

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Troels Fink:

Den parlamentariske basis
for H. P. Hanssen

H. P. Clausen:

Forsvar og finanser. Knud
Larsens bog om forsvarsforliget
i 1922

Jens Otto Krag:

Politiske memoirer og særligt
Bertil Ohlins

Carl Gustav Johannsen:

Funktionærlovens forhistorie
inden for Det konservative
Folkeparti

Anmeldelser og litteraturnyt

H I S T O R I E

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året.
Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Selskabet udgiver også kvartalsskriftet
Nyt fra historien samt selvstændige skrifter,
som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter
under et: 66 kr.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til
anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

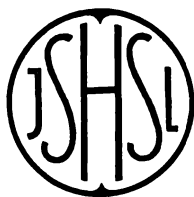
HISTORIE

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Jyske Samlinger, Ny række

XI

Redigeret af
VAGN DYBDAHL
under medvirken af
TROELS FINK OG TAGE KAASTED

INDHOLD

Afhandlinger

<i>Jens Chr. Manniche: Jødefejden i Odense 1819</i>	1
<i>Niels Clemmensen: Godsejernes organiserede politiske virksomhed under stænderforfatning og Junigrundlov</i>	29
<i>Susanne Krogh Bender: H. N. Andersen og de tyske fredsforsøg 1914-15</i>	62
<i>Jakob Pasternak: Den halvrustne kildekritik</i>	105
<i>Viggo Sjøqvist: Svar til den rustfrie kildekritik</i>	137
<i>Troels Fink: Svar til Jakob Pasternak</i>	142
<i>Henrik Bertelsen: Danmarks anerkendelse de jure af Sovjetunionen i juni 1924</i>	162
<i>Fritz Hammer Kjølsen: En underlig lille krig</i>	214
<i>Tore Nyberg: Plattysk i Sønderjylland</i>	222
<i>Erik Ulsig: Omkring Niels Skyum-Nielsens »Kvinde og slave«</i>	242
<i>Karen Marie Olsen: Regeringskriser og forsvarslove 1908 og 1910</i>	259
<i>Thomas Munch: Vornedskabet under den tidlige enevælde</i>	289
<i>Hans Henrik Bruun: »Mohr-sagen«. Forsøg på et overblik</i>	309
<i>Viggo Sjøqvist: Svar til universitetsadjunkt H. H. Bruun</i>	361
<i>Henrik S. Nissen: O. C. Mohrs referat 18. juli 1940</i>	365
<i>Hans Chr. Bjerg: Søofficerernes mundkurv 1907-08</i>	367
<i>Palle Roslyng-Jensen: Russerne i Danmark 1943-1945</i>	392
<i>Troels Fink: Den parlamentariske basis for H. P. Hanssen</i>	429
<i>H. P. Clausen: Forsvar og finanser. Knud Larsens bog om forsvarsforliget i 1922</i>	493
<i>Jens Otto Krag: Politiske memoirer og særligt Bertil Ohlins</i>	519
<i>Carl Gustav Johannsen: Funktionærlovens forhistorie inden for Det konservative Folkeparti</i>	531

Anmeldelser og litteraturnyt

- Andersen, Ernst*: Middelalderens renteforbud. Papirdoktrin eller realitet? [Helge Paludan] 556
- Arentzen, E. Sloth m. fl.*: Kirker og bygninger fra Geodætisk Instituts arkiv [Lars Dybdahl] 159
- Arkivlitteratur* [Ole Degn]: Politikerne Chresten Poulsen Berg (1829–1891), Maren Berg, f. Bertelsen (1836–1906), politikeren Sigurd Berg (1858–1906), do. (1858–1921) 283
- Danish Department of Foreign Affairs until 1770 283
- Politikeren Lars Dinesen (1838–1915) 283
- Slægten Glahn (1750–1965) 283
- Godsarkiver 2. Hedekolonierne .. 283
- Kgl. bygningsinspektorsarkiver 283
- O. Kyhl: Den landmilitære centraladministrations embedsetat 1660–1763 283
- Københavnske kirkebøger I-II .. 283
- Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver, I. Ærkestiftet og Roskilde Stift 283
- Statsminister Niels Neergaard (1854–1936) 283
- Oversigt over Landsarkivets samling af kort og tegninger indtil ca. 1900 283
- Privatarkiver, 1. Arkivregistraturer, 5 284
- Roskilde Stifts kirkebøger, IV. Provstierne i Præstø amt. Sogne nr. 469–556 283
- Sjællands Landstings panteprotokoller 1632–1761: Registre fremstillet ved EDB 283
- Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Holbæk amt 283
3. Udskrivningskreds' arkiv, 1788–1956 284
- Bay, Sv. Aage*: Horsens klosterkirke 1275–1975 og træk af menighedslivet i Horsens [Helge Søggaard] 566
- Becker, P. W. og S. H. Petersen*: Dansk Atlas. Udkommet 1831–35. Genudgivet med en efterskrift af John Erichsen [Finn H. Lauridsen] 159
- Beukel, Erik*: Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952–53. En sikkerhedspolitisk beslutning [Jørgen Fink] 145
- Bidstrup, Knud*: Holger Friis fortæller [Vagn Dybdahl] 423
- Boserup, Ivan (red.)*: Saxostudier [Helge Paludan] 274
- Boysen, Benny*: Søren Hampens saga [Finn H. Lauridsen] 568
- Bramsen, Bo*: Huset Glücksborg i 150 år, 1–2 [Vagn Dybdahl] 420
- Bredsdorff, Elias*: Den store nordiske krig og seksualmoralen [Vagn Dybdahl] 420
- Buchwald, Gunnar og Mogens Schlüter*: Kastrup og Holmegaards Glasværker. 1825–1975 [Helge Søggaard] 427
- Christensen, Erik*: Havnearbejderstrejken i Esbjerg i 1893 [Dorrit Andersen] 421
- Diplomatarium Danicum*. 1. række, 1. bind. Register 789–1052 [Helge Søggaard] 417
- Elbrønd-Bek, Bo og Ole Ravn (red.)*: Sex og samfund [Bettina Heltberg] 423
- Elvius, Bodil og Kai Fald*: Litteratur om dansk presse 1951–1969 [Vagn Dybdahl] 154
- Friis, Finn*: Les Suisses au Dane-

- mark a travers les ages [Finn H. Lauridsen] 558
- Friis-Jensen, Karsten*: Saxo og Vergil. En analyse af 1931-udgavens Vergilparalleller [Helge Paludan] 554
- Gelfer-Jørgensen, Mirjam*: Dansk kunsthåndværk 1730-1850 [Lars Dybdahl] 426
- Hald, Kristian*: Personnavne i Danmark II. Middelalderen [Niels Lund] 276
- Hammerich, Louis L.*: Duo, Clara og Louis L. Hammerichs erindringer [Vagn Dybdahl] 154
- Hansen, C. Rise (udg.)*: Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid, 1-2, 2 (1648-1653) [Ole Degn] 419
- Heiberg, Johanne Luise*: Et liv genoplevet i erindringen [Vagn Dybdahl] 420
- Hvidt, Kristian (red.)*: Christiansborg Slot I-II [Lars Dybdahl] 425
- Hæstrup, Jørgen (red.)*: »Skipperen« - en bog om Ebbe Munck [Vagn Dybdahl] 424
- Iconographiske Post, Den*. Et nordisk blad om billeder, 1.-6. årgang, 1970-75, 25 hæfter [Ole Degn] 428
- Jakobsen, Frode*: I Danmarks frihedsråd. I-II [Jørgen Hæstrup] 280
- Jensen, Jørgen Steen*: Numismatisk opslagsbog [Henrik Fode] 155
- Jespersen, Knud J. V. (udg.)*: Skaføgårdens adkomstbreve og jordebøger 1647-1797 [Paul G. Ørberg] 427
- Jessen, Friedrich*: Kirche im Grenzland [Troels Fink] 156
- Jexlev, Thelma*: Fra dansk senmiddelalder. Nogle kildestudier [Helge Paludan] 557
- Kiilerich, Ole*: Politikerne Estrup og hans konge [Knud J. V. Jespersen] 277
- Kraft, Ole Bjørn*: Frem mod nye tider. En konservativ politikers erindringer 1945-47 [Nikolaj Petersen] 558
- Kraft, Ole Bjørn*: Danmark skifter kurs. En konservativ politikers erindringer 1947-1950 [Nikolaj Petersen] 558
- Kaae, Alfred*: Staby sogn [Finn H. Lauridsen] 569
- Langberg, Harald*: Kongens teater. Komediehuset på Kongens Nytorv 1748-1774 [Lars Dybdahl] ... 158
- Lerche, Grith (udg.)*: Axel Steensberg. 1st June 1976. Caritas Romana. The Concept of Culture [Helge Søgaard] 564
- Lightbown, R. W.*: Catalogue of Scandinavian and Baltic Silver [Helge Søgaard] 566
- Michelsen, Peter*: Ostenfeldgården på Frilandsmuseet [Helge Søgaard] 567
- Michelsen, Peter*: Vi en gård jer bygget har. Frilandsmuseet 1901-1976 ved Sorgenfri [Helge Søgaard] 567
- Moltke, Erik*: Runerne i Danmark og deres oprindelse [Niels Lund] 553
- Morton, Henry*: St. Croix - St. Thomas - St. John. Skitsebog og dagbog fra Dansk Vestindien 1843-44 [Vagn Dybdahl] 277
- Møller, Elna (red.)*: Christians Kirke. Den tyske Frederiks Kirke. Danmarks Kirker 21.-22. hæfte [Helge Søgaard] 565
- Møller, Poul*: Politik på vrangen [Vagn Dybdahl] 280
- Møller, Viggo Sten (red.)*: Amalienborg [Lars Dybdahl] 159
- Ninn-Hansen, Erik*: Syv år for VKR

VI

[Per Bendix]	150	disk vejledning for lokalhistorikere [Henrik Fode]	155
<i>Pedersen, Vagn Dahl</i> : Danmark og de internationale arbejdskonventioner [Chr. R. Jansen]	153	<i>Skovmand, Roar (red.)</i> : Jægerspris Slot og Kong Frederik den Syvendes Stiftelse [Finn H. Lauridsen]	144
<i>Petersen, Finn</i> : Grønlandssagens behandling i FN 1946–54 [Axel Kjær Sørensen]	562	<i>Sørensen, Mette Charlotte Rask m. fl.</i> : Th. Stauning 1873–1942. En bibliografi [Vagn Dybdahl]	153
<i>Prytz, Signe</i> : Frederik VII's barndom og hans nærmeste omgangskreds. En tids- og milieustudie [Finn H. Lauridsen]	144	<i>Viinholt-Nielsen, Lars</i> : Odense-Svendborg Banen 1876–1976 [Vigand Rasmussen]	554
<i>Reitzel-Nielsen, Erik (red.)</i> : Breve fra og til Hans Vodskov 1–2 [Vagn Dybdahl]	279	<i>Wilson, David M.</i> : The Viking Age in the Isle of Man [Niels Lund] 274	
<i>Sandfeld, Gunnar</i> : Erindringer og udforskning. Bidrag til en meto-		<i>Worsøe, Hans H.</i> : Slægtshistorie, en vejledning [Finn H. Lauridsen] ..	155

Den parlamentariske basis for H. P. Hanssen som medlem af ministeriet Zahle

Af Troels Fink

Da Nordslesvigs genforening med Danmark i 1918 stod for døren, var det alt dominerende spørgsmål, hvor den nye grænse skulle drages; men derudover rejste der sig i forbindelse med overgangen fra tysk til dansk administration mange praktiske spørgsmål. Ingen var bedre egnet til at klare overgangsproblemerne end H. P. Hanssen, indtil da sønderjydernes repræsentant i den tyske rigsdag. I juni 1919 blev han udnævnt til minister i regeringen Zahle med tilrettelæggelse af den for genforeningen nødvendige lovgivning for øje. Selv om det var almindelig anerkendt, at udnævnelsen sagligt set var velbegrundet, fremkaldte den en forstærket politisk strid mellem regeringspartierne og oppositionspartierne i folketinget; da H. P. Hanssen ikke var medlem af folketinget, blev spørgsmålet om hans parlamentariske basis draget ind i striden. For H. P. Hanssens vedkommende var Den nordslesvigske Vælgerforenings tilsynsråd det forum, han stod til ansvar overfor. De ca. 60 medlemmer af tilsynsrådet blev derved på dramatisk vis inddraget i indre dansk politik; professor, dr. phil. Troels Fink belyser baggrunden og analyserer den opståede situation.

1. H. P. Hanssen bliver medlem af ministeriet Zahle

Da folketinget den 25. juni 1919 kl. 13 skulle åbne sit møde, oplæste formanden Niels Pedersen-Nyskov en meddelelse fra statsminister Zahle med følgende indhold:

Under den 24. d. m. har det på statsministerens derom nedlagte allerunderdanigste forestilling behaget H. M. Kongen allernådigst at udnævne fhv. redaktør Hans Peter Hanssen til minister uden portefølje.

I noterne er følgende forkortelser anvendt:

Fontenay: Fr. le Sage de Fontenay: Det slesvigske spørgsmåls diplomatiske historie 1914-18. Fremstilling og aktstykker. 1921.

Grænsesind: O. D. Schack: Grænsesind. Optegnelser fra årene 1913-49. 1970.

Hdb. II: Franz v. Jessen (udg.): Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie. Bd. II. 1938.

P. Munch: P. Munch: Erindringer 1918-24. Freden, Genforeningen og de første efterkrigsår. 1963.

Meddelelsen kom som en total overraskelse. Kun ganske få havde været indviede. Ministerudnævnelser ændrede det politiske billede i Danmark og i Sønderjylland. Den foregreb på en måde den situation, som måtte opstå, når sønderjyderne havde deltaget i et dansk rigsdagsvalg, og de sønderjyske rigsdagsmedlemmer kunne deltage i det parlamentariske liv på lige fod med de øvrige.

Som minister havde H. P. Hanssen ingen parlamentarisk basis i folketinget, men som ledende sønderjysk politiker var Den nordslesvigske Vælgerforenings tilsynsråd det forum, han stod til ansvar over for. Han havde siden januar 1919 været formand for Vælgerforeningen.

Ved ministerudnævnelser blev Vælgerforeningens tilsynsråd politiseret på en ny måde, idet partimodsætninger fra rigsdagen smittede af på modsætningerne i tilsynsrådet, hvor en Flensborg-retning og en Aabenraa-retning stod over for hinanden.

Partimodsætningerne kom ved skæbnens tilskikkelse til at samle sig om den militære rømning af den såkaldte 3. zone i den periode, da afstemningsområdet skulle administreres af en international kommission. Fra officiel dansk side havde man kun ønsket afstemning i en 1. og 2. zone, men fredskonferencen havde foreslået en 3. afstemningszone, der dækkede et område til en linje Kappel-Tønning. Den danske regering havde markeret et ønske om, at bestemmelsen om en afstemning i 3. zone måtte bortfalde i den endelige fred, men havde ikke haft noget imod, at zonen blev rømmet for tysk militær. Da de 4 store i Paris den 14. juni 1919 besluttede at afstå fra forslaget om en folkeafstemning i 3. zone, gled også bestemmelsen om rømning af 3. zone ud. Alle mente, at det var sket ved en fejltagelse, og spørgsmålet var, om man kunne få gjort fejlen god igen, og det blev et stort problem om den danske regering havde forsømt at gribe til, mens tid var, for at få rømningen gennemført. Man mente, at det ville have stor betydning for afstemningsfriheden i den 2. zone, at 3. zone blev rømmet for tysk militær og tyske topembedsmænd.

Sådan var problemerne trukket op, da H. P. Hanssen blev minister, men først forhistorien.

Sagen begyndte 5. maj, da Zahle første gang anmodede H. P. Hanssen om at indtræde i ministeriet med de særlige sønderjyske problemer som arbejdsområde. Ministeriet påtænkte samtidig at oprette en regeringskommission for Slesvig med tidligere minister Christoffer Hage som formand. Under en samtale med Zahle gjorde H. P. Hanssen rede for sine betænkeligheder bl. a. sit manglende kendskab til dansk administration; det vigtigste for ham var dog at få sikkerhed for, at der i overgangstiden

kunne føres en støt, sikker og besindig, men især *fast* politik uden sikkakbevægelser. Han mente, at der måtte tilvejebringes en forståelse med rigsdagens øvrige partier henholdsvis med det politiske og det sønderjyske udvalg. Det sidstnævnte var lige oprettet 29. april og skulle fungere som rigsdagens forberedelsesudvalg med hensyn til den lovgivning, der skulle foretages i forbindelse med Sønderjyllands tilknytning til Danmark.

Det manglende kendskab til administrative forhold, mente Zahle, kunne overvindes ved hjælp af dygtige danske embedsmænd, og han betonedede, at H. P. Hanssen i politisk henseende ville være stillet helt frit. Der forelå præcedens for, at ministre uden portefølje ikke var medlemmer af regeringspartiet. Der ville intet være til hinder for, at han senere kunne overgå i et andet ministerium. H. P. Hanssen ytrede ønske om i givet fald at få sekretæren for det allerede fungerende forberedelsesudvalg (det såkaldte Krieger-udvalg efter formanden kabinetssekretær Krieger) Martin Hammerich som nærmeste medarbejder, og han anmodede om tilladelse til at drøfte problemet med denne. Martin Hammerich blev meget overrasket, da han erfarede, hvad sagen drejede sig om, men efter nogen betænkelighed sagde han ja til et samarbejde. Zahle og H. P. Hanssen blev derpå enige om kompetenceforholdene. *Alle* spørgsmål vedrørende Sønderjylland skulle af de enkelte ministerier forelægges det slesvigske ministerium eller eventuelt gennem den påtænkte regeringskommission og derfra gå tilbage til de pågældende fagministre med en indstilling. Regeringskommissionen skulle kun have to medlemmer, Hage og H. P. Hanssen. Den 6. maj holdtes i indenrigsministeriet et stort møde for de overordnede embedsmænd, som i de forskellige ministerier arbejdede med de sønderjyske spørgsmål, og der blev gjort rede for, hvor vidt man var nået. H. P. Hanssen overværede dette møde og fik derigennem en fornemmelse af opgavernes praktiske side. Efter en ny konference med Hammerich gav han sit samtykke, der var indeholdt i følgende brev:

Hr. statsminister Zahle.

I tilslutning til vore samtaler i går og i dag meddeler jeg Dem herved, at jeg er villig til at overtage stillingen som minister for Slesvig under forudsætning af, at udnævnelsen finder tilslutning hos partiernes sønderjyske udvalg, så jeg derigennem i den vanskelige overgangstid får en bredere og fastere basis for min virksomhed.

Deres ærbødig H. P. H.

Ved en samtale den følgende dag gik Zahle imidlertid imod tanken om forhåndsftaler med de andre partier. Han henviste til grundlovens

§ 13, der efter hans mening hindrede ham i at gå til det politiske udvalg, før han havde talt med kongen, og forinden måtte han have H. P. Hanssens samtykke. Således refererer H. P. Hanssen Zahles udtalelser i sine optegnelser fra disse dage¹. Det lyder ret usandsynligt, at der ikke kunne findes en vej til forhandling med de andre partier eller deres ledere; H. P. Hanssen kunne eventuelt selv have rådført sig med nogle af dem, men han bøjede sig for Zahles argumentation, mod at Zahle i et brev til ham ville understrege, at hans indtræden i regeringen ikke betød tilslutning til ministeriets og det radikale partis politik.

Zahles brev var dateret 8. maj 1919. De tilsagn, som H. P. Hanssen havde ønsket, var imidlertid sat i en sammenhæng, som H. P. Hanssen ikke har omtalt i sin oven citerede redegørelse. Efter de indledende afsnit skrev Zahle:

Jeg gør udtrykkelig opmærksom på, at det er mig bekendt, at den tanke er fremme, at de sønderjyske repræsentanter i den danske rigsdag i den første tid vil holde sig uden for partierne, og at jeg kan forstå dette.

Derpå fulgte i logisk sammenkædning:

I Deres indtræden i ministeriet vil jeg derfor ikke se nogen partipolitisk tilslutning til ministeriet og Det radikale Venstres politik . . .

I et brev, dateret 9. maj takkede H. P. Hanssen for tillidsbevisningen og fortsatte:

Statsministeren går meget rigtigt ud fra, at der i Sønderjylland er tanker fremme om, at de sønderjyske repræsentanter i den danske rigsdag i den første valgperiode, som vil omfatte den vanskelige overgangstid og stille dem over for en mangfoldighed af særlige sønderjyske opgaver, bør holde sig uden for partierne. Da jeg personlig deler denne opfattelse, ville det være en nødvendig forudsætning for min indtræden i ministeriet, at den ikke ville kunne opfattes som en partipolitisk tilslutning til et enkelt partis politik.

Efter at enhver misforståelse i denne henseende på forhånd er udelukket med statsministerens klare udtalelse, som udtrykkelig konstaterer, at jeg som minister uden portefølje vil være fuldstændig frit stillet i politisk henseende, føler jeg mig med henblik på de vigtige sønderjyske interesser, der er at varetage i overgangstiden, forpligtet til at følge anmodningen².

Foreløbig var alles tanker optaget af 3. zone. Den 8. maj kom den overraskende efterretning om, at en 3. zone var indføjet i fredstraktaten. Regeringen og H. P. Hanssen tog meget klart og skarpt standpunkt imod 3. zone. Det sønderjyske spørgsmål blev politiseret på en måde, der brød

1. LA, Åbenrå . . .

2. *Hdb.* II, s. 232 f.

den enhedsfront, som med møje var etableret 23. oktober 1918, og som var styrket ved delegationsrejsen til Paris, men som nu ikke længere kunne reetableres. Det begyndte med, at De konservative gik deres egne veje.

Der var enighed om, at H. P. Hanssens funktion som minister først skulle begynde, når fredstraktaten var klar, og udnævnelsen kunne derfor vente så længe. Man kan gennem de taler, H. P. Hanssen holdt i denne ventetid, se, hvorledes han søgte at berede jordbunden, ganske særlig gælder det en tale, han holdt i Holbøl den 4. juni 1919. Den var præget af forventningen om en snarlig afstemning; han mente, at Tysklands underskrift var det afgørende, og talte om afstemning midt i juli. Det mest bemærkelsesværdige ved talen var imidlertid afsnittet om 2. zone:

Danskerne i 2. zone har krav på vor kraftige understøttelse, og den vil blive ydet. Der er her mere tid til det forberedende arbejde, men det er til gengæld også nødvendiggjort. Frivillige hjælpetropper vil sikkert melde sig i stort antal, og vi vil alle ønske og endrægtigt arbejde hen til, at vi kan få så mange danske som muligt med tilbage til Danmark.

Anderledes stiller det sig med 3. zone. Med det danske folks store flertal syd såvel som nord for grænsen holder jeg det for en stor ulykke for vort folk og fædreland, at den bliver indlemmet i Danmark. Vi vil dermed efter min opfattelse lægge spiren til kommende krige og bygge hele vor nationale fremtid på sandgrund. Til dette rækker jeg ikke hånd; et arbejde til bedste for 3. zone afviser jeg derfor også meget bestemt³.

H. P. Hanssen har sikkert håbet, at han som minister kunne regne med samarbejdsvilje i Flensborg, når han tog så kraftigt standpunkt til fordel for 2. zone.

Da endelig fredstraktaten 28. juni 1919 var klar, var 3. zone som nævnt gledet ud igen. Bitterheden herover hos dens tilhængere og oppositionens utilfredshed med, at H. P. Hanssen blev minister, smeltede sammen til en kampagne mod H. P. Hanssen af overvældende store dimensioner. De få, der gennem hoffet havde erfaret, hvad der var i gære, forsøgte at få kongen til at modsætte sig udnævnelsen. Den 16. juni var H. P. Hanssen i audiens hos Christian X, men denne lod som ingenting; forinden havde Zahle imidlertid fortalt H. P. Hanssen, at der var nogle meget nationalistisk sindede damer, der gennem prins Valdemar søgte at influere på kongen⁴.

I sine erindringer siger P. Munch, at han var lidt tvivlrådig over for tanken om H. P. Hanssens optagelse i ministeriet. Det var værdifuldt, at denne ledede det praktiske arbejde, men Munch var ikke sikker på, at

3. Hejmdal 6. juni 1919.

4. H. P. Hanssens dagbøger, LA, Åbenrå.

det ville lette samarbejdet med de to oppositionspartier. Han tænkte sig den mulighed, at de i høj grad ville forbitres over Hanssens indtræden i det radikale ministerium, og at oppositionen mod ham i Sønderjylland ville blive skærpet. Dette er skrevet, da man vidste, hvordan tingene udviklede sig, og det har derfor ikke stor vægt.

Mere interessant er P. Munchs skildring af de vanskeligheder, Christian X gjorde. Den 23. juni havde kongen meddelt, at han ikke ville underskrive udnævnelsen; Zahle bad da finansminister Brandes skrive til kongen, og denne kunne i brevet påberåbe sig, at H. N. Andersen var enig i, at udnævnelsen var rigtig, men kongen havde ved en telefonsamtale med H. N. Andersen fået det modsatte indtryk. Brandes telegraferede da til kongen »Tilråder trods betænkelighed at underskrive«. Det opfattede kongen, som om det var ministeriet, der havde betænkeligheder, medens Brandes havde sigtet til kongens betænkeligheder. Det skulle for øvrigt ikke undre, om Brandes havde været bevidst tvetydig. Zahle begærede da statsråd på Marselisborg, hvor kongen opholdt sig. Kongen bøjede sig nu, men mente, at sagen kunne vente til den følgende uge. Det sagde Zahle imidlertid nej til, og kongen spurgte så, om udnævnelsen ikke kunne blive ad interim, men også det sagde Zahle nej til; den 25. om morgenen forelå udnævnelsen⁵.

Da Pedersen-Nyskov samme dag i folketinget havde oplæst Zahles meddelelse, tilføjede han en hjertelig lykønskning til H. P. Hanssen, der var til stede i salen, og umiddelbart efter kom radikale og socialdemokratiske folketingsmedlemmer og ønskede til lykke, mens venstremændene sad i ivrig og ophidset samtale. Over for en journalist fra Berlingske Tidende betonedede H. P. Hanssen skarpt sin uafhængighed af alle partier, og at han kun repræsenterede et rent sagligt arbejde i ministeriet. H. P. Hanssen skildrer selv situationen derefter:

På en bæk sad [Sigurd] Berg og Slesbager i fortrolig samtale, ret ophidsede. Jeg gik hen til Berg. Han udtalte sin beklagelse af, at jeg havde modtaget udnævnelsen. Jeg gjorde rede for mine motiver og lod ham læse den endnu ikke offentliggjorte brevveksling mellem Zahle og mig. Det beroligede ham meget. Han bad om hurtigst muligt at få den offentliggjort⁶.

Man må forstå Venstres ophidselse, dels på baggrund af uviljen mod regeringen Zahle, som nu i parlamentarisk henseende ville styrkes, og dels på baggrund af den forventning, der stiltiende havde været om, at H. P. Hanssen senere ville slutte sig til partiet Venstre. Tilsyneladende har Zahle lovet sig fordele af overraskelsesmomentet, men set fra H. P. Hans-

5. P. M u n c h, s. 116.

6. H. P. Hanssens dagbøger, LA, Åbenrå.

sens synspunkt havde det været heldigere, om ministerudnævnelsen havde været forberedt noget bedre, og især at publiceringen deraf var foregået mere behændigt; men dertil må dog tilføjes, at selve kendsgerningen, hvordan man end havde båret sig ad, var af så vidtrækkende en karakter, at den måtte få politiske konsekvenser.

Venstrefolketingsmanden J. S. Vanggaard, der var ivrig Dannevirke-mand, har indgående skildret denne fase i den slesvigske politik. Efter hans opfattelse følte regeringen og De radikale slettelsen af 3. zone og H. P. Hanssens optagelse som sejr, og den gunstige udvikling steg dem til hovedet:

Disse dages og den følgende tids radikale overlegenhed lagde en pind til regeringens ligkiste. Forholdet til Venstre på det sønderjyske spørgsmål kom ikke i orden mere⁷.

Hvis Zahle havde »henvendt sig til partiernes repræsentation i det politiske udvalg, ville dette ikke have kunnet nægte sin anerkendelse af det påtænkte skridt, selv om det naturligvis ikke havde været oppositionen behageligt, at Hanssen allerede nu skulle indtræde i et radikalt ministerium«.

Om situationen i folketinget skriver Vanggaard:

Under oplæsningen sad jeg på min plads i salen og havde god lejlighed til at iagttage tingets medlemmer. Det var, som en bombe faldt i folketingssalen. De radikale og regeringsmedlemmerne strålede af fryd og vigtighed. Socialisterne så forbavsede ud, kun enkelte af dem vidste noget. De konservative frembød et endnu stærkere billede af forbavselse, enkelte af dem trak på smilebåndet; men Venstre-virkningen var forfærdende. Man røg sammen i klumper, hvor man stod hinanden nærmest, og Neergaard og Klaus Berntsen, som sad lige over for mig, blev fuldkommen røde i ansigtet, og det varede lidt, inden de kom så meget til kræfter, at de kunne sige noget til hinanden. I. C. Christensen blev forskånet for at overvære denne scene; han var taget over til Jylland for at deltage i den forestående andejagt. Jeg skal ikke nægte, at jeg nød denne situation. Jeg var i øjeblikket sikkert en af de få, der fuldt ud var i stand til at mærke mig det billede, som salen frembød. Jeg havde i samme stund en instinktmæssig følelse af, at nu var Hanssen ikke så farlig, som han havde været, og at dette ville være en alvorlig afsvaling for Venstre, der for de allerflestes vedkommende stadig havde troet på Hanssen, troet på ham som fremtidig Venstremand, som nærmest knyttet til os etc⁸.

Det var H. P. Hanssens opfattelse, at de breve, der var vekslet mellem ham og Zahle, ville være tilstrækkelige til at klargøre den politiske uafhængighed, som han havde forbeholdt sig; men hvis man prøver at læse disse breve, f. eks. med I. C. Christensens øjne, tegnede der sig et

7. Vanggaards optegnelser, s. 240, RA.

8. Vanggaards optegnelser, s. 244 f.

dystert perspektiv, set fra Venstres synspunkt. Den tanke, som Zahle havde henvist til, og som H. P. Hanssen delte, at de sønderjyske repræsentanter i den danske rigsdag i den første tid ville holde sig uden for partierne, måtte gribe dybt ind i partiernes taktiske beregninger. Man måtte altså nu forestille sig resultatet af det første valg, som sønderjyderne deltog i, således, at H. P. Hanssen i spidsen for 4–5 sønderjyske meningsfæller ville indtræde som en særlig gruppe i folketinget. Zahles flertal var fra 1918 på to mandater; som minister i Zahles regering måtte H. P. Hanssen og hans politiske venner naturligt støtte denne. Man ventede, at afstemningen kunne finde sted i løbet af få måneder, og derpå skulle der være nyvalg til rigsdagen. Håbet om at komme af med regeringen Zahle syntes svækket.

Tanken om en særlig overgangsperiode, hvor man i Sønderjylland stillede sig uden for partierne på rigsdagen, kunne have meget for sig set fra et sønderjysk synspunkt, for der kunne være al grund til, at de sønderjyske vælgere først kunne orientere sig i det danske politiske landskab, hvis enkeltheder var ubekendte for dem; men det forudsatte for det første nogenlunde enighed mellem de modstående fløje i Sønderjylland, og med de erfaringer, H. P. Hanssen og hans venner havde gjort med Flensborg-folkene, kan man undre sig over, at de troede at kunne skabe bred tilslutning til denne idé, og for det andet forudsatte det en forståelse hos de danske partier, som man næppe kunne vente af dem, tværtimod måtte de tænke på mulige gunstige udgangspunkter for at vinde de nye vælgere. I den følgende tid drøftedes dette perspektiv kun perifert, men ved bedømmelsen af den effekt, som H. P. Hanssens indtræden i Zahles regering havde, er det vigtigt at gøre opmærksom på dette komplicerende forhold. H. P. Hanssen fastholdt tanken om et særligt sønderjysk parti, indtil det i sommeren 1920 viste sig, at det ikke lod sig realisere.

H. P. Hanssens udnævnelse til minister var ikke blot at betragte som en øjeblikkelig styrkelse af regeringen Zahle, den betød en skærpelse af de indrepolitiske modsætninger og det i en grad, som H. P. Hanssen først efterhånden opdagede rækkevidden af.

Partierne trådte straks i aktion med udtalelser til offentligheden:

Venstre har af hensyn til den heldige udvikling af den sønderjyske sag stadig ønsket, at alle skridt vedrørende den kommende genforening mellem det danske Sønderjylland og Danmark forud skulle behandles i partiernes fællesudvalg, hvilket også har været en forudsætning fra alle sider. Vi betragter det som et brud på denne forudsætning, at ministeriet i en så betydningsfuld sag har handlet på egen hånd og ikke har givet partierne adgang til medvirkning.

Venstre må derfor udtale sin alvorlige beklagelse af ministeriets hensynsløse fremgangsmåde, der ikke er egnet til at højne arbejdet for vor store nationale sag.

Sådan lød det i en erklæring afgivet 26. juni 1919. Der var ingen protest mod H. P. Hanssen personlig, kun mod måden hvorpå udnævnelsen var sket. Samme dag hed det i en tilsvarende erklæring:

Det konservative folkeparti indrømmer det berettigede i den tanke, at den sønderjyske befolkning bliver repræsenteret i det danske ministerium i overgangstiden inden genforeningen. Havde ministeriet henvendt sig til det politiske udvalg derom, ville vort parti have medvirket hertil under forudsætning af alle partiernes tilslutning.

Ministeriet Zahle har imidlertid ikke ønsket, at den danske regering og rigsdag som udtryk for det samlede folk i fællesskab skulle løse denne opgave, men foretrukket på egen hånd at gennemføre den med tilsidesættelse af den rigsdag, til hvis loyale samarbejde i det sønderjyske spørgsmål den ved tidligere lejligheder atter og atter har appelleret. Det konservative folkeparti må nedlægge den bestemteste protest mod ministeriets partipolitiske optræden i denne sag, der er egnet til at skabe splittelse og bitterhed i en stund, hvor sammenhold og samfølelse i så høj grad var påkrævet.

Man har en fornemmelse af, at De konservative med begærlighed har grebet denne lejlighed til at distancere sig fra regeringen Zahle. I spørgsmålet om 3. zone havde partiet været hemmet af de standpunkter, som partiet havde bundet sig til ved at stemme for rigsdagspartiernes resolution af 23. oktober 1918 og ved erklæringer i forbindelse med rigsdagsdelegationens rejse til Paris; med ministerudnævnelsen var der skabt en helt ny situation, og derved opnåede partiet et større politisk spillerum, og det havde her Venstre med sig.

De to oppositionspartiets protester fremkaldte udtalelser fra regeringspartierne. Socialdemokraterne hævdede, at ministerudnævnelsen ikke var en sag for det politiske udvalg, som ikke var valgt af rigsdagens ting, men nedsat privat af partierne, og som ingen bemyndigelse havde til at erstatte rigsdagens offentlige forhandlinger. Ministerudnævnelsen måtte anses for en regeringshandling, der straks burde meddeles rigsdagen offentligt, og her eventuelt kunne gøres til genstand for debat; hvis der kom en sådan debat, ville Socialdemokratiet stemme for billigelse af det skridt, regeringen havde foretaget.

Det radikale venstre gav, som naturligt var, også sin billigelse, men partiet kunne ikke lade være med at gnide salt i Venstres sår ved at udtale sin tilslutning til rigsdagsformændenes velkomsthilsener til den nye minister, hvori de sagde, at det danske folk hilste denne udnævnelse med inderlig *glæde*⁹. Begge de to tings formænd tilhørte partiet Ven-

stre. Ved i udtalelser af henvise til denne revne i Venstres holdning provokerede Det radikale parti ganske unødvendigt Venstre, og provokationen blev den 28. juni besvaret af de to tingformænd Pedersen-Ny-skov og A. Thomsen, der erklærede, at de delte den af deres parti fremførte indsigelse imod fremgangsmåden ved den nys skete ministerudnævnelse:

Vore velkomstord, der i øvrigt blev fremsat uden noget kendskab til sammenhængen med denne overraskelse, gjaldt kun personen og sønderjyden H. P. Hanssen¹⁰.

Det var ydmygende for de to formænd, at den stærke partiledelse tvang dem til at afgive denne erklæring, det var også ydmygende for H. P. Hanssen.

Samme dag, den 28. juni, udbad Det konservative folkeparti i Rigsdagspartiernes politiske forhandlingsudvalg sig oplysninger om ministerudnævnelsen. Ifølge referatet sagde E. Piper: »Hvorledes er det gået til med den ministerudnævnelse?« Hvortil statsministeren svarede: »Ministerudnævnelsen er foregået på normal måde«, og forklarede nærmere omstændighederne; redegørelsen stillede ikke Piper tilfreds, og hans utilfredshed fik støtte af Niels Neergaard. H. P. Hanssen redegjorde for sagen set fra sit synspunkt, og han sluttede:

Med ærlig og redelig vilje er jeg mødt frem til min opgave, og jeg beder Dem om, at de fra alle sider støtter mig i mit store arbejde. Jeg vil gøre det åbent og loyalt over for alle partier og opgiver ikke håbet om, at det vil lykkes at vinde alles tilslutning. Jeg er æresmedlem af Den nordslesvigske Vælgerforening og har således stadig sæde og stemmeret i den og vil benytte mig deraf.

Samme dag trak Det konservative folkeparti deres repræsentanter ud af »Rigsdagspartiernes politiske forhandlingsudvalg«, der dermed var sprængt.

Efter ministerudnævnelsen sagde Neergaard til Zahle, at det jo var kedeligt, at Hanssen derved ødelagde sin stilling i Sønderjylland. P. Munch har refereret dette og tilføjet:

Det er jo muligt, at han dér vil få vanskeligheder, men efter Zahles indtryk har han hele tiden været ivrig for at indtræde, og man må jo gå ud fra, at han selv bedst vil kunne bedømme virkningen i Nordslesvig¹¹.

9. *Hdb.* II, s. 236.

10. *Hdb.* II, s. 236.

11. P. M u n c h, s. 117.

Virksomheden i Nordslesvig blev i høj grad bestemt af rigsdagspartierne stillingtagen.

2. Vælgerforeningens tilsynsråd som parlamentarisk basis for minister H. P. Hanssen

Da H. P. Hanssen blev udnævnt til minister for sønderjyske anliggender den 24. juni 1919, blev på en måde Den nordslesvigske Vælgerforenings tilsynsråd en del af den parlamentariske basis for regeringen Zahle.

Den nordslesvigske Vælgerforening var oprettet i 1888. Initiativtageren til foreningen var den da 26-årige H. P. Hanssen, der blev foreningens første sekretær. Han havde denne post, indtil han i 1896 blev medlem af Den preussiske landdag. Vælgerforeningen var H. P. Hanssens værk; den gav de danske politiske bestræbelser en hidtil ukendt slagkraft, men dens tilsynsråd blev valplads for indre opgør mellem de to politiske retninger i Sønderjylland, der er opkaldt henholdsvis efter redaktør Jens Jessen, Flensborg Avis og H. P. Hanssen.

I 1907 blev foreningens love ændrede, således at tilsynsrådsmedlemmerne valgtes i bestemte valgkredse i forhold til medlemstallet. I kredsene valgtes ved flertalsvalg, men retningerne var geografisk således fordelt, at begge parter fik en rimelig repræsentation. Der valgtes i hver kreds en repræsentant og en stedfortræder. Ved store beslutninger blev stedfortræderen indbudt. Pressen var repræsenteret ved tilsynsrådsmøderne, og redaktørerne havde taleret, men ikke stemmeret. Foreningens æresmedlemmer (i alt 3) havde fulde rettigheder. Forsamlingen bestod af ca. 60 personer.

H. P. Hanssen nedlagde i juni sit mandat som formand for Vælgerforeningen, og der blev indkaldt til møde i tilsynsrådet, H. P. Hanssens modstandere var parate med kritik, og nogle håbede, at der kunne gives ham et mistillidsvotum. Det ville ikke nødvendigvis betyde, at den radikale regering af den grund måtte vige; men rantes H. P. Hanssen, ville det medføre en ganske alvorlig svækkelse for regeringen. Denne mulighed blev straks erkendt af de ledende kredse i Dannevirkebevægelsen. Da det var blevet kendt, at Vælgerforeningens tilsynsråd var indkaldt til møde den 4. juli 1919 for at vælge ny formand efter H. P. Hanssen, skrev skotøjsfabrikant Jørgen Petersen den 1. juli til Vanggaard, dels for at meddele, at ledende Venstrepolitikere samme dag ville mødes til middag hos fru Marie Lassen (udgiver af Aalborg Amtstidende, bosat i København). De ledende politikere var Jacob Appel, Klaus Berntsen og Sigurd Berg og selvfølgelig også I. C. Christensen, »hvis han er hjem-

me«. I dette møde deltog også den tidligere landdagsmand H. D. Klop-penborg-Skrumsager, der i oktober–november 1918 havde støttet H. P. Hanssen, men som i foråret 1919 var svinget over til Flensborgretningen. Videre meddelte Jørgen Petersen:

Jeg bad i søndags dr. Harsløf og dr. Collin om hver for sig og uafhængigt af hinanden at skrive til ledende mænd i Den nordslesvigske Vælgerforening; dr. Collin har skrevet til Peter Grau (næstformand i Vælgerforeningen) og redaktør Christiansen. Dr. Harsløf har skrevet til redaktør Christiansen og Kloppenborg-Skrumsager samt en til. Jeg skriver i dag til redaktør Christi-ansen.

Brevet gengives her i sin helhed:

Herr redaktør Christiansen, Flensborg.

Jeg behøver naturligvis ikke at fortælle Dem, hvorledes forholdene har udviklet sig her i den senere tid, men jeg kan dog ikke nægte mig at udtale min glæde over den stærke udvikling, der har vist sig i den korte tid siden Fredericia-mødet**) – forskellige momenter er årsag hertil. – Det energiske arbejde i og for 3. zone, og tilkendegivelserne dernedefra, har gjort stærkt indtryk ikke alene på befolkningen, men også på de ledende politikere, og episoden Scavenius-Christensen*) og last but not least H. P. Hanssens indtrædelse i ministeriet har alt sammen bidraget til at skabe en situation, som vel benyttet kan komme vor sag til gode.

Vi mangler to ting dernede fra:

1. Petitioner, og jeg vil håbe, at de kommer i så stort et antal, som nødven-digt er for at gøre den tilsigtede virkning,
2. at Den nordslesvigske Vælgerforening på mødet på fredag tager bestemt afstand fra den H. P. Hanssenske politik. Et mistillidsvotum fra Vælgerforeningen, mener jeg, må betyde, at H. P. Hanssen må gå ud af minist-eriet. Vælgerforeningen er i virkeligheden H. P. Hanssens parlament. Her må personligt gammelt venskab i alt fald for en stund vige for sagen.

H. P. Hanssens udtrædelse af ministeriet Zahle vil betyde et nederlag for dette, ja, så stort, at det næppe kan bæres, og det vil næppe nytte ministeriet at søge udveje ved et samlingsministerium, kontrolministerium el. lign., thi efter det Scavenius-Christensenske sammenstød kan man ikke tænke sig, at oppositionen skulle indlade sig på sligt. Følgerne kan for ministeriet let blive så stærke, at det tvinges til at gå. Ja, jeg synes endogså, at der er overvejende sandsynlighed herfor. Hvis Vælgerforeningen holder sig stiv, ja, hvis man kunne tænke sig, at den fik flertal, ville det blive en mægtig sejr for os.

*) 20.6. holdtes i Fredericia et møde, arrangeret af Dannevirkebevægelsen. Det var tænkt som en propagande for 3. zone, men blev til en protest mod, at 3. zone var slettet.

***) Scavenius havde offentliggjort indholdet af en samtale med I. C. Christensen i 1917, hvor I. C. Christensen havde opfordret Scavenius til at søge særfor-handlinger med Tyskland om afståelse af Nordslesvig, men Scavenius havde af-vist tanken.

Det vil derfor være af den største interesse, at ledende mænd benytter den korte tid før mødet til at oparbejde stemningen for om muligt at få flertal imod H. P. Hanssen. – Kan dette opnås, og petitionerne kommer, så tror jeg, at vi ikke alene har vundet slaget, men at det vil kunne få stor indflydelse på sønderjysk politik nu og i fremtiden. Men selv om det skulle være, at der ikke kan opnås flertal, så vil et stort mindretal også få vægt.

Betydningen for fremtiden ser jeg deri, at det også betyder et kraftigt slag mod den radikalisme, som regeringen søger at indpode i Sønderjylland. Endelig vil det kunne bevirke en stærk reaktion i Paris.

Jeg havde i går aftes en samtale med Herr Kloppenborg-Skrumsager og har bedt ham besørge dette brev. Jeg sender ham brevet i åben konvolut, for at han kan gøre sig bekendt med dets indhold.

Desuden var der et P. S.:

Hvis De skal bruge penge, så skriv til mig, og vi skal da sende Dem forskud på forventede indsamlede beløb. – Jeg kan dog glæde Dem med, at jeg her i København har fået 4.000 kr., samt at jeg har begyndt at røre ved jyderne¹².

Hvorvidt denne tilskyndelse har været nødvendig for at få den sønderjyske opposition mod H. P. Hanssen sat i aktivitet, skal ikke kunne siges. I al fald holdt oppositionen den 3. juli et forberedende møde i Haderslev. Såvel redaktørerne Svensson »Danskeren« og Christiansen »Flensborg Avis« som H. D. Kloppenborg-Skrumsager havde udarbejdet resolutionsforslag, og man søgte at samordne disse. Resultatet af anstrengelserne blev følgende, der tydeligt viser samspillet med oppositionen på rigsdagen:

Vælgerforeningen beklager, at H. P. Hanssens udnævnelse til minister er gennemført af en partiregering uden forhåndstilslutning fra alle partier i den danske rigsdags politiske udvalg og fra Den nordslesvigske Vælgerforening.

Da det ikke lykkedes i efteråret at danne et samlingsministerium, mente vi, at der gennem det politiske og det sønderjyske udvalg var gjort udvej til, at de forskellige partier kunne medvirke ved alle vigtige beslutninger i vor sag. Desværre har dette ikke været tilfældet. Vi udtaler derfor som vort bestemte ønske, at samtlige spørgsmål vedrørende Sønderjylland i overgangstiden bliver forelagt det sønderjyske udvalg til beslutning¹³.

Resolutionen udtalte en kritik af regeringen Zahle, som man måtte regne med, at H. P. Hanssen ikke kunne acceptere, men der var ikke udtalt mistillid til ham som minister.

Tilsynsrådsmødet begyndte med, at næstformanden P. Grau som »pri-

12. Vanggaards arkiv, RA.

13. *Grønnesind*, s. 132.

vatmand«, ikke på Vælgerforeningens vegne, bød H. P. Hanssen velkommen som minister (P. Grau havde lært af tingformændene). Udnævnelsen havde først voldt ham glæde; men da han hørte om måden, hvorpå det var sket, måtte han beklage det som et stort fejlgreb. H. P. Hanssen gjorde derefter rede for ministerudnævnelsen og gik meget detaljeret ind på de mange opgaver, der nu skulle tages fat på for at forberede genforeningen bedst muligt.

Efter en middagspause indbragte og begrundede Kloppenborg-Skrumsager det resolutionsforslag, oppositionen var enedes om dagen før. Han slog på de kendte strenge, at fremgangsmåden ved ministerudnævnelsen havde været forkert, Vælgerforeningen burde være spurgt og ligeså de politiske partiers forhandlingsudvalg, der nu var gået i stykker på sagen; Kloppenborg-Skrumsager henviste til, at der flere gange havde været tale om et samlingsministerium, han omtalte det politiske udvalg og det sønderjyske udvalg. Hvis Vælgerforeningen forholdt sig fuldt ud anerkendende med hensyn til ministerudnævnelsen, ville det blive taget til indtægt for De radikale. De to oppositionspartier følte sig tilsidesat, og Kloppenborg-Skrumsager foreslog den tidligere citerede resolutionstekst.

For H. P. Hanssen-fløjen førte den tidligere landdagsmand Nis Nissen ordet; han mente, at det var bedst intet at vedtage, altså at tilsynsrådet blot skulle tage det skete til efterretning. Han betonede den hidtil gældende opfattelse, at de danske sønderjyder udgjorde en befolkning, ikke et parti, og han mente, at tilsynsrådet burde holde sig uden for partierne og partistriden i kongeriget. Ved et valg i Nordslesvig efter partilinjere ville det efter Nis Nissens mening gå sådan, at Venstre ville få det meste, Højre noget, medens han for De radikale og Socialdemokraternes vedkommende blot spurgte »hvor meget«, og dermed mente han meget lidt, men foreløbig havde sønderjyderne brug for støtte og sympati i alle partier. Første afsnit af resolutionen indeholdt, efter hans mening, en misbilligelse af H. P. Hanssens optræden, og en vedtagelse ville betyde, at H. P. Hanssen trådte tilbage. Men Nis Nissen havde på en måde allerede forladt det standpunkt, at der ikke burde vedtages en resolution, idet han fremsatte forslag til en tilføjelse:

Samtidig tilsiger vi ligesom rigsdagens samtlige partier H. P. Hanssen vor støtte til det store arbejde, der påhviler ham, og som han erklærer, at han vil udføre i nøje og loyalt samarbejde med Vælgerforeningen.

H. P. Hanssen erklærede derefter, at den første del af resolutionen var uacceptabel for ham. Hvis den blev vedtaget, så han to alternativer: Enten indgiver jeg min demission i morgen, eller måske gør jeg det ikke af

hensyn til befolkningen, men indkalder muligvis en generalforsamling i Vælgerforeningen. Med hensyn til andet afsnit har jeg ikke noget at indvende derimod. Udtrykket »desværre« har jeg ikke noget imod. Det er af vigtighed, at vi i den vanskelige tid undgår strid. Når partierne derovre har tilsagt mig støtte, må det være et billigt krav at forlange det af Vælgerforeningen.

Bankdirektør Rossen hævdede, at der ikke udtrykkeligt lå et mistillidsvotum til H. P. Hanssen i resolutionen, men var af den opfattelse, at den danske regering nu for anden gang havde krænkert Vælgerforeningen. Første gang var, da afstemningsreglerne blev ændret i februar 1919 uden hele tilsynsrådets medvirken.

Mødet blev derefter suspenderet, og da det blev genoptaget, rettede Ernst Christiansen en forespørgsel til H. P. Hanssen om hans holdning til 2. zone. Anledningen var en privat ytring, som H. P. Hanssen var kommet med, men den var så vigtig, mente Christiansen, at den måtte frem; H. P. Hanssen skulle ved en bestemt lejlighed have sagt, at han tidligere havde troet, at Flensborg kom med, men nu troede han det ikke. Var det måske på grund af, at afstemningen i 3. zone var slettet, spurgte Ernst Christiansen, i så fald havde modstanden mod 3. zone også været rettet mod 2. zone. Han mente, at folkene i 2. zone ikke burde modarbejdes af den danske regering, og Ernst Christiansen udtrykte skepsis over for en tale, H. P. Hanssen havde holdt i Holbøl 4. juni, hvor han havde udtalt sig positivt om 2. zone.

H. P. Hanssen benyttede lejligheden til at præcisere sin stilling i overensstemmelse med denne tale. Han havde hele tiden stået på selvbestemmelsesrettens princip, men den første Flensborg-bevægelse i januar havde som krav, at Flensborg skulle med til Danmark uden afstemning; han kunne nu på hele regeringens vegne erklære, at der ville blive givet Flensborg loyal støtte; Zahle ville holde en tale den 5. juli i Præstø, hvor samme standpunkt ville blive markeret, støtte til arbejdet for at få et flertal af stemmer i Flensborg. Svaret var fuldt tilfredsstillende for Ernst Christiansen, men Kloppenborg-Skrumsager ville desuagtet ikke gå med til ændringer i resolutionens tekst; nok var der enighed om at tilsige H. P. Hanssen støtte, men det var i overensstemmelse med den almindelige opfattelse at udtale en beklagelse. Men nu blev H. P. Hanssen bestemt. Han kunne ikke påtage sig det store arbejde med et mistillidsvotum bag sig. Hvis han nu gik ud af politik, ville det være for stedse:

Jeg har gået en gang før, men denne gang bliver det for bestandig. Det har ikke noget afskrækkende for mig. Lige fra den gang jeg lod ploven stå på min faders mark, har jeg været forberedt. De tror måske, det er en overdri-

velse. Jeg har mange andre opgaver at sysselsætte mig med, når ansvaret er taget fra mig***).

Nis Nissen stillede nu sagen skarpt op: »Enten ingen resolution eller vi deler os«, dvs. at flertallet ville forkaste mindretallets forslag. Flensborgmændene fastholdt det berettigede i på en gang at udtale tillid til H. P. Hanssen og samtidig en misbilligelse af måden, og H. P. Hanssen sagde, at for ham var det brændende punkt, om han kunne acceptere Vælgerforeningens enstemmige dadel af regeringen.

Et overraskende moment kom ind i sagen ved et indlæg af grev O. D. Schack; ikke så meget hans opfattelse, at man burde frafalde resolutionen helt, altså det af Åbenrå-retningen fremsatte forslag, men at han mente med denne opfattelse at stå i modsætning til størstedelen af sine vælgere, og at han derfor nedlagde sit mandat. P. Grau udtalte: »Er vi befolkningens talsmænd eller ej? Er vi ærlige, kan vi ikke være tavse i dag«, men grev Schack afviste bestemt, at det skulle være uærligt at tie stille¹⁵.

Der fulgte et kvarters pause. På Flensborg-gruppens fortrolige særmøde stod meningene over for hinanden. P. Grau og Andreas Grau var ivrige for et forlig; ved afstemningen var 8 for et forlig, 6 imod, Ernst Christiansen stemte ikke. Forligets kerne var indsættelsen af sætningen: »Sagligt anser vi H. P. Hanssens udnævnelse for rigtig«. Det ville de 8 altså gå med til¹⁶.

Resolutionen, som citeres i det følgende, bærer tydeligt præg af, at den er et kompromis. Den lød:

Da det ikke lykkedes i efteråret at danne et samlingsministerium, mente vi, at der gennem det politiske og det sønderjyske udvalg var gjort udvej til, at de forskellige partier kunne medvirke ved alle vigtige beslutninger i vor sag. Desværre har dette ikke været tilfældet ved H. P. Hanssens udnævnelse til minister. Vi udtaler derfor, som vort bestemte ønske, at alle vigtige spørgsmål vedrørende Sønderjylland herefter bliver forelagt det sønderjyske udvalg til behandling.

Sagligt holder vi H. P. Hanssens udnævnelse for rigtigt og tilsiger ham ligesom rigsdagens samtlige partier vor støtte til det store arbejde, der påhviler ham, og som han har erklæret, at han vil udføre i nøje og loyalt samarbejde med Vælgerforeningen.

***) A. Svensson har refereret udtalelsen lidt anderledes: »Jeg har arbejde nok, der venter på mig. Jeg kan passe mine blomster, skyde ænder i mosen og skrive mine memoarer, og de er interessante«¹⁴.

14. L. P. C h r i s e n s e n (udg.): *Slesvig delt*. 1922, s. 63.

15. Niels Hansens referat, LA, Åbenrå.

16. Ernst Christiansens dagbog, LA, Åbenrå.

53 stemte for resolutionen, 3 undlod at stemme (advokat Andersen, Haderslev, gårdejer N. H. Gotthardsen, Nørmark og gårdejer Anton Jepsen, Rørkær). De havde ønsket en skarpere udformet resolution.

Resolutionens ordlyd kan nok undre. Det kunne se ud, som om Vælgerforeningen i efteråret 1918 havde taget stilling til, om der skulle dannes en samlingsregering, og som om rigsdagspartiernes politiske forhandlingsudvalg var oprettet i samråd med tilsynsrådet. Det var lidt post festum nu at nævne dette udvalg, idet man den 4. juli 1919 vidste, at Det konservative parti havde undsagt udvalget, så man vidste altså, at udvalget var sprængt, og at der var oprettet et Sønderjysk udvalg.

Derfor står der i Vælgerforeningens resolution, at man ønsker alle vigtige spørgsmål vedrørende Sønderjylland forelagt »Det sønderjyske udvalg« til forhandling. Dette udvalg var et regulært rigsdagsudvalg, sammensat af folketing og landsting under hensyntagen til partiernes politiske styrke. Det havde til opgave »uden besluttende myndighed, som mellemed mellem rigsdagspartierne og regeringen, at udøve en rådgivende virksomhed ved forberedelsen af den lovgivning, som en eventuel indlemmelse af Nordslesvig i Danmark vil nødvendiggøre«. Det var formelt nedsat 29. april 1919 efter regeringens ønske, og det var netop meningen, at alle vigtige spørgsmål skulle behandles i dette udvalg.

Vælgerforeningens tilsynsråd gav altså H. P. Hanssen et klart tillidsvotum i resolutionens sidste del, og hans modstandere i Danmark var dybt skuffede over tilsynsrådets holdning; men hans kolleger i regeringen syntes nok, han var gået lovlig vidt i retning af at give mindretallet indrømmelser i resolutionens første del¹⁷. Dannevirkebevægelsens kritik kom til udtryk i Ribe Stiftstidende, der var bevægelsens mest repræsentative organ. Redaktøren var C. Willemoes, der som sin hjælper havde den senere folketingsmand Holger Andersen. Den 5. juli skrev bladet:

Vælgerforeningens sidste udtalelse er et nyt kompromis i lighed med tidligere udtalelser af tilsynsrådet. Det kan synes tvivlsomt, hvorvidt det virkelig er gavnligt i det ydre at opretholde en enhedsfront, der ikke bunder i en indre virkelighed.

Den af oppositionen foreslåede resolution imødegik i en noget skarpere form den måde, hvorpå H. P. Hanssens udnævnelse til minister havde fundet sted, men ved gensidig imødekommenhed opnåedes enighed om den vedtagne resolution.

Bladet trøstede sig med, at ministeriet Zahle var blevet kraftigt desavoueret, men skrev yderligere:

Man kunne have ventet, at Vælgerforeningens tilsynsråd havde taget stilling

17. P. M u n c h, s. 121.

til den situation, der er skabt med bortfald af bestemmelsen om 3. zones rømning. De begivenheder, der nu daglig meldes om fra 2. og 3. zone, de gamle altsky myndigheders fremfærd mod »Mellemslesvigsk udvalg«, Cornelius Petersen, fhv. amtsforstander Clausen, Bov og Wall, Obdrup, skulle synes at lade hele ændringens uheldige følger træde så klart frem, at man ikke kan sidde den overhørig. Skal der endnu i 11. time – før fredstraktatens ratificering – opnås noget med hensyn til betryggelsen af afstemningens ubetingede frihed i 2. zone, må Vælgerforeningens tilsynsråd give sådanne bestræbelser det nødvendige udenrigspolitiske magtgrundlag. En passiv holdning er her ikke tilstrækkelig.

Denne kritik ramte imidlertid ved siden af, idet Vælgerforeningen rent faktisk ikke havde forholdt sig passivt. På mødet den 4. juli var der blevet vedtaget en resolution om rømning af 3. zone, men den var mærkværdigvis fortrolig; den skulle videregives til den internationale kommission; forslagsstilleren var Ernst Christiansen, og den havde følgende ordlyd:

Vælgerforeningen er taknemlig for de henvendelser, der af danske rigsdagsmænd er rettede til udenrigsministeren om at virke for, at rømningen af 3. zone genoptages. Når afstemningsforholdene i 2. zone fuldt ud skal betrygges, er det en bydende nødvendighed, at rømningen ikke standser få kilometer sønden for Flensborg.

Ernst Christiansen har noteret i sin dagbog for 4. juli, at resolutionen skulle gå til den franske gesandt; men Hanssen forlanger den – som forudsætning for sin og sines stemmer – behandlet fortroligt¹⁸.

Det er indlysende, at der i kravet om fortrolighed lå en reservation over for resolutionen; men det var mærkeligt selvmodsiggende at vedtage en erklæring, som offentligheden ikke måtte have kendskab til. Fortroligheden kunne højst bevares, til resolutionen var afleveret til den internationale kommission eller, som tilfældet blev, i den franske legation i København. I sin redegørelse for Vælgerforeningen 1918–20 i »Slesvig delt« omtaler A. Svensson situationen på følgende måde:

Mod mødets slutning vedtoges endnu, temmelig upåagtet af de fleste inden for Åbenrå-retningen, en af redaktør Christiansen fremsat resolution¹⁹.

Man fornemmer stemningen; efter at det store slag om et tillidsvotum til H. P. Hanssen var slået, var medlemmerne trætte, og så kom endnu et resolutionsforslag, hvis indhold så ret uskyldigt ud; man vidste på det tidspunkt endnu kun meget lidt om den uoverensstemmelse, der bestod mellem den note, hvormed fredstraktaten var blevet tilstillet Tyskland,

18. *Slesvig delt*, s. 253.

19. S. 64.

og selve traktatteksten, i noten forudsattes 3. zone rømmet, i traktatteksten ikke, og det kunne næppe skade at få 3. zone rømmet, hvis det var muligt. H. P. Hanssen søgte som nævnt at afsvække resolutionens betydning ved at kræve, at den skulle være fortrolig, og han kan have været beroliget ved, at den ikke var stilet til den danske regering. Men som en erfaren politiker måtte H. P. Hanssen vide, at ingen af disse to forhold havde større vægt. Resolutionen skabte ham da også meget store vanskeligheder. Der bestod ikke nogen mulighed for at rejse rømningskravet med effekt. Udenrigsminister Scavenius kom hurtigt til den erkendelse, at han ikke ville rejse spørgsmålet om rømning af 3. zone. Ændringer lod sig ikke gennemføre, efter at tyskerne havde underskrevet fredstraktaten den 28. juni.

Versaillestraktaten indeholdt mange hårde bestemmelser, og den betød en enorm byrde for Tyskland; men den gav samtidig landet en del af dets politiske handlefrihed tilbage, ikke mindst i de områder, hvor der skulle være folkeafstemninger. Der sporede i den følgende tid en stærk forøget tysk aktivitet i Sønderjylland; men i Danmark blev i de næste måneder de politiske kræfter stærkt engageret af en hed debat om rømningen af 3. zone og ansvaret for, at bestemmelsen om rømningen var faldet bort i traktaten. Det konservative folkeparti gav bolden op, men Venstre spillede snart ivrigt med. Emnet var uden praktisk betydning, men velegnet til at forene Dannevirke- og Flensborgretningen uden for rigsdagen med oppositionspartierne på rigsdagen i en kamp mod regeringen Zahle, og ved Vælgerforeningens resolution var H. P. Hanssen bragt i en taktisk vanskelig situation, som hans modstandere udnyttede til sidste dråbe.

3. Rømning af 3. zone som politisk problem i Danmark

Medens man i Paris trods divergerende meddelelser i de første dage efter 16. juni forstod, at 3. zone definitivt var slettet i fredsforslaget, og medens regeringspartierne i Danmark med begejstring modtog de første, skønt ufuldstændige efterretninger om, at deres ønske var imødekommet, klamrede Dannevirkebevægelsens tilhængere sig i de første dage til hvert halmstrå, og først da fredstraktatens ordlyd den 23. juni 1919 blev offentliggjort i de danske blade, faldt deres sidste tvivl. Dannevirkemændene var stærkest repræsenteret blandt De konservative. De så sig straks om efter både syndebugke og allierede. Regeringens triumf måtte naturligt nok irritere oppositionen, og Det konservative folkeparti så her en chance

for at benytte en sag, der kunne ophidse gemytterne til et angreb på regeringen. Partiets holdning havde i maj i den forstand været passiv, at det ikke ville protestere imod afstemning i 3. zone, men reelt betød denne passivitet en accept af 3. zone, nu kunne partiet – risikofrit – rette angreb mod regeringen. Til et møde, der den 21. juni skulle afholdes i rigsdagspartiernes politiske forhandlingsudvalg, udbad man sig en oversigt

over de forhandlinger, der gennem vor gesandt i Paris er ført angående 3. zone, herunder en meddelelse om, hvilke instruktioner gesandten med hensyn til denne sag har modtaget fra regeringen.

Erik Scavenius besvarede spørgsmålet og lod stille de forskellige dokumenter til udvalgsmedlemmernes rådighed, og der var i dem ikke angrebepunkter. Erik Scavenius nævnte i sin gennemgang, at gesandten havde følt sig noget svagt understøttet hjemmefra. »Men det kunne forsvares«, sagde han, »hovedsagen måtte være det danske folks holdning. Det var bedre at tale ud af vinduet end gennem noter i denne sag«²⁰. Man måtte opfatte forholdet sådan, at Erik Scavenius ønskede den svage rigsdagsresolution af 12. maj suppleret med de taler, som ministre og regeringsvenlige politikere sidst i maj havde holdt om 3. zone.

På det næste møde i det politiske forhandlingsudvalg den 28. juni, da man havde læst de meddelte aktstykker, blev skytset rettet mod H. A. Bernhoft. De konservative spurgte:

Med hvilken hjemmel har den danske gesandt udtalt, at Danmark ville nægte at modtage 3. zone, selv om denne stemte dansk?

Da gesandten rent faktisk ikke havde udtalt sig som refereret, havde Erik Scavenius relativt let ved at forsvare sin gesandts handlemåde.

På dette møde den 28. juni, den dag Versaillestraktaten blev undertegnet, fik De konservative imidlertid fat i en ende, der kunne spindes meget langt ud. Det var problemet om *rømningen* af 3. zone. Man var nu blevet klar over, at der bestod en uoverensstemmelse mellem den note, hvormed traktatforslaget var sendt til den tyske delegation og så selve forslaget, og der lå heri en chance for at få rejst rømningsproblemet igen. De konservative foreslog, at udvalget skulle rette en opfordring til ministeriet om at virke for, at de oprindelige evakueringsbestemmelser for 3. zone kunne blive bragt til udførelse.

Spørgsmålet om rømning af afstemningszonerne skal her kort resumeres.

20. *Hdb.* II, s. 229.

Det begyndte med, at H. A. Bernhoft og H. V. Clausen i en note den 6. februar 1919 anmodede de allierede magter om militær rømning af garnisonerne i Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Tønder og Flensborg; det kunne ske, mente de, i forbindelse med, at våbenstilstanden skulle fornyes. Denne note var udgangspunktet for, at der i talrige følgende sammenhænge anføres den formulering, der også anvendtes i de allieredes svarnote til den tyske fredselegation af 16. juni 1919:

Efter den danske regerings anmodning er der blevet truffet forholdsregler til at lade landområdet indtil Ejderen-Slien rømme af tyske tropper . . .

Denne rømningslinie havde den danske regering sådan set aldrig anmodet om, ja for at undgå den, havde Bernhoft den 2. marts foreslået en alternativ linie Kappel–Isted–Arlå, dvs. nord om Slesvig og Husum, men forslaget var uden effekt²¹.

Rømningsproblematikken spillede en vis rolle i forhandlingerne mellem den danske delegation til fredskonferencen og den belgisk-slesvigske kommission. Spørgsmålet om rømningsområde kom fra kommissionen; de danske delegerede svarede, at de kunne tænke sig rømmet en bræmme på ca. 10–15 km syd for 2. zone for at undgå rivninger. Adspurgt om Slesvig by burde rømmes, frarådede delegationen en rømning, men det blev tilkendegivet den belgisk-slesvigske kommission, at man ikke tillagde sagen større betydning. Den 9. marts telegraferede Bernhoft hjem, at evakueringslinien ville gå syd om Slesvig, formentlig Kappel–Tønning²². Det var således ret misvisende, når det i svaret til de tyske delegerede den 16. juni blev sagt, at der efter den danske regerings anmodning var truffet forholdsregler til, at tyskerne skulle rømme landet indtil Ejderen-Slien; men den danske regering havde ikke protesteret, og nu fandt den det ikke opportunt at gå nærmere ind på, hvordan tingene faktisk forholdt sig. Da rømningsproblemet den 28. juni blev rejst af De konservative i rigsdagspartiernes politiske forhandlingsudvalg, blev det H. P. Hanssens opgave at besvare spørgsmålet. Han mente, som det var almindelig antaget, at bestemmelsen om en evakuering af 3. zone utvivlsomt var gledet ud ved en uagtsomhed. I anden sammenhæng vil der blive gjort rede for, at uagtsomheden bestod i, at André Tardieu som formand for redaktionskomiteen havde forsømt at få bragt oversendelsesnoten i overensstemmelse med traktatforslaget; der har ikke været tænkt på at opretholde en rømningszone, når afstemningen i 3. zone faldt bort. Dette forblev uoplyst, så længe det politiske spørgsmål var

21. Fontenay, s. 216.

22. Fontenay, s. 205.

brændende. Hele diskussionen blev på en måde ført ud fra forkerte præmisser, men de præmisser, man benyttede, var afgørende for argumentationen; selve modsætningsforholdet var i sommeren 1919 lokalt dansk, og argumentationen ændrede ikke meget ved de agerendes til grund liggende opfattelse.

Kravet om rømning af 3. zone var et middel til at nå et videregående mål. I. S. Vanggaard har givet den nærmere begrundelse herfor, idet han forklarede sit standpunkt således:

Med hensyn til at give større afstemningsfrihed i 2. zone, har jeg aldrig tillagt rømningen af 3. zone videre betydning. Afstemningsfriheden i 2. zone måtte være praktisk talt lige stor eller lige lidet stor, enten tyske tropper og administration var fjernet fra 3. zone eller ikke, når blot ententen havde magtmidler nok i selve 2. zone til, at tyskerne skulle vide at holde deres fingre derfra, så længe begivenhederne stod på; og dette havde ententen . . . .

Men rømningen af 3. zone havde en anden betydning, hvis den blev til virkelighed. Blev den besat af ententens politi og militær, var der en mulighed for meningstilkendegivelse i dansk retning for 3. zone; der var da mulighed for en videre oplussen af den dansk-slesvigske følelse i håbet om, at 3. zone på en eller anden måde kunne vinde sin ret tilbage, og at et sådant håb også i 2. zone ville have udsigt til at forbedre stemningen der og give en bedre afstemning for Danmark. Var afstemningen blevet til virkelighed, ville vi have gjort et stort arbejde i 3. zone med at skaffe underskrifter for en adresse til fordel for Danmark, om muligt et så betydeligt antal underskrifter, at det kunne få karakter af en afstemning. Derfor satte vi nu alle vore kræfter ind på rømningsspørgsmålet (R.A. I.S. Vanggaards optegnelser s. 240).

Da H. P. Hanssen den 28. juni redegjorde for sagen, mente han, at en ændring af selve bestemmelsen i traktaten ikke var mulig, men han antydede en udvej ved at henvise til fredstraktatens bestemmelse om, at overpræsidenten og regeringspræsidenten [der havde embedssæde i Slesvig by] skulle træde tilbage, hvoraf man kunne slutte, at den internationale kommission kunne få et vist indseende med landet dernede i 3. zone, og han mente yderligere at kunne bringe trøst ved at henvise til, at 3. zones bortfald betød, at et betydeligt antal tyske vælgere, som var født i 3. zone, ville miste deres valgret i de to andre zoner.

Det var imidlertid ikke trøst, De konservative havde brug for, men et angrebepunkt mod regeringen. Neergaard havde endnu ikke erkendt den mulighed, der lå i kravet til den danske regering om at sørge for en rømning af 3. zone; han fremhævede på mødet den 28. juni, at man, hvad selve afstemningsfriheden angik, kunne henvende sig henholdsvis til den internationale kommission og til de allierede magter; men De konservative var principielt utilfredse med de givne svar. De ønskede nu at markere sig stærkere i det sønderjyske spørgsmål. Det første led var,

da de benyttede udnævnelsen af H. P. Hanssen til minister som påskud til at sprænge det politiske forhandlingsudvalg. Mødet den 28. juni blev det sidste i udvalget. Som tidligere nævnt var der kun tale om en demonstration, for det politiske tyngdepunkt var forskudt til det nye udvalg: Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg. Rømningsdebatten, som De konservative ønskede den, fik imidlertid et udmærket udgangspunkt i den resolution, Vælgerforeningens tilsynsråd vedtog ved mødet den 4. juli.

Det hed heri som nævnt:

Vælgerforeningen er taknemlig for de henvendelser, der af danske rigsdagsmænd er rettede til udenrigsministeren om at virke for, at rømningen af 3. zone genoptages. Når afstemningsforholdene i 2. zone fuldt ud skal betrykkes, er det en bydende nødvendighed, at rømningen ikke standser få kilometer sønden for Flensborg.

Dermed var slagordet givet til en kampagne, der varede i adskillige måneder. På mødet i Åbenrå var H. P. Hanssen stadig af den opfattelse, at man kunne benytte traktatbestemmelsen om, at overpræsident og regeringspræsident skulle forsvinde fra Slesvig by. »Det vil der blive bygget på«, sagde han og tilføjede: »måske er det bedst, at resolutionen ikke offentliggøres«. I referatet stod der som nævnt yderligere, at redaktør Christiansen skulle afgive den til den internationale kommission²³. Men den internationale kommission, der i afstemningstiden skulle forvalte 1. og 2. zone, var ikke oprettet endnu; resolutionen fik derved en mærkelig gang.

Den 10. juli holdt Rigsdagspartiernes sønderjyske forhandlingsudvalg sit første arbejds møde under ledelse af den konservative Alexander Foss. På mødet oplyste den konservative repræsentant Emil Harboe, at han underhånden havde fået at vide, at der på det sidste vælgerforeningsmøde var blevet truffet en enstemmig beslutning, som skulle være tilstillet minister Hanssen, om at kræve gennemført evakuering af 3. zone for at sikre afstemningsfriheden i 2. zone, og han ville gerne høre, om man har fået meddelelse om noget sådant, og hvad ministeren vil gøre. H. P. Hanssen bekræftede, at en resolution var vedtaget; han karakteriserede den som en henstilling til den internationale kommission, om det ikke var muligt at genoptage rømningen:

Jeg har modtaget den i går, og jeg skal sørge for, at udvalgets medlemmer får dens ordlyd. Den er rettet til den internationale kommission og sendt til mig med anmodning om at overgive den til kommissionen, så snart den er konstitueret sammen med det før nævnte materiale vedrørende embedsbestemmelserne²⁴.

23. Niels Hanssens referat, LA, Åbenrå.

24. *Hdb.* II, s. 252 f.

Ved nærmere eftertanke fandt H. P. Hanssen dog ud af, at det ikke var hensigtsmæssigt, at han afleverede resolutionen til den internationale kommission, når denne var blevet konstitueret. Den 12. juli kom resolutionen på ny til drøftelse i Vælgerforeningens tilsynsråd; her sagde H. P. Hanssen ifølge referatet intet om, at den internationale kommission endnu ikke var trådt i funktion, men nævnte blot at den ville blive overlæst med arbejde, og han anbefalede, at resolutionen blev indsendt til det franske gesandtskab, og dette blev vedtaget²⁵. H. P. Hanssen fik en skrivelse med denne anmodning. Da han den 23. juli refererede sagen i Det sønderjyske udvalg, anførte han, at han som dansk minister ikke kunne træde i direkte forbindelse med den franske gesandt i denne sag; man må formode, at han har rådført sig med udenrigsminister Erik Scavenius derom, der nu så, hvilke politiske risikomomenter sagen indebar. Den danske regering anså ikke en rømning for en realistisk mulighed; H. P. Hanssen ønskede derfor ikke at befatte sig med resolutionen og opfordrede et medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd, redaktør Nicolaj Svendsen, til at aflevere den hos den franske gesandt, og det gjorde Svendsen den 17. juli. Den politiske udvikling accelererede i disse dage. Den 19. juli telegraferede Bernhoft fra Paris:

Alle bestræbelser for evakuering af 3. zone forgæves, da den ikke findes i traktaten, ligeledes anses fjernelse af overpræsidenten for ugørligt; derimod vil konferencen tilkendegive Tyskland at afholde sig fra politiske anholdelser i nævnte zone.

Den 21. juli offentliggjorde Scavenius indholdet af dette telegram²⁶; men Det konservative parti var nu indstillet på at gøre det slesvigske spørgsmål til angrebepunkt mod regeringen, og hvad specielt rømningen angik, kunne det nu regne med støtte fra Venstre; Neergaard gik nu klart imod regeringen. Den 16. juli besluttede Det konservative folkeparti at kræve den diplomatiske korrespondance mellem udenrigsministeren og den danske gesandt i Paris offentliggjort, og at der skulle rettes en officiel henstilling til fredskonferencen i Paris for at sikre afstemningens frihed i 2. zone. Denne opfordring blev basis for en debat i folketinget den 31. juli, men forinden var der den 23. juli en drøftelse i Det sønderjyske udvalg, som blev en slags generalprøve på debatten i folketinget. Kanonerne var nu kørt i stilling.

På dette møde forelagde H. P. Hanssen til information den resolution af 4. juli, som Nicolaj Svendsen 17. juli havde afleveret til den franske

25. Niels Hansens referat, LA, Abenrå.

26. Fontenay, s. 381 ff.

gesandt. Erik Scavenius fremhævede i sin redegørelse Bernhofts indberetninger om, at der intet var at gøre i rømningssagen, og at en henvendelse til de allierede kunne opfattes som en mistillidserklæring til besættelsestroppers evne til at holde ro og orden under afstemningen. Men argumenter var ikke længere det afgørende. For De konservative gav J. Schovelin tonen an med megen følelseskraft:

Vi, som virkelig for ramme alvor ønsker, at afstemningen i 2. zone skal foregå sikkert og frit, vi, som ønsker at imødekomme sønderjydernes bestemt udtalte ønske, vi må, mener jeg, gøre alt, hvad der er muligt, om ikke for andet så for at vise sønderjyderne vort sindelag, for at forsøge, om det dog ikke til syvende og sidst skulle være gørligt at få denne rømning gennemført, som sønderjyderne enstemmigt har betegnet som en bydende nødvendighed, for at afstemningen overhovedet skal blive andet end tysk humbug.

I mødet deltog Bramsnæs, Neergaard, Foss, der alle tre havde været med i delegationen til Paris i marts 1919. Alexander Foss gav nu en ganske fejlagtig skildring af, hvad der var forhandlet under rejsen på ØKs skib »Fiona«. Han påstod, at man på rejsen var blevet enige om,

at vi, når vi kom for kommissionen, skulle fastholde, at grænsen til rømningssonen, altså 3. zone, måtte gå nord om Slesvig. Når dette fik det udtryk – en halv snes kilometer – hang det sammen med, at vi valgte kammerherre Bernhoft til ordfører, og han var lidt vanskeligt stillet, fordi han kun kendte vore forhandlinger gennem et kortfattet referat og resultaterne, så at han, når spørgsmålet blev rettet til ham, måtte vende sig om for at høre, hvad vi egentlig var blevet enige om.

Bramsnæs søgte at forklare, hvordan tingene hang sammen, men Neergaard havde i den givne sammenhæng ingen interesse i at sætte tingene på plads, og forsvarsminister P. Munch var ikke til stede. Schovelins stærkeste argument var dog Vælgerforeningens resolution af 4. juli, og det var for Erik Scavenius svært at komme uden om den, »hvor stor lyst man end har til at lade Den sønderjyske Vælgerforening være vejledende, må der være en grænse, udover hvilken man kommer ud i det, som er ugørligt. Det drejer sig om fredstraktaten«, sagde Scavenius.

Det var tydeligt, at regeringen stod svagt i en sag, hvor den kunne bringes i modsætning til Den nordslesvigske Vælgerforening, over for hvis standpunkter H. P. Hanssen var forpligtet, ikke mindst når det gjaldt en resolution, som han selv havde stemt for.

Neergaard, der hidtil havde stået regeringen ret nær i det sønderjyske spørgsmål, blev nu skudt frem som hovedangriberen. Han sammenfattede sin opfattelse i ordene:

Det, som jeg mener har betydning for at sikre afstemningsfriheden i 2. zone, er, at der ikke alene fra Den sønderjyske vælgerforening og tilsynsråd, men også fra vor regerings side bliver sagt, at her nærer man samme mening, at det vil være i høj grad ønskeligt, om den oprindelige, besluttede rømning af et bælte syd for 2. zone fandt sted, og at man betragter dette forhold som noget væsentligt med hensyn til sikring af afstemningsfriheden i 2. zone og henleder de vedkommendes opmærksomhed på, hvorledes dette misforhold kan redresseres.

H. P. Hanssen deltog ikke i debatten bortset fra, at han gav oplysning om den samtale, Nicolaj Svendsen den 17. juli havde haft med den franske gesandt Conty. Denne havde, forklarede han, opfattet resolutionen som et mistillidsvotum til de allierede, idet man syntes at gå ud fra, at kommissionen ikke kunne sikre den fri afstemningsret i 2. zone. Det var kommissionens opgave, havde han sagt, og der stod tilstrækkelige militære magtmidler til deres rådighed. De muligheder, H. P. Hanssen havde for at deltage i debatten, var hæmmede. Resolutionen af 4. juli var blevet ham en klods om benet.

Under Svendsens samtale med Conty havde denne sagt, at han gerne ville høre en nærmere begrundelse for den utryghed, der gjorde sig gældende i Sønderjylland. Det gav ny basis for at føre resolutionen af 4. juli frem for de allierede, idet udtalelsen gav anledning til, at en delegation bestående af Vælgerforeningens fungerende formand Peter Grau, sekretæren Martin Simonsen og redaktør Ernst Christiansen rejste til København, hvor de den 24. juli aflagde besøg i det franske gesandtskab. Nu erklærede Conty sig rede til at sende resolutionen til Paris. Dog antog han, at den franske regering ikke ville kunne forstå kravet. Da P. Grau berettede herom for Vælgerforeningens tilsynsråd den 28. juli, sagde han som sin opfattelse, at Conty var bitter over, at man nu søgte at bringe det ind igen, som engang var slettet²⁷.

De tre delegerede besøgte også den britiske chargé d'affaires, lord Kilmarnock. Foruden at aflevere resolutionen havde delegationen til ham fortalt, at en tysk lov var forberedt til hurtigt at gå gennem den tyske rigsdag med nye skattebyrder på Slesvig »for at ødelægge området, før det blev overgivet til Danmark«. Flensborg var blevet rigelig forsynet med fødevarer, forklarede de, men 1. zone ikke²⁸. De tre havde også været i det amerikanske gesandtskab.

Efter rejsen til København var de tre repræsentanter imidlertid kommet til den opfattelse, at resolutionen af 4. juli ikke alene burde sendes

27. Niels Hansens referat, LA, Åbenrå.

28. F. O. 608 s. 138, Public Record Office, London.

til de allierede magter, men at den også burde sendes til den danske regering og rigsdag. Helt på egen hånd var de næppe kommet til dette resultat. J. S. Vanggaard har beskrevet situationen på følgende måde:

For at støtte bevægelsen herovre om at få rigsdagen til at rejse krav om 3. zones rømning fik vore nu sikre venner i Vælgerforeningens bestyrelse i Nord-slesvig indvarslet til nyt møde for at vedtage bestemmelse om også at aflevere den tidligere vedtagne og til ententens gesandter overbragte resolution om 3. zones rømning til den danske regering og rigsdag. Men regeringen så faren; en Åbenråsresolution rettet til regering og rigsdag i denne sag ville virke stimulerende på oppositionen på rigsdagen og måske endda få regeringens ringe majoritet til at falde; og da regeringen under ingen omstændigheder ville have 3. zone rømmet, fordi den frygtede en frivillig afstemning til Danmark, måtte Hanssen se at strangulere Vælgerforeningen i Åbenrå²⁹.

Den 28. juli holdt Vælgerforeningens tilsynsråd det af oppositionen ønskede møde, hvor forslaget om at sende resolutionen af 4. juli til regering og rigsdag blev fremsat af Peter Grau, H. P. Hanssen forklarede nu, at fredstraktaten ikke lod sig ændre. I sit svar kunne han bygge på det telegram, som Bernhoft havde sendt den 19. juli, hvoraf det fremgik, at også den smutvej, han selv havde tænkt på, at fjernelsen af overpræsidenten kunne benyttes som argument for kontrol med byen Slesvig, ikke var farbar. Debatten blev på Åbenrå-retningens vegne fortrinsvis ført af Nis Nissen. Han gik hårdt i rette med Dannevirkebevægelsens undergrundsarbejde, og friseren Cornelius Petersen, der var en ivrig tilhænger af en grænse ved Sli-Dannevirke-Ejder, havde leveret ham et godt argument med følgende udtalelse:

Hvis vi får rømningen, skal vi nok selv foretage afstemningen.

Ernst Christiansen mente, at det stadig var muligt ved en henvendelse at opnå noget; det var vanskeligt at anføre betydningen af rømningen af 3. zone i enkeltheder, men den ville være af moralsk virkning, og han bad tilsynsrådet om støtte.

Medens tilsynsrådet ved adskillige lejligheder havde haft en interesse i at optræde enigt udadtil trods divergerende meninger indad, var en sådan interesse ikke til stede den 28. juli. Det var for H. P. Hanssen helt afgørende nu at komme fri af den resolution, hvis betydning han havde undervurderet den 4. juli, men Flensborg-retningen havde en stærk position, fordi tilsynsrådet nu en gang enstemmigt havde vedtaget resolutionen. Der var kun tale om at sende den vedtagne ordlyd til rigsdag og regering, som måtte være de faktorer, der effektivt kunne rejse kravet

29. Vanggaards optegnelser, s. 259, RA.

over for rette vedkommende i Paris. Martin Simonsen havde været af samme opfattelse som P. Grau og Ernst Christiansen, men som god H. P. Hanssen-tilhænger så han nu resolutionen i et andet lys.

Ved afstemningen blev forslaget om til rigsdag og regering af indsende resolutionen af 5. juli forkastet med 28 stemmer mod 21. Det afspejlede styrkeforholdet mellem de to fløje, men således at Åbenrå-retningen var svagere end tidligere. Da de to parter sidst havde stået over for hinanden den 30. maj, havde styrkeforholdet været 34 mod 22. Et stemmeskred til fordel for Flensborg var under udvikling.

Skal man gøre resultatet op, fik H. P. Hanssen den umiddelbare fordel af afgørelsen, at han igen kunne manøvrere frit; hans modstandere havde sådan set haft en større fordel af at undgå styrkeprøven; i så fald havde H. P. Hanssen stadig været bundet af sin afstemning i tilsynsrådet den 4. juli.

I den politiske diskussion havde oppositionen imidlertid fået gode kort på hånden. Det var rigtigt, som H. P. Hanssens blad skrev den 29. juli 1919, »at forslaget, som dets motivering viste, fremtrådte som et led i en målbevidst agitation om at få 3. zone genoptaget i fredstraktaten som afstemningszone, en agitation som er vidtforgrenet i kongeriget, hvor den bl. a. har givet sig udslag i pressen og på møder«; men netop i denne agitation var det godt stof at kunne henvise til, at Vælgerforeningen den 4. juli enstemmigt vedtog en resolution, som et flertal så den 28. juli løb fra.

Modsætningen mellem de to stridende retninger var nu trukket skarpt op, og den fungerende formand P. Grau gjorde den helt klar, da han nedlagde sit formandshverv. Han begrundede det med, at han i et principielt spørgsmål stod med et flertal imod sig. Mødet i Vælgerforeningen var optakten til den store rømningsdebat, som førtes den 30. juli i folketinget. De konservative og Venstre var gået sammen om spørgsmålet:

Hvilke oplysninger kan udenrigsministeren give om, hvad der søges gennemført til sikring af afstemningsfriheden i 2. zone i Sønderjylland, og hvad det danske udenrigsministerium har foretaget til støtte af ønskerne om tysk rømning af 3. zone.

Af taktiske grunde blev Niels Neergaard ordfører; han havde støttet regeringen i maj, nu ville han gerne tage afstand fra den, og han så klart situationens taktiske muligheder. Han begyndte med at erklære sig som Flensborg-mand, idet han udtrykte ønsket om, at byen kom med i den del af Sønderjylland, der skulle gå til Danmark, så man undgik at få den liggende som et stort tysk centrum lige ved Danmarks grænse.

Han mente, at man skulle se rømningsproblemet som en del af spørgsmålet om afstemningsfriheden i 2. zone (Det var her underforstået, at han ikke ønskede 3. zone genoprettet som afstemningszone). Der måtte tillægges Vælgerforeningens resolution af 4. juli stor betydning, mente han:

Denne enstemmigt vedtagne resolution udtrykker altså den samlede sønderjyske vælgerforenings bekymring over, at rømningen af 3. zone faldt bort ved den endelige redaktion af fredstraktaten . . . Resolutionen blev meddelt det sønderjyske udvalg den 23. juli, og det er meddelelser om denne klare, bestemte og afgørende holdning, som samtlige valgte tillidsmænd for Sønderjylland har indtaget, der er kilden til denne forespørgsel.

Neergaard nævnte derefter, at tilsynsrådet den 28. juli havde forkastet et forslag om at oversende den til rigsdag og regering, og fortsatte:

Jeg formoder, at årsagen til, at man med et lille flertal har vedtaget ikke at oversende den til regering og rigsdag, er den, at man har næret en efter min mening overdreven frygt for derved at blande sig ind i kongerigets indre politik . . ., men dette, at man af opportunitetsgrunde ikke har ønsket at oversende resolutionen til regering og rigsdag, betager den ikke en tøddel af den saglige vægt, som ligger i den. Det står stadig fast, at alle uden hensyn til, hvilken stilling man indtager til grænsespørgsmålet, alle de ansvarlige repræsentanter dernede, anser det for en bydende nødvendighed, at rømningen ikke standses få kilometer sønden for Flensborg . . .

Neergaard mente, at der var tale om en fejl i selve fredstraktaten, og fandt udenrigsministerens redegørelse i det sønderjyske udvalg den 23. juli ganske utilfredsstillende, og andet kunne man selvsagt ikke vente.

Erik Scavenius gav derpå en lang historisk udredning af hele problemet fra først til sidst; det var første gang, offentligheden erfarede, hvad den danske regering konkret havde foretaget sig, og hvad man vidste om forhandlingerne på fredskonferencen. Væsentlige og afgørende faktorer havde været ukendte, men debatten mellem Erik Scavenius og Neergaard er historisk set uinteressant, ikke fordi de hver især byggede på forkerte forudsætninger, men fordi de tolkede det, de vidste, i lyset af den politiske interesse, de hver især varetog. Forespørgernes klare formål var at bringe regeringen Zahle i en vanskelig situation ved at påpege en divergens mellem H. P. Hanssens holdning og regeringens holdning til rømningsspørgsmålet, idet der kunne henvises til, at H. P. Hanssen havde været stemt for en resolution, som ikke svarede til regeringens hensigter. Men takket være mødet i Vælgerforeningens tilsynsråd den 28. juli, som regeringens modstandere havde fået indkaldt for om muligt at vælte H. P. Hanssen, havde han ved tilsynsrådets afstemning

fået sin parlamentariske basis i orden. Vælgerforeningens flertal var kommet på linje med regeringen ved at forkaste forslaget om at sende resolutionen af 4. juli til regering og rigsdag. Medens H. P. Hanssen ved mødet i det sønderjyske udvalg den 23. juli havde været bundet på hænder og fødder, havde han nu den 30. juli fået sin bevægelsesfrihed og kunne i et indlæg forklare og forsvare sine synspunkter. Om motiverne til flertalsafgørelsen i Vælgerforeningen sagde H. P. Hanssen, at frygten for at indblande sig i indre danske forhold måske havde spillet en rolle, men mere betydning tillagde han udtalelsen af de allierede diplomater til Vælgerforeningens udsendinge; diplomaterne havde ment, at der ikke mere var meget at gøre.

Men det afgørende – det tør jeg sige, da jeg har været til stede under forhandlingerne – var, hvad der også fremgik af motiveringen af forslaget, frygten for, at vi her stod over for en gren af en målbevidst agitation, som tilsigtede genoprettelsen af 3. zone som afstemningszone. Dette har for Vælgerforeningens flertal været afgørende med hensyn til det standpunkt, som vi sidst har indtaget . . . Med Vælgerforeningens flertal er det derimod vor pligt at støtte ikke blot alle bestræbelser, som går ud på at sikre den frie og uafhængige afstemning i 2. zone, men også udover det at yde vore landsmænd i Flensborg og Mellemslesvig den støtte, vi er i stand til at yde dem, under den sidste store afgørende kamp.

Bolden var nu givet op til Erik Scavenius, der i H. P. Hanssens ord fandt støtte for den frygt, at rømningskravet skulle være indledningen til en genoptagelse af kampen for igen at få afstemningen udstrakt til 3. zone. Neergaard, derimod, måtte ud fra sin taktiske hensigt søge at reducere betydningen af det, H. P. Hanssen havde sagt; han fandt, at grunden til ikke at sende resolutionen til rigsdag og regering var af indre sønderjysk natur. At forslaget var fremkommet fra mænd, der var tilhængere af afstemningen i 3. zone og lignende, det ville han ikke blande sig i, men han ville fastslå, hvad H. P. Hanssen på ingen måde havde benægtet, at resolutionens indhold, dens hævvelse af rømningen af 3. zone som en uomgængelig nødvendighed for sikringen af afstemningsfriheden i 2. zone, stod fuldkommen lige så fast nu som nogensinde:

Der er ikke taget et ord tilbage af dette, og det pålægger efter min mening en forpligtelse til, så længe det ikke uigendriveligt kan godtgøres, at det er forgæves, at gøre alt for at føre dette ønske igennem.

I en senere replik til Scavenius udtalte han:

Det er i sandhed en resolution, som det er vanskeligt for ministeren at komme uden om. Men det kan ikke være meningen, at denne resolution skulle

holdes hemmelig. Den er forebragt for de allierede og associerede magter, den skulle være forebragt for den internationale kommission, den er forelagt for os i det sønderjyske udvalg, den er forelagt regeringen, og endelig nu til sidst, efter at man af forskellige grunde ikke har ønsket at afsende den officielt til regering og rigsdag, telegraferes dens indhold herover fra Sønderjylland og offentliggøres, altså fuldstændig uden noget forbehold.

Citaterne viser, hvor stor vægt Neergaard havde lagt på resolutionen for at bore i en modsætning mellem regeringen Zahle og minister H. P. Hanssen, der her kunne konstrueres. Det er skæbnens ironi, at de kræfter, der ville have Vælgerforeningen til at sende resolutionen officielt ud til regering og rigsdag, faktisk reddede H. P. Hanssen ud af en endnu værre knibe.

Neergaard fremsatte et forslag til en motiveret dagsorden:

Idet Folketinget udtaler sin glæde over, at fredsslutningen mellem de allierede og associerede magter og Tyskland åbner Danmark udsigt til en nationalitetsbestemt grænse mod syd, idet Folketinget erklærer sig enigt i Den nordslesvigske Vælgerforenings under 4. juli d. å. enstemmigt udtalte ønske om en rømning af 3. zone, og idet Folketinget opfordrede udenrigsministeren til på virksomste måde at støtte dette ønske over for de ledende magter, går Tinget over til dagsordenen.

Dagsordenen blev forkastet med 70 mod 66 stemmer, og en dagsorden, der billigede regeringens politik, blev vedtaget med 70 mod 67 stemmer.

Dermed var rømningsdebatten forbi, men problemet var ikke ude af verden, tværtimod. Det blev basis for indsamling af underskrifter på en adresse med krav om rømning af 3. zone. Den afleveredes til regeringen 26. nov. 1919 med 315.455 underskrifter. En hektisk mødevirksomhed ledsagede indsamlingen af underskrifter. I Sønderjylland sprængtes Vælgerforeningens tilsynsråd.

Kravet om rømning af 3. zone var blevet en tue, der nær havde væltet det store læs. H. P. Hanssen havde fejlbedømt situationen i dagene op til 4. juli; han havde indtil da anset rømningsproblemet som mindre betydningsfuldt, og ud fra det grundsyn at stå fast på det væsentlige og give efter på de mindre vigtige punkter havde han ment at kunne give en koncession med hensyn til rømningskravet. Han blev derved bragt i en situation, der kunne fremstilles som selvmodsigende, og hans modstandere var ikke sene til at finde og udnytte de svage punkter. De saglige argumenter havde mistet deres vægt; angrebet gjaldt regeringen Zahle, og kampagnen mod H. P. Hanssen var et led i dette angreb.

4. Vælgerforeningen sprænges

Allerede ved mødet i Vælgerforeningens tilsynsråd den 28. juli 1918 mente nogle fra Flensborg-retningen, at tilsynsrådet burde træde tilbage for derved at bane vejen for et nyvalg. Det havde efter den 28. juli været muligt for Flensborg-retningen at betragte kampen om rømningen som udkæmpet, men retningen følte en voksende medbør i folkestemningen. Skulle den yderligere øges, måtte der drastiske midler til. I bladet »Danskeren« skrev redaktør A. Svensson 1. august:

Og nu sidder vi midt i et dødvande, som ingen øjner nogen udvej af . . . Ministeriet Zahles mægtige hånd ligger over alt og alle. Det gælder desværre ikke alene i kongeriget Danmark, det gælder også i Sønderjylland. Dette må vi enten sløvt finde os i, eller vi må vriste os løs af det radikale nævetag. Nogen mellemvej gives ikke. Der er vel ingen, der for alvor tror, at de allierede føler sig opmuntrede til at rage kastanierne ud af ilden for et Vælgerforenings-mindretal, der ikke selv tør sætte noget ind på sin sag. Vi har firet længe nok for ikke at skabe unødigt splittelse ind under genforeningen. Stundom har vi vundet ved det, og stundom har vi tabt. Herefter kan der efter vor overbevisning kun tabes. Lad mindretallet kræve nye valg til tilsynsrådet. Det vil skabe rene linjer og frisk luft her i landet.

Dette forslag må være bygget på en fast forvisning om, at et nyvalg til Vælgerforeningens tilsynsråd ville give flertal for Flensborg-retningen; ellers kunne man ikke »vriste sig løs fra det radikale nævetag«, som det hed, og det at vriste sig løs måtte i praksis betyde, at det derpå nyvalgte tilsynsråd ville give H. P. Hanssen et mistillidsvotum. Det var også en konsekvens, at kravet om rømning af 3. zone måtte opretholdes uanset, hvordan chancerne for dets gennemførelse blev bedømt. Artiklen var især rettet indadtil mod Flensborg-retningen, den var en opfordring til at føre en mere demonstrativ politik. Det skal dog straks siges, at den linje, der her blev slået ind på, og det nyvalg, der faktisk fandt sted, ikke førte til det ønskede mål; nok blev H. P. Hanssens position rokket, men hans parlamentariske basis holdt gennem de følgende måneders kampe, og det er denne strid for og imod H. P. Hanssen, der især forbitrede sindene hos tilhængerne af de to retninger i sønderjysk politik.

Den 2. august 1919 enedes Ernst Christiansen og A. Svensson om at indbyde meningsfællerne til møde i Borgerforeningen i Flensborg den 6. august. Steningen var på dette møde ret delt, men til sidst var de fleste dog for krav om nyvalg, og der blev indkaldt til tilsynsrådsmøde den 16. august³⁰.

30. Ernst Christiansens dagbog, LA, Åbenrå.

En årsag til de delte meninger blandt Flensborg-mændene lå deri, at ikke alle tilsynsrådsmedlemmer følte sig sikre i sadlen i deres valgkredse. Det var repræsentanterne for Flensborg og Tønder amter, der førte an, de kunne regne med genvalg, medens Flensborg-retningens folk fra andre egne var mere tøvende. Dette fremgår af et brev fra P. Grau til Ernst Christiansen 10. aug. 1919; det fremgår også af brevet, at P. Grau var betænkelig ved en obstruktionspolitik. Hvis tilsynsrådet ikke blev opløst, ville mindretallet afskære sig fra enhver indflydelse. P. Grau nævnte også, at der endnu var mange, som var betænkelige ved 3. zone, og at man derfor ikke kunne »tage den med som lokkemiddel. Det kan vi først, når røsterne dernede fra lyder højere«³¹.

Situationen umiddelbart før mødet kan illustreres med et uddrag af en leder, som redaktør A. Lebeck skrev i »Modersmålet« 11. august og af en leder, som Ernst Christiansen skrev i Flensborg Avis 13. august. Lebeck nærer betænkelighed ved opløsning og nyvalg,

fordi det er uundgåeligt, at et opløsningsvalg bliver et kampvalg i højere grad end tidligere valg til tilsynsrådet. Følgelig vil forhåndenværende modsætninger blive uddybede og det på et tidspunkt, da signalet nårsom helst kan blive givet til den store afstemning, der absolut kræver samling og samvirken, hvis den skal give det udfald, som med rette kan ventes af den . . .

Ernst Christiansen skrev:

Virkelig betænkelig blev stillingen først, da Vælgerforeningens ledende mand lod sig optage i den kongerigske partiregering, og da denne gav sig til at manøvrere Vælgerforeningens flertal bort fra gennemførelsen af en een gang tagen beslutning, som den skæbne viser, kravet om rømning af 3. zone har fået. Når sligt sker og fortsættes upåtalet, bliver Vælgerforeningen ikke et selvstændigt udtryk for den sønderjyske befolknings vilje, men et redskab i den radikale partiregerings hånd i stedet for en sagkyndig rådgiver, hvis mening den må lytte til.

Artiklen sluttede:

Ingen tyskerkurs! 2. zone med til Danmark og fuld støtte til de danske forposter, for at det kan nås. For at 2. zone kan få fuld frihed, er det bydende nødvendigt, at rømningen ikke standser fem kilometer sønden for Flensborg.

I de samme dage bragte Politiken udtalelser af de allieredes gesandter. Den nytiltrådte franske gesandt P. Claudel sagde den 8. august: »Sagen er afgjort«, og Sir Charles Marling udtalte den 15. august:

En rømning af 3. zone nævnes ikke i fredstraktaten, og en forandring af denne må anses for udelukket. Hvad der er skrevet står fast, jeg ser absolut ikke nogen mulighed for, at noget bliver rettet.

31. Ernst Christiansens arkiv, LA, Åbenrå.

Men sådanne udsagn fik ingen effekt, ja, Ribe Stiftstidende kommenterede endda Marlings udtalelse på følgende måde:

Man vil altid lytte til, hvad en så udmærket repræsentant for den britiske nation som Sir Charles Marling udtaler; det er kun beklageligt, at udtalelsen fremkommer i Politiken, over for hvis loyale gengivelser man på forhånd er tilbøjelig til at stille sig yderst tvivlsom.

Rømningskravet var stadig velegnet til at skabe stemning mod regeringen ved påstand om, at den havde forsømt at varetage danske interesser, og det virkede også som kit mellem Dannevirke og Flensborg-folkene.

På dagsordenen til mødet i tilsynsrådet den 16. august var første punkt valg af ny formand, som andet punkt var optaget forslag til nyvalg af tilsynsrådet. Det var meget nærliggende for oppositionen at ønske en omvendt rækkefølge af dagsordenspunkterne, selv om P. Grau personligt ikke lagde vægt derpå. Et forslag herom blev fremsat af Ernst Christiansen, men afvist af flertallet. Flertallet foreslog som formand grev O. D. Schack, der havde nedlagt sit mandat i tilsynsrådet den 4. juli, og som ikke var blevet genvalgt ved suppleringsvalget. Mindretallet opstillede P. Grau. Grev Schack blev valgt med 34 stemmer mod 22. Som formand for Vælgerforeningen fik O. D. Schack en meget fremskudt plads, og det vil være rimeligt på dette sted at præsentere ham lidt nærmere. Lensgreverne Schack-Schackenburg i Møgeltønder sogn repræsenterede gamle danske traditioner. Slægten Schack havde overtaget Møgeltønderhus i 1661. Det hørte til kongeriget Danmark, ikke hertugdømmet Slesvig, og Schackenburg var et dansk lensgrevskab, men greven var også i kraft af andre godsbesiddelser medlem af det slesvig-holstenske ridderskab. Grev O. D. Schacks udpræget danske holdning havde han fra sin mor, der var født komtesse Lerche fra Lerchenborg. O. D. Schack blev student fra latinskolen i Lübeck (den var ikke preussisk). Efter et par års ophold i München overtog han ved faderens død 1905 grevskabet. Det vakte en ikke ringe opmærksomhed, da han begyndte at engagere sig i det danske nationale og kulturelle arbejde i Nordslesvig. I 1914 blev han valgt ind i Vælgerforeningens tilsynsråd. Ved krigens udbrud i 1914 blev han arresteret af de tyske myndigheder, mistænkt for spionage, men efter nogle måneder sat på fri fod. Ud fra den holdning, O. D. Schack indtog på tilsynsrådets første møder fra november 1918 og fremefter, ville man vente at finde ham som en udpræget tilhænger af H. P. Hanssen, men som han skriver i sine erindringer:

De to partier gik mere og mere fra hinanden, og da jeg helst ville stå med

et ben i hver lejr, måtte det øjeblik jo komme, da jeg ikke kunne skræve videre og måtte dumpe ned mellem de to lejre³².

På mødet den 4. juli 1919 havde grev Schack udkastet den idé, der fremførtes af Nis Nissen, om slet ikke at vedtage nogen resolution i anledning af, at H. P. Hanssen var blevet minister. Tanken blev afvist af Flensborg-folkene. Da der således blev to resolutioner at stemme om, erklærede O. D. Schack, at hans vælgere nok ville mene, at han burde stemme for Flensborg-standpunktet; det kunne han imidlertid ikke, han følte sig derved bragt i et modsætningsforhold til sine vælgere og så kun den udvej at nedlægge sit mandat. Der blev derefter foranstaltet nyvalg i hans kreds (Bylderup), hvor en Flensborg-tilhænger P. Gad blev valgt i hans sted. Det kom derfor meget overraskende både for ham og for offentligheden, at han den 16. august blev valgt til formand. Fra flertallets side var valget tænkt som en udstrakt hånd til mindretallet, og O. D. Schack så det da også som sin fornemste opgave at skabe samling mellem de to fløje. Nu var det en fordel, at han havde et ben i hver lejr. Blandt Dannevirke-mændene vakte valget til at begynde med lidt forvirring. Ribe Stiftstidende kommenterede:

Valget blev ganske vist foretaget før opgøret med mindretallet. Men efter at mindretallet har erklæret ikke mere at ville deltage i tilsynsrådets møder, er Den nordslesvigske Vælgerforening i virkeligheden sprængt. Der er nu kun en enkelt flertalsfraktion, og det ville ikke svare til grev Schacks hidtilværende holdning, om han nu modtog dette valg og dermed trådte i spidsen for den ene gruppe i Vælgerforeningen. Der turde derfor være anledning til at antage, at grev Schack næppe vil modtage formandsvalget . . . Mon ejeren af den skønne, hvide borg ved Møgeltønder er tjent med at blive draget ind i den politiske strid som leder af Vælgerforeningens flertalspolitik?

Dette håb, om at grev Schack ville sige nej, blev beskæmmet; spaltningen i Vælgerforeningen blev ikke så dyb, som Dannevirkekredsen i Danmark havde håbet, grev Schack gik straks igang med at søge kontakt til mindretallet, og han opnåede i realiteten begge parters accept på et samlende arbejde.

Formandsvalget viste klart styrkeforholdet mellem flertal og mindretal, men det var mindretallets ønske, at flertallet skulle gå med til sammen med mindretallet i sluttet trop at nedlægge mandatene, for at der kunne udskrives nyvalg; det var et stort krav at stille til flertallet. En beslutning om nyvalg i utide kunne efter Vælgerforeningens love kun vedtages af generalforsamlingen, hvor ethvert medlem havde adgang. Vælgerforeningen havde på dette tidspunkt sandsynligvis ca. 30.000

32. *Grænsesind*, d. 131.

medlemmer (i november 1919 var antallet over 40.000). En generalforsamlingsbeslutning ville derfor få tilfældighedens karakter.

Mindretallets ordfører var Kloppenborg-Skrumsager, der mente, at man burde lodde folkestemningen ved et nyvalg. H. P. Hanssen markerede, hvorledes situationen havde forandret sig fra 4. til 28. juli, han henviste til de allierede gesandters udtalelser og fortsatte med at sige, at spørgsmålet nu ikke så meget var rømning eller ikke rømning som hans egen stilling i det sønderjyske ministerium.

Diskussionen fik en drejning, da Svensson spurgte, om regeringen ville nedlægge det sønderjyske ministerium, hvis H. P. Hanssen fik et mistillidsvotum i Vælgerforeningen og som følge deraf nedlagde sit mandat. H. P. Hanssen lod forstå, at konsekvensen vel måtte være, at det sønderjyske ministerium så blev nedlagt, og han spurgte, om oppositionen, hvis den fik et flertal, mente at have en mand til posten. Til H. P. Hanssens store overraskelse svarede P. Grau hertil ja, og nærmere forklarede han, at når man var imod H. P. Hanssens udnævnelse til minister, var det, fordi den ikke var sket efter samråd med alle partier. H. P. Hanssen svarede hertil, at han havde opfattet oppositionen således, at de ikke ville gå ind i den nuværende regering.

De 22 medlemmer af mindretallet afgav følgende erklæring:

Da vi ikke tror, at Vælgerforeningens tilsynsråd i sin nuværende sammensætning svarer til befolkningens mening på afgørende punkter, har vi foreslået nyvalg.

Disse kan gennemføres på den måde, at alle tilsynsrådsmedlemmer frivilligt nedlægger deres mandater. Flertallet har ikke villet gå med dertil. Da vi derved er afskåret fra muligheden for at få befolkningens mening frem, kan vi ikke mere være med til at bære ansvaret for de afgørelser, som tilsynsrådet i sin nuværende sammensætning træffer. Vi ser os derfor ikke mere i stand til at deltage i tilsynsrådets møder.

Det betød sprængning af tilsynsrådet, men ikke alle broer blev brudt af. Da H. P. Hanssen spurgte, om de udtrådte ville deltage i udvalgs-møderne, svarede først A. Svensson: »Det spørgsmål vil blive forhandlet en af de nærmeste dage«, men P. Grau gav uden videre tilsagn derom. »Flere ikke-medlemmer er medlemmer af udvalg, og udvalgene kan derfor godt fortsætte deres arbejde,« sagde han.

Da mindretallet derefter havde forladt salen, vedtog flertallet en udtalelse:

Når vi ikke har kunnet tiltræde mindretallets opfordring til frivillig at nedlægge vore mandater, er det,

1. fordi vi føler os overbevist om, at vi har flertallet af vore vælgere i vore valgkredse bag os og

2. fordi vi ikke har villet overtage ansvaret for en valgkamp mellem danske umiddelbart foran afgørelsen. Vi føler os forpligtede til at blive på vor post og erklærer, at vi under det fortsatte arbejde vil tage vidtgående hensyn til mindretallets ønsker, når de bliver os meddelt. I øvrigt er vi til enhver tid rede til et nyt samarbejde.

H. P. Hanssen erklærede, at han gerne ville komme til mindretallets møder og aflægge beretning og give oplysninger³³. Dette tilbud reflekterede mindretallet dog ikke på.

Grev Schack fik telefonisk meddelelse om valget, og da det skriftligt var bekræftet, satte han sig den 19. august i forbindelse med Peter Grau, der lykønskede til valget og sagde, at han trøstigt kunne tage imod det. P. Grau ville gå med til al sagligt arbejde, og på den baggrund modtog O. D. Schack hvervet. Den 24. august skrev Vælgerforeningens sekretær, Martin Simonsen, til O. D. Schack:

Med den nære afstemning for øje må man vel nu kunne forudsætte, at grænsestriden må høre op, at vi samlet kan sætte al kraft ind på et godt valgresultat for begge zoners vedkommende. Endnu har jeg ikke hørt noget fra mindretallets møde i Flensborg, deraf vil for en del vort nærmeste samarbejde være afhængigt³⁴.

Det nævnte møde i mindretallet fandt sted den 22. august. I mødet deltog også Mellemslesvigsk udvalg. Der valgtes en bestyrelse bestående af P. Grau, Kloppenborg-Skrumsager og E. Christiansen. Man vedtog at opretholde rømningskravet som en bydende nødvendighed, »opgivelsen af rømningen af 3. zone har i den grad givet den tyske agitation vind i sejlene, at den har løftet hovedet stærkt i 1. zone, hvor den tillige udnytter den dybtgående uro, som valutaspørgsmålet har fremkaldt i alle befolkningskredse«, hed det i en udtalelse.

Man anmodede i et brev til statsminister Zahle den danske regering og rigsdag om at understøtte kravet om rømning af 3. zone, »fordi denne efter vor overbevisning er afgjort nødvendig til at sikre fuld afstemningsfrihed i 2. zone, hvis danske befolkning trænger til virksom støtte« . . . »Til trods for de offentliggjorte udtalelser fra medlemmer af den internationale kommission, som kun vedrører deres egen magtfuldkommenhed, anser vi det ikke for umuligt, men for meget sandsynligt, at kravet kan gennemføres, når det støttes af Danmarks regering og rigsdag«.

Til Sønderjysk udvalg sendte man en meddelelse om, at de 23 var udtrådt af Vælgerforeningens tilsynsråd, og at de sammen med Mellems-

33. Tilsynsrådsprotokol, LA, Abenrå.

34. *Grænsesind*, s. 138.

slesvigske udvalg selvstændigt ville fremføre deres ønsker, indtil der var foretaget nyvalg til Vælgerforeningens tilsynsråd.

Endelig meddelte man H. P. Hanssen, at de 23 ikke ville være repræsenteret i aktionsudvalget; men derimod ville de meningsfæller, der havde sæde i alle andre udvalg, ikke principielt nægte at fortsætte deres arbejde, forudsat at udvalgsbeslutningerne blev forelagt de 23 til drøftelse³⁵. Ifølge Ernst Christiansens dagbog drøftede man også en henvendelse til præsident Wilson, men den synes ikke at være fremsendt.

I de følgende dage var Ernst Christiansen med skibet *Ægir*, der transporterede ferie børn fra Flensborg til forskellige danske byer. Det varede derfor nogle dage, inden grev Schack kunne få kontakt med ham. Den 8. september havde grev Schack og Ernst Christiansen så en samtale, hvor grev Schack ventilerede muligheden for et kompromis, således at flertallet gik med til nyvalg, medens mindretallet til gengæld skulle erklære, at hvis de fik flertallet, skulle det ikke betyde, at H. P. Hanssen behøvede at træde tilbage³⁶. Men i dagene 10.–13. september var Ernst Christiansen i København, og samværet med Vanggaard, Collin, rektor H. P. Hansen og overretssagfører O. Th. Krarup var ikke befordrende for samlingsbestræbelser i Sønderjylland. Den 15. september 1919 redegjorde grev Schack for sine bestræbelser på et møde, hvori kun flertalsrepræsentanterne deltog. Han havde argumenteret over for mindretallets repræsentanter ved at henvise til, at et godt afstemningsresultat var i alles interesse:

Et godt resultat i 1. zone var for så vidt også af stor betydning, som tyskerne muligvis kunne finde på at kræve, at der ved grænselægningen i 2. zone skulle tages hensyn til betydelige tyske minoriteter i 1. zone.

Et godt afstemningsresultat var kun sikret, når danskerne enigt benyttede den numeriske overlegenhed, som fandtes inden for det aflukkede afstemningsområde (1. zone) og med fuld enighed gjorde den gældende på alle punkter, men grev Schack havde foreløbig kun fået henholdende svar under sine samtaler med mindretallets repræsentanter. Den 16. september holdt dette møde i Tinglev. Her var stemningen overvejende for krav om valg, og man ville ikke svække dette krav ved samarbejde med flertallet. I dette møde deltog også repræsentanter for Sønderjysk Arbejderforening³⁷. Denne forening var stærkt interesseret i nyvalg, og når flertallet til sidst bøjede sig for kravet herom, var det, fordi arbejder-

35. Grænsevagten 1919–20, s. 135.

36. *Grænsesind*, s. 140.

37. Ernst Christiansens dagbog, LA, Abenrå,

foreningen satte trumf på. Med arbejderforeningen gjorde en ny kreds sig gældende i det politiske spil.

5. Nyvalg til Vælgerforeningens tilsynsråd

Inden for småårsstanden i Sønderjylland var der gamle, danske traditioner, men de bærende i den nationale selvhævdelse mod tyskerne i tiden siden 1864 havde været gårdmandsstanden. Den beherskede socialt set Vælgerforeningens tilsynsråd. Det tyske Socialdemokrati og fagbevægelse havde længe forsøgt at vinde indpas i Nordslesvig, men kun gjort langsomme fremskridt. Socialdemokrati og fagbevægelse var relativt velvilligt indstillede over for de danske nordslesvigere, men for danskheden som sådan var det farlige allierede, hvad sprog og kultur angik. På den baggrund må man se dannelsen af Dansk arbejderforening for Nordslesvig i november 1911. Foreningen fik i årene før krigen kun ringe betydning, men fra afdelingen i Haderslev udgik i 1918 initiativet til en reorganisering med møllersvend A. Houborg og typograf Chr. Lageri som de drivende kræfter. Foreningen fik navnet »Sønderjysk arbejderforening«, den fik mange medlemmer, og den udgav fra juli 1919 et eget blad »Sønderjyden«. Arbejderbefolkningen følte sig med rette dårligt repræsenteret i Vælgerforeningens tilsynsråd, og da tilsynsrådet blev sprængt på kravet om nyvalg, var det naturligt for arbejderforeningen at støtte dette krav, men uden derved at tage parti for Flensborgretningen. I striden mellem Åbenrå og Flensborg var meningerne delte inden for arbejderforeningen, men flertallet hældede til Åbenrå-retningen.

Den 17. august 1919 offentliggjorde »Sønderjyden« et opråb med overskriften: »Op til valg«. Opråbet viste dobbeltheden i arbejderforeningens bestræbelser. I opråbet blev det kritiseret, atf lere af tilsynsrådsmedlemmerne viste større interesse for Dannevirkelinjen end for det, der tjente den nordslesvigske befolkning bedst. Lejligheden til nyvalg ville arbejderforeningen ikke lade gå ubenyttet hen. Da det var en forudsætning for, at arbejderne kunne gøre sig gældende, at de var medlemmer af Vælgerforeningen, blev alle kraftigt opfordret til på den måde at sikre sig valget³⁸. Det lykkedes at presse medlemstallet i Sønderjysk arbejderforening op til 10.579 (den 26. nov. 1919)³⁹. Disse medlemmer var tilige medlemmer af Vælgerforeningen. Arbejdere og småårsfolk sikrede sig derved en større indflydelse, end de nogensinde før havde haft.

38. Grænsevagten, s. 134.

39. Anker Kirkeby og Erik H. Schack: *Sønderjylland som det er*. 1920. S. 338.

På et hovedbestyrelsesmøde i Tinglev den 20. september 1919 vedtog Sønderjysk Arbejderforening at benytte sig af en bestemmelse i Vælgerforeningens love om, at en generalforsamling skulle indkaldes, når 200 medlemmer stillede krav derom. Dermed var flertallet i tilsynsrådet bragt i en tvangssituation. En generalforsamling uden visse forhåndsftaler kunne let ende i kaos. Forskellige muligheder stod dog åbne. I H. P. Hanssens blad, Hejmdal, nævntes den 25. september et forslag til en statutændring, der skulle sikre en bred demokratisk repræsentation. For mindretallet var udsigten til nyvalg det afgørende, og da arbejderforeningen ønskede det samme, var der banet vej for nye forhandlinger, hvor man også kunne drøfte en ny valg måde. Den 26. september mødtes 4 fra flertallet (Nis Nissen, A. Krog, Olaf Fink og Chr. Lageri) med 3 fra mindretallet (P. Grau, Kloppenborg-Skrumsager og Ernst Christiansen) under grev Schacks ledelse, og her blev det aftalt, at der skulle holdes et større møde bestående af hele bestyrelsen og tilsynsrådet suppleret med bestyrelsen for Dansk Arbejderforening. Dette møde fandt sted 6. oktober, og der viste sig en overraskende enighed om principper for visse lovændringer; disse skulle så konfirmeres af en generalforsamling. Denne indkaldtes til 3. november. Her enedes man om, at nyvalget til tilsynsrådet skulle finde sted den 30. november, dog kun hvis fredstrakten ikke var trådt i kraft forinden. De vigtigste lovændringer bestod deri, at den øverste myndighed skulle flyttes fra en generalforsamling til et delegeretmøde, og at tilsynsrådet skulle vælges ved forholdstalsvalg. (Hidtil var ifølge love fra 1907 valget sket ved flertalsvalg i enkeltmandskredse). De 60 tilsynsrådsmedlemmer fordeltes mellem amterne i forhold til Vælgerforeningens medlemstal; jo flere medlemmer i et område, des større indflydelse. Overalt blev der hvervet medlemmer, ikke mindst i Flensborg, hvor medlemstallet før krigen kun havde været ringe. Da resultatet blev gjort op den 15. november, havde Vælgerforeningen 41.623 medlemmer. De fordelte sig som følger:

			(1907)
Haderslev Østeramt	7.533	11 mandater	(10)
Haderslev Vesteramt	8.035	12 mandater	(10)
Åbenrå Amt	7.637	11 mandater	(8)
Sønderborg Amt	7.854	11 mandater	(12)
Tønder Amt	5.033	7 mandater	(6)
Flensborg Amt	5.531	8 mandater	(4)
		60 mandater	(50)

I Flensborg amt tegnede Flensborg by sig for godt 4.000 medlemmer⁴⁰.

40. Grænsevagten 1919–20 s. 270.

I Sønderjylland begyndte i november 1919 en valgkamp, der blev fulgt op af debatter i det danske folketing. De grundlæggende modsætninger kom til udtryk, men i valgkampen blev imidlertid statsminister Zahles person draget frem, således at spørgsmålet i tilspidset form var et for eller imod Zahle, og mindretallets parole var: den, der støtter H. P. Hanssen, støtter Zahle, og det blev gjort til noget meget fordægtigt at støtte Zahle.

Når Zahle kom til at spille en så stor rolle i valgkampen, skyldtes det reelt, at oppositionen både i Rigsdagen og i Vælgerforeningen håbede på, at man ved at vælte H. P. Hanssen i Sønderjylland kunne rette et afgørende stød mod regeringen; men formelt fik man et angrebepunkt i en tale, som Zahle holdt i Ringsted den 9. november, og når denne tale kunne udnyttes så stærkt i propagandaen i Sønderjylland, hænger det sammen med, at den blev holdt få dage efter, at den tyske rigskansler, socialdemokraten Bauer den 5. og 6. november havde holdt taler henholdsvis i Flensborg og i Tønder. Teoretisk havde Zahle haft mulighed for den 9. november at tage stilling til, hvad Bauer havde sagt den 5. og 6. november, men Zahle har ikke tænkt på Bauer, da han talte i Ringsted. Her sattes kilen ind.

Bauers tale var i øvrigt særdeles moderat, omstændighederne taget i betragtning. Han gik ind for en national løsning af det slesvigske spørgsmål, og det betød for ham, at Flensborg skulle forblive ved Tyskland. Hvad historien angik, var han imidlertid galt afmarcheret. Han hævdede, at Flensborg gennem de sidste århundreder havde været en tysk by, og at Danmark kun havde haft en koloni i byen. Han udtalte det ønske, der for en tysk rigskansler i den givne situation var ret naturligt, at Flensborg altid måtte forblive tysk, og at byen måtte blive en tysk central, der bestandig kunne skænke den tyskhed, der boede på den anden side af grænsen, nyt nationalt liv. I Tønder udtalte Bauer sig imod en-bloc-bestemmelsen for 1. zone og ønskede, at distrikter med tysk flertal i 1. zone skulle blive ved Tyskland; han mente, at man kunne forhandle med den danske regering og den internationale kommission derom. Dertil føjede han ordene:

Danmark har bevaret en mønstergyldig neutralitet under den nuværende regering og har ydet os værdifulde tjenester og aflagt beviser på såvel sin deltagelse for som på sit venskab med Tyskland. Alene af den grund må vi alle have det brændende ønske gennem en forstandig fredelig ordning af det nationale stridsspørgsmål at nå til et venskabeligt forhold. Danmark er ganske vist kun et lille land, men vi har brug for det i den nuværende vanskelige tid og ligeledes i fremtiden; derfor kan vi ud fra dette synspunkt kun levende ønske, at stridsspørgsmålet virkelig bliver løst i broderlighedens og forståel-

sens ånd. Det vil i væsentlig grad afhænge af den danske regering, hvorledes afstemningsresultatet senere vil blive udlagt og til hvilke afgørelser, den internationale kommission skal komme.

Dette referat fandtes den 7. november i »Flensburger Nachrichten«.

Da Zahle forberedte sin tale i Ringsted, har han ikke kendt Bauers tale i Tønder og næppe den i Flensborg, men han har vel nok læst et interview, som Politiken bragte med Bauer den 6. november. Heri udtalte Bauer sig endnu mere positivt om det dansk-tyske forhold:

I det tyske folks store flertal findes der overhovedet ingen modvilje mod afståelsen af det danske Nordslesvig til Danmark,

men

vi tyske finder det uretfærdigt, at den helt tyske by Tønder ligger i 1. zone, der jo i sin helhed vil tilfalde Danmark. Hvis den danske og den tyske regering efter afstemningen her og i andre vanskelige grænsespørgsmål kunne nå til en fælles optræden, er det min overbevisning, at man i praksis vil tage hensyn til de ønsker, hvorom vi kan enes.

Det havde været muligt for Zahle i Ringsted at sige, at der ikke kunne rokkes ved en-bloc-bestemmelsen for 1. zones vedkommende, men da han forberedte talen, var han inde i en helt anden tankegang.

Den 31. oktober var man i det radikale parti begyndt at diskutere de ændringer i grundlov og valglov, som genforeningen ville nødvendiggøre. Ved et partimøde den 6. november blev det spørgsmål fremsat, om det var meningen at holde valg på det slesvigske spørgsmål. P. Munch var imod denne tanke; først når grænsespørgsmålet var afgjort, ville det rette tidspunkt for et valg være inde, mente han. Skulle Flensborg blive tilbudt Danmark uden flertal, kunne der måske blive tale om en folkeafstemning. Indenrigsminister Rode var dog af den opfattelse, at regeringen kunne blive tvunget til at tage et valg på Flensborg.

Den 7. november forelagde Zahle for Rode et udkast til den tale, han skulle holde i Ringsted. Heri havde Zahle medtaget en vending om, at der kunne blive tale om valg på Flensborg-spørgsmålet. P. Munch fik senere talen forelagt og frarådede meget indtrængende at tale om valg, idet »det var umuligt at binde sig på forhånd over for noget, som slet ikke lå for«. Scavenius var enig med Zahle i, at striden om Flensborg kunne tænkes at føre til valg, men fandt det utidigt at binde sig. Dette mente også Brandes, der fremhævede, at det slet ikke var til at beregne stillingen efter afstemningen. Zahle opgav da at sige noget om valgmuligheder. »Vi kom ikke ind på den mulighed, at Zahle kunne benytte lejligheden til at give et svar på Bauers udtalelser; på for-

hånd lå det os fjernt, at man skulle gå ind på en sådan diskussion med tyskerne«. Også H. P. Hanssen så udkastet til talen. I denne hed det bl. a.:

Ministeriet har fastslået sit standpunkt straks, da offentlige forhandlinger herom kunne føres. Vi fastholder det ubetinget, og vi vil til enhver tid tage dets fulde konsekvenser. Vi føler os sikker på at have det store flertal af det danske folk på vor side både norden og sønden å. Men selv om dette ikke er tilfældet, vil vi dog ikke kunne fravige vort standpunkt i en sag af en så overordentlig interesse for vort folks fremtid. Der kan ikke ske Danmark noget værre, end om vi fik en betydelig tysk befolkning i vort land. Vi kan derfor ikke ønske, at folk, som var tyske i går, stemmer dansk i dag for mulig øjeblikkelig pengefordels skyld, thi vi må frygte, at de bliver tyske igen i morgen eller i hvert fald, så snart de har indkasseret den forventede pengefordel eller har oplevet den skuffelse, at pengefordelen udeblev eller var aldeles forbigående⁴¹.

Talen var præget af det ordvalg, der var anvendt, da 3. zone var inde i billedet; når Zahle sagde, at der ikke kunne ske Danmark noget værre, end om det fik en stor tysk befolkning ind i landet, så var det i den givne situation en uheldig bemærkning, for man havde accepteret afstemning i 2. zone og kunne ikke granske vælgernes hjerter og nyrer. Hvad Zahle ønskede at få sagt, var dette, at regeringen kun ville tage imod Flensborg, hvis der var dansk flertal ved afstemningen, og hvis der i Danmark skulle være flertal for at tage Flensborg med, uanset at de tyske stemmer havde overvægt i byen, ville det radikale parti fastholde sit standpunkt; dette blev kejtet udtrykt og lod sig opfatte, som om regeringen ville trodse flertallet; men det var ikke meningen.

Det blev hurtigt klart for oppositionen, at Zahles udtalelser, når de blev stillet over for Bauers, lod sig udnytte til en effektiv propaganda. Det havde den nok selv fundet ud af, men der kom også en tilskyndelse til større aktivitet fra den franske gesandt P. Claudel. Han syntes ikke, der blev gjort nok af oppositionen i Danmark. I Vanggaards arkiv ligger et notat af 13. november nedskrevet af Bent Holstein om et møde med Claudel den 11. nov. 1919. Ifølge dette havde han sagt, at oppositionen under finanslovdebatten havde været alt for veg. Den risikerede at blive overrasket en gang til. Det kunne blive fiasko som i sommer med rømningsresolutionen. Claudel havde det indtryk efter Bauers og Zahles taler, at der foregik en ny dansk »inofficiel aktion«, og han mente, at tiden nu var moden til at vise, hvad den danske opposition duede til, og

41. P. M u n c h, s. 160 ff.

derfor måtte der rejses opposition i Landstinget. Vedtog Landstinget en mistillidsudtalelse til regeringens politik, og selv om denne blev gentaget og forkastet i Folketinget, ville man dog i udlandet kunne fastholde, at flertallet af det danske folks mening var oppositionens, og et sådant flertal ville der blive taget hensyn til i London og Paris, sagde han.

I notatet nævnes også et brev, som formanden for Alliance Française, prof. E. Ehlers havde skrevet til fru Marie Lassen, som man regnede med havde I. C. Christensens øre. Det var nogle sladderhistorier om, at regeringen havde haft to repræsentanter i England, hvor de skulle meddele, at Danmark ikke ville påtage sig ansvaret for at modtage Flensborg, hvis byen fik et mindretal af danske stemmer.

Dagen efter tog sagen en ny drejning, idet Claudel kaldte dr. Collin til sig for med ham at drøfte en henvendelse, han havde fået fra den danske regering om hurtigst muligt at få afstemningsområdet besat af allierede tropper eventuelt efter forhandling med den tyske regering. Claudel var ivrig for at finde ud af, hvad der kunne ligge bag den danske regerings henvendelse. Dertil svarede Collin, at et hovedmotiv formentlig var at undgå det til den 30. november fastsatte valg til Den nordslesvigske vælgerforenings tilsynsråd. Claudel blev meget glad ved denne forklaring og spurgte, om der var nogen udsigt til, at H. P. Hanssen kunne falde, hvis valget gav oppositionen flertal. Dette anså Collin ikke for udelukket, og han sagde, at valgenes afholdelse i hvert fald havde en største betydning for at markere den virkelige stemning i Slesvig. Claudel sagde hertil, at for så vidt det stod til ham, skulle alt blive gjort for at forhindre en besættelse før valgene. I et brev til Ernst Christiansen den 17. november 1919 har Collin selv fortalt om samtalen, der fandt sted den 12. november. Referatet svarer ret nøje til det af Bent Holstein givne, men det har en karakteristisk tilføjelse:

Jeg var glad ved at få spørgsmålet stillet til mig personlig til øjeblikkelig besvarelse, thi det havde måske været lidt vanskeligt for Dem eller andre førere dernede at modarbejde den hurtige besættelse. Jeg var dog ikke i tvivl om standpunktet. Der stilles her meget store forventninger til den 30., og det er min bestemte overbevisning, at det er en af de allervigtigste dage i hele kampen; De *må* sejre, absolut og afgørende, og De *må* uden nogensomhelst betænkelighed bruge sejren til at fælde H. P. Hanssen.

Collin havde over for Claudel antydnet, at der var en mulighed for, at H. P. Hanssen kunne blive siddende under kraftig kontrol og med nye direktiver; det var denne meget misfornøjet med og henviste til de vidneudsagn, H. P. Hanssen havde afgivet i den retssag, der var anlagt af

Aage Friis mod redaktøren af Kolding Avis, Erik Hansen, der havde nægtet at tro på, at H. P. Hanssen havde godkendt Rubins artikel i 1911.

Mit bestemte råd (og De tager mig det jo ikke ilde op, at jeg giver Dem det?) er da at sætte folk på listerne med det bestemte pålæg og under den ganske utvivlsomme forudsætning, at de skulle holde sig samlede og sluttede som parti og alle som én lystre den ordre, som bliver modtaget fra partibestyrelsen eller eventuelt partimødet. De må ikke risikere, at nogle svigter, når det afgørende slag skal slås, thi det må slås. Vi kommer ingen vegne, hverken indenrigs eller udenrigs, før vi får ministeriet styrtet, og et mistillidsvotum fra den sønderjyske rigsdag fremgået af et nyt valg vil være et grundstød. Det nye flertal sidder med ansvaret for Danmarks fremtid, og dér gælder ikke gammelt venskab eller personlige følelser. H. P. Hanssen står udadtil (og vel også indadtil) som ministeriets fanebærer i den slesvigske sag; han er tyskerkursens farligste forkæmper, og det er en uafviselig pligt at styrte ham, så snart mulighed gives⁴².

Collins kombination, at den danske regering ved at søge besættelsen fremskyndet ville undgå nyvalget til Vælgerforeningens tilsynsråd, kan næppe være rigtig. Tilskyndelsen til at rejse dette problem kom fra Vælgerforeningen, der på generalforsamlingen den 3. november havde vedtaget en resolution, hvori femmandsrådet i Paris anmodes om at tillade den internationale kommission hurtigst muligt at besætte afstemningsområderne i Slesvig, da det tyske styre ikke mere var i stand til at opretholde en forsvarlig administration, og der blev ydet tyskerne en støtte, som ikke tilkom dem.

Henvendelsen blev den 10. november drøftet i rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg, hvor landstingsmand Schovelin spurgte, hvad den danske regering agtede at gøre i anledning af det fra sønderjysk side fremkomne ønske om en besættelse af ententen inden fredens ikrafttræden. Resolutionen var ikke tilstillet den danske regering, og Erik Scavenius kunne svare, at han fandt den tanke ejendommelig, at en besættelse med militære kræfter skulle forbedre en administration, der var ved at gå i stykker; mere naturligt ville det efter Erik Scavenius' opfattelse være at få afstemningen sat på et tidligere tidspunkt, og han havde søgt at erfare, hvorledes stemningen ville være over for ønsket om at opnå en tidligere afstemning, men han kunne ikke sige noget derom⁴³. Det er denne sondering, som Claudel modtog med al den mistænksomhed, som var indgivet ham imod regeringen Zahle.

Under første fase i finanslovens anden behandling havde forskellige

42. Ernst Christiansens arkiv, LA, Åbenrå.

43. *Hdb.* II, s. 295.

talere berørt det slesvigske spørgsmål, men det havde været lidt spredt og tilfældigt. Den 18. november svarede Zahle på de forskellige indlæg og den kritik, han havde mødt, fordi han ikke havde taget stilling til rigskansler Bauers taler. Også denne gang havde Zahle udarbejdet et manuskript, som han på forhånd viste sine kolleger, deriblandt H. P. Hanssen, som gjorde et forsøg på at få ændret en passage, hvormed Zahle ville sige, at det ikke kunne være meningen, at afstemningen i Flensborg ikke skulle »respekteres«. H. P. Hanssen foreslog i stedet for »respekteres« udtrykket »tillægges vægt«, men Zahle syntes, at der heri ville ligge en tendens til at veje stemmerne, så han holdt på »respekteres«, og H. P. Hanssen slog sig til ro dermed⁴⁴. Talen formede sig dels som et indirekte svar til Bauer, dels som en neddæmpning af de tidligere anvendte udtryk. Det fremhævedes i talen, at Tønder hørte med til 1. zone og som noget, der ikke skulle rokkes ved, og at Flensborg by havde været en dansk by; disse ord var uden navns nævnelse vendt mod Bauer, men i hovedsagen stod Zahle fast. Ifølge fredstraktaten skulle der ved grænsefastlæggelsen tages hensyn til økonomiske og geografiske forhold, men Flensborg var en så stor kommune i sig selv, at man ikke kunne tænke sig, at afstemningen i denne store by ikke skulle respekteres.

Hvis nu Flensborg frivilligt slutter sig til os, vil vi hilse det med dyb glæde, idet vi da har lov til at gå ud fra, at Flensborg atter ønsker at blive en dansk by . . . men anneksion af Flensborg, dens indkorporering i Danmark mod borgernes egen vilje, vil være en skæbnsvanger beslutning, enten vi stiller det i forhold til retfærdighedsprincippet eller til, hvad der må betragtes som klog politik fra Danmarks side.

Talen kunne ikke afbøde de slag, der var forberedt i de foregående dage. Et politisk stormvejr brød løs. P. Munch skriver i sine erindringer:

Det var svært at forudse, at denne tale kunne give anledning til ophidselse; at ministeriet ville være imod at tage Flensborg mod et flertal, vidste jo alle på forhånd⁴⁵.

Når man stiller problemet således, at oppositionen i rigsdagen havde brug for at yde en kraftig støtreaktion til mindretallet i Vælgerforeningens tilsynsråd under den valgkamp, der var igang, forstår man bedre stormvejret. Også Zahles sidste tale var velegnet som grundlag for en agitation, der kunne ophidsede gemytterne til at nå målet, at vælte H. P. Hanssen for dermed at ramme regeringen Zahle.

Agitationens pres var så stærkt, at H. P. Hanssens tilhængere i Søn-

44. P. M u n c h, s. 164.

45. S. 165.

derjylland mere og mere distancerede sig fra Zahle. De gik så langt, det lod sig gøre uden at blotstille H. P. Hanssen. Collins største frygt havde været, at H. P. Hanssen i tide ville »springe fra«. Hvis han gjorde det, ville det være betydeligt vanskeligere at give ham et mistillidsvotum, skrev han den 17. november til Ernst Christiansen;

men det må alligevel gøres på den ene eller anden måde samtidig med, at man udtaler den stærkeste protest mod ministeriet Zahles optræden i det slesvig-ske spørgsmål. Det kan ikke nytte noget, at De har betænkeligheder ved at blande Dem i kongerigske forhold, og jeg ved, at De og andre har haft sådanne tanker tidligere.

Den 19. november skrev Ionas Collin til Ernst Christiansen:

I dag sendte Claudel bud efter mig for at tale lidt om den parlamentariske situation herhjemme og for at sige til mig: »Hvis De har nogen indflydelse i Slesvig, så må De gøre alt, hvad der står i Deres magt for at få Hanssen styrtet. Han må ikke blive siddende med andet program eller andre direktiver; han må bort! Det er aldeles nødvendigt, ellers er det Flensborg, som står på spil«. Han sagde selvfølgelig, at han sagde dette fortroligt til mig.

Det var en gentagelse af opfordringen i brevet af 17. november; Ernst Christiansen havde uden tøven fulgt den første anvisning. Flensborg Avis bragte den 19. november en artikel, der er et mønstereksempel på propagandistisk forenkling; Ernst Christiansen satte Bauers taler i Tønder og Flensborg i sammenhæng med Zahles tale i Ringsted og gik uden videre ud fra, at Zahles tale den 9. november var en reaktion på Bauers:

Det var ikke »allehånde rygter«, der var udspremt om den tyske rigskansler og den danske førsteminister. De havde med 4 dages mellemrum holdt offentlige taler om grænsespørgsmålet. Hr. Bauer havde tilbudt Danmark en fortrolig aftale om at indvirke på den internationale kommission til fordel for en løsning, som det tyske udvalg ønsker. Hr. Zahle afviste ikke, tog ikke afstand fra dette tilbud. Han taler på en måde, der kunne tolkes som en godkendelse. Han er en mand, der, når han har sat sig noget i hovedet, ikke lader sig lede af den sønderjyske minister, men i det højeste lader denne få indflydelse på afgørelserne vedrørende overgangen fra prøjsisk til dansk styre. I forholdet mellem de københavnske radikale kredse og den nuværende sønderjyske minister har det ikke altid været let at afgøre, hvem der drog, og hvem der blev draget.

Det nyttede således ikke Zahle noget, at han i sin rigsdagstale den 18. november klart havde fastholdt, at Tønder hørte til 1. zone, men det mest afgørende ved artiklen var det, der kaldtes kernen i Zahles tale, kravet om et dansk flertal i Flensborg som forudsætning for genforeningen. Et sådant krav fandt Ernst Christiansen ikke berettiget. Han så heri et skaktræk fra Zahles side og påstod:

Han tager afstand fra det grundlag, som den danske Paris-delegation stod på og vendte hjem med. Han tager afstand fra den opfattelse, som minister H. P. Hanssen gentagende har gjort gældende mand og mand imellem. Der har hidtil i det danske folk og på den danske rigsdag været stiltiende enighed om, at nu, da 3. zone var gået ud, da Parisdelegationens forslag var godkendt af vestmagterne, skulle det være den internationale kommission og fredskonferencen, der traf afgørelsen på grundlag af fredskonferencens ord . . . Nu søger statsminister Zahle at foregribe denne afgørelse ved på forhånd at opstille den betingelse, der i al fald efter hans egen mening er en tilsløret fastholdelse af den Clausenske linje. Er der på den danske rigsdag et flertal for dette forsøg på at påvirke de allierede magters afgørelse? Er minister H. P. Hanssen, er Vælgerforeningens flertal enige med statsminister Zahle i, at kommissionens og fredskonferencens afgørelse skal foregribes til skade for deres danske landsmænd og, at vore modstandere skal få nyt mod?

Det var på dette punkt, H. P. Hanssens tilhængere gav efter. De havde ikke været forberedt på, at valgkampen ville få denne drejning. Da H. P. Hanssen den 18. november i en tale i Haderslev åbnede sin valgkamp, mente han, at det egentlige stridsspørgsmål bestod i, om der skulle drages en grænse ved Dannevirke i modstrid med fredsdelegationens, Vælgerforeningens og den danske rigsdags beslutninger. Men dette problem vedrørende genoptagelse af 3. zone havde modparten snildeligt draget ud af debatten, nu gjaldt det, hvilken vægt de økonomiske og geografiske hensyn skulle have ved siden af afstemningsresultaterne. Her kunne skytset rettes mod Zahle. Den 21. november debatterede Nis Nissen med Ernst Christiansen i Haderslev. Følgende replikskifte giver lidt af stemningen:

Nis Nissen:

Christiansen sagde, at enten måtte vi drive Zahlesk eller dansk politik. Hvis der med disse ord sigtes til, at flertallet driver Zahlesk og ikke dansk politik, viser jeg det tilbage som en grov fornærmelse. Vi driver den politik, vi mener, tjener vort folk og fædreland bedst . . .

Nissen:

Hvad er det, De bebrejder os?

Svensson:

At De ikke støtter 2. zone.

Nissen:

Hver gang vi taler derom, tilsiger vor faste vilje til at støtte, så får vi et hånligt svar i »Danskeren«, som om det var Hr. Svensson ganske ligegyldigt.

Svensson:

Men det afgørende ligger efter afstemningen.

Nissen:

Jeg vil dertil sige, at vi står på fredstraktatens grund: at grænsen trækkes »med hensyntagen til geografiske og økonomiske sider«. Dette har Andreas Grau, Kloppenborg, Hanssen og jeg alle været med til at fastsætte.

Svensson:

Tag så afstand fra Zahle.

Nissen:

Det er løgn, når det siges, at vi er afhængige af Zahle i nogen retning. Jeg har ministerens ord for, at H. P. Hanssen ikke ville være med til at øve indflydelse på andre ministres udtalelser for netop at være uafhængige. Kloppenborg vil selv kunne bekræfte, at H. P. Hanssen under krigen har udtalt sig imod Zahles og ministeriets optræden. Det er, som Hanssen sagde, »Løgn og forbandet digt», når d'hr. hævder, at vi er afhængige af Zahle. Nej, vi nordslesvigere kan i højeste grad være tjent med at støtte den politik, minister H. P. Hanssen fører til den nordslesvigske befolknings bedste.

Advokat Andersen:

Så tag afstand fra »dansk koloni« (det udtryk havde H. V. Clausen brugt i en tale på Roskilde højskole om de danske i Flensborg, og Bauer havde brugt samme ord).

Nissen:

I Nordborg udtalte jeg, at hvis H. V. Clausen havde udtalt sig som citeret, så er det ikke rigtigt. Clausen har ikke gjort det for at skade Flensborg. Man kunne ikke nævne hans navn i samme åndedræt som rigskansler Bauer, og gjorde man det, måtte man også sætte redaktør Christiansen ved siden af. Han har sagt: »Tønder er en tysk by«.

Ernst Christiansen:

Det er noget vrøvl.

Nissen:

Nej, hr. Christiansen! Det sagde De på Askov-mødet.

Ernst Christiansen:

Så skulle De have citeret hele talen og ikke rive nogle ord ud af sammenhængen.

Nissen:

Så skulle De, hr. Christiansen, citere hele H. V. Clausens tale – ikke rive nogle ord ud af sammenhængen.

Advokat Andersen:

En ting tror jeg, forsamlingen her er enig om, nemlig, at der ikke er rum for hr. Zahles politik. Denne minimal af en politiker har ikke en dansk trævl i kroppen. Den mand, der sagde, at Danmark ingen nationale forhåbninger

har, og hilser H. P. Hanssen med ordene, at »omstændighederne« gjorde det muligt! Den mand er alt for lille i alt, hvad han foretager sig.

Over for Nissen ville han sige, at Nissen var den eneste, der talte mod det 5. punkt i Vælgerforeningens resolution af 17. november 1918 om de tilstødende distrikter. Når Nissen hævder selvbestemmelsesretten, siger jeg: »Nissen rejser rundt og kæmper mod at tage Flensborg med uden hensyn til [stemme]-procenten. Vi vil have Flensborg med, men det vil Nissen ikke«.

Nissen:

Det har jeg ikke sagt!

Andersen:

Vil De tage Flensborg med en mindre procent [end 50]?

Nissen:

Jeg vil ikke have Flensborg med uden afstemning.

Andersen:

Jeg konstaterer, at Nissen ikke vil have Flensborg med.

Nissen:

De konstaterer forkert. Jeg sagde, det kommer an på, hvordan stemmetallene er.

Andersen:

Stadig vigende! Det drejer sig ikke om 3. zone. Den er faldet bort definitivt. Vi må bøje os. I Berlingske Tidende står i dag et telegram fra Franz v. Jessen, hvis telegrammer altid har vist sig rigtige. Det fastslås, at Zahle og Scavenius lægger hele kraften i at få besættelsen før 30. november, at de i London og Paris arbejder for, at Danmark ikke skal tage Flensborg uden flertal, at der er en stiltiende overenskomst mellem Bauer og Zahle – som storebror og lillebror – om, at vi ikke vil have Flensborg med hjem.

Nissen:

Uanset, hvor lille flertallet er?

Andersen:

Ja, vi vil have med lige så langt, der stemmes. Sådan har I. C. Christensen også sagt, og ham vil jeg værne mod beskyldningen »Tyskerkurs«!

Nissen:

I. C. Christensen har taget Scavenius i forsvar over for sådanne angreb.

Andersen:

Vi vil have 2. zone med hjem til Danmark under alle omstændigheder. Flensborg er det ord, vi alle ønsker, som vi tager med i vore bønner, et dansk Flensborg.

Nissen:

Om mødet i aften kan siges: Vi har fået et værdifuldt resultat, nemlig at mindretallet er gået bort fra selvbestemmelsesretten og vil kræve Flensborg og hele 2. zone uden mindste hensyn til afstemningen. Det er rigtigt, at Preussen ikke har ret til nogen del af landet, men den befolkning, der bor der, har ret til selv at bestemme, og det er den nulevende befolkning, det gælder. Vi hævder ikke, der skal flertal til for at tage dem med. I den henseende står vi fast ved fredstraktatens ord og mening om økonomiske og geografiske forhold. Men vi vil ikke frafalde selvbestemmelsesretten som et krav, vi i alle år har krævet som vor naturlige ret⁴⁶.

Advokat Andersens udtalelse indeholdt den overdrivelse, der gav modstanderne gode kort på hånden, mest bemærkelsesværdigt var det nok, at Åbenrå-retningen var villig til at tage mod Flensborg, selv om byen ikke fik et absolut dansk flertal. Hvor stort skulle det danske stemmetal være, for at man kunne modtage byen? Det var det emne, gætteerierne i de følgende måneder samledes om: 48 pct.?, 40 pct.? 33 pct.? Under det tal regnedes der ikke med nogen chance.

Den 22. november talte H. P. Hanssen i Møgeltønder, midt i »fjendens lejr«. Hvad han ved denne lejlighed sagde afveg ikke så lidt fra Zahles standpunkt, men var i god overensstemmelse med de formuleringer, Ove Rode og P. Munch havde benyttet. Hvad de økonomiske og geografiske hensyn angik, sagde han:

Her har den internationale kommission afgørelsen. Og jeg har den fulde og faste tillid til kommissionen, at den vil sikre afstemningen, og at den, når afstemningen foreligger, vil træffe en fuldt retfærdig afgørelse. Den store fællesopgave er at øge de danske stemmer i stedet for at spille kræfterne i en indbyrdes krig.

Om sin stilling i ministeriet sagde han, at han ikke var ansvarlig for regeringens politik, men kun for så vidt det gjaldt hans egen forvaltningsgren. Holger Andersen optrådte i Møgeltønder som oppositionens talsmand. Han spurgte, om H. P. Hanssen billigede Zahles udtalelse om, at et absolut flertal er det nødvendige grundlag for Flensborgs indlemelse i Danmark. H. P. Hanssen undveg et direkte svar, og Holger Andersen prøvede at presse en kile ind mellem ham og Zahle:

Minister Hanssen siger, at han finder det urigtigt at omtale afstemningsresultatet for meget, og at han ikke vil pånøde den internationale kommission en forhåndstolkning. Meget rigtigt. Men det er jo netop det, hr. Zahle har gjort. Han har foregrebet kommissionens afgørelse. Det er ikke os, der rejste dette spørgsmål, og jeg spørger nu minister Hanssen, om han billiger, at kommissionens afgørelse således foregribes af hr. Zahle.

46. Grænsevagten 1919–20, s. 361 ff.

Herpå fik Holger Andersen intet svar, men forsamlingen vedtog næsten enstemmigt en resolution:

Danske slesvigere samlede i et antal af ca. 400 i Møgeltønder, nedlægger en harmfuld indsigelse mod, at statminister Zahle søger at foregribe afgørelsen i grænsespørgsmålet til skade for danske landsmænd. Vi kræver, at grænsespørgsmålets afgørelse alene overlades kommissionen og de allierede og associerede magter, og anmoder det danske folk om at dække de danske melleslesvigeres ryg, mens de kæmper med front mod syd⁴⁷.

I sit blad Hejmdal præciserede H. P. Hanssen den 25. november sit standpunkt:

For at forebygge enhver misforståelse ønsker jeg at tilføje, at det også efter min mening, som jeg tydeligt nok har udtalt, er kommissionens sag at fortolke fredstraktatens bestemmelser, og at jeg ikke i mit foredrag har ladet tvivl tilbage om, at jeg vil støtte vore landsmænd i 2. zone.

Mere kunne oppositionen i Sønderjylland ikke forlange. Tilbage blev så kun at påstå, at Zahle havde foregrebet kommissionens afgørelse.

Resolutionen fra Møgeltønder var »gefundenes Fressen« i forbindelse med den genoptagne finanslovsdebat i folketinget. Den 21. november havde Neergaard et skarpt indlæg mod Zahle. Det var præget af de meget hypotetiske betragtninger, man kunne gøre sig om danskhedens styrke i 2. zone:

Lad os sige, der kommer et lille flertal ved hjælp af disse [de tilrejsendes] stemmer, medens Flensborgs opland mod syd og vest helt rundt om byen stemmer dansk; skulle man så være forpligtet til at rette sig efter et sådant flertal uden hensyn til den fuldkommen umulige stilling, som byen økonomisk og geografisk ville komme i ved, at man intet som helst hensyn tog til oplandsforholdene? Naturligvis skal afstemningsresultatet være det grundlæggende, og vi føler os i Venstre aldeles ikke ramt, når den højtærede statsminister siger, at der er folk, som vil have Flensborg med til Danmark ganske uanset, hvordan afstemningsresultatet bliver. Til dem hører vi ikke, selvfølgelig ikke.

Statsminister Zahle var fraværende på grund af sygdom, men forsvarsminister P. Munch kunne afvise Neergaards insinuationer om dansk-tyske forhandlinger vedrørende Tønder; i øvrigt var han dog enig med Neergaard:

Det ærede medlem lod til at mene, at regeringen tænkte sig den mulighed at bortfortolke noget af fredstraktatens bestemmelser. På ingen måde. Det glæder mig af det ærede medlems udtalelser at forstå, at han ønsker at fastholde,

47. Grænsevagten 1919–20, s. 367.

at det parti, han tilhører, fuldt ud står på fredstraktatens grund og vil handle ud fra de bestemmelser, der dér er fastsat.

Men debatten fortsatte, for Neergaard var ikke interesseret i at erklære sig enig med regeringen, men fastholdt, at statsministeren ikke tilstrækkelig kraftigt havde afvist Bauers tale. I den følgende debat blev det konkrete indhold mere og mere udvandet, men lidenskaberne var kommet i kog.

I. C. Christensen deltog også i debatten; han var imidlertid hårdt presset, fordi hans politik i årene 1905–08 i forhold til Tyskland nylig var blevet almindelig kendt gennem offentliggørelsen af de Lütkeneske papirer. Det var sket som et led i regeringens forsøg på at vægre sig mod beskyldningen for at have fulgt en »tyskerkurs«. I talens løb brugte han vendingen: »Hvis min erindring ikke ganske slår fejl . . .«, hvortil Vilhelm Rasmussen fra Socialdemokratiet afbrød: »Det gør den sommetider«, men I. C. Christensen svarede: »Det er en påstand, som det ærede medlem er alt for ung her i tinget til at fremsætte, så det kan jeg lade ligge«. Da han lidt senere sagde: »Hvad selve det sønderjyske spørgsmål angår . . .«, læser man videre i folketingstidende 22. november 1919.

Taleren måtte her, overvældet af sin bevægelse afbryde sin tale. –

Der er næppe nogen af de danske politikere, der har haft et mere følelsesmæssigt bundet forhold til det sønderjyske spørgsmål, men i disse måneder forholdt I. C. Christensen sig yderst tilbageholdende, uanset at han bestandig blev bestormet af regeringens modstandere om at gøre noget.

I mødet den 24. november drog venstremanden Lillelund resolutionen fra Møgeltønder frem i debatten. Da resolutionen var blevet kendt i Folketinget, stod Lillelund, Vanggaard og I. C. Christensen og talte sammen, og Lillelund bemærkede: »Nu er han [H. P. Hanssen] da færdig«, »hvorved der gled et stort smil over I. C.'s ansigt«⁴⁸. Resolutionen fra Møgeltønder sluttede med en anmodning til det danske folk om »at dække de danske mellemslesvigeres ryg, mens de kæmper med front mod syd«, og Lillelund kommenterede:

Så langt er det altså kommet, at danske sønderjyder, der kæmper den sidste kamp, må bede det danske folk værne deres ryg mod angreb fra den sidende danske regering. Under sådanne omstændigheder forekommer det mig, at der er grund til at spørge, om denne regering virkelig magter på tilfredsstillende måde at gå i spidsen, nu da spørgsmål skal løses.

48. Vanggaards optegnelser, s. 313, RA.

Dagen efter, den 25. november, fik statsminister Zahle lejlighed til at præcisere sit standpunkt endnu engang. Han sluttede sig i et og alt til Neergaard, men distancerede sig fra De konservative og fra Vanggaard, der ville indlemmelse af Flensborg uanset afstemningsresultatet. Han kaldte dem, der ønskede dette, for annektonister! Men Neergaard forstod alligevel at lægge luft mellem Zahle og sig selv ved at betone den almene mistillid. Zahle fremhævede, at rigsdagen skulle tage stilling, hvis der skulle være betænkeligheder ved afstemningsresultatet og den indstilling, der ville komme fra CIS, og skulle der opstå tvivl om rigsdagens stilling, var han enig med Johan Knudsen i, at spørgsmålet da måtte gå til folkeafstemning. På et spørgsmål senere i debatten svarede Zahle, at hvis en sådan afstemning går regeringen imod, ville den trække sig tilbage; men først måtte oppositionen gøre den nye valglov færdig. Samme dag skrev Collin i et brev til Ernst Christiansen:

Tillykke med kampagnens begyndelse. Det er gået fortræffeligt hidtil, fraset enkelte udtalelser om, at man ikke ønskede H. P. Hanssen fjernet, at man håbede atter at kunne samles om ham etc. Det *må* ikke ske. I dag kaldte en ven [Caudel] mig ud . . . Efter en udredning af den storpolitiske situation sagde han »men det er absolut nødvendigt, at valget den 30. giver flertal mod H. P. Hanssen, og at han falder; ikke tale om at blive siddende på ændret program eller lignende. Desuden bør kravet om 3. zone (af taktiske grunde vist foreløbig kun rømningen) frem i den danske presse, thi så kan det meddeles til London og Paris, at det danske folk på ny har rejst kravet, og nu er der mulighed for dets gennemførelse, hvilket der ikke var i går (med mindre at tyske overgreb havde motiveret det).

Collins optimisme skyldtes Claudels tro på, at Tyskland havde afslået at opfylde en del af sine forpligtelser, og at der derfor kunne rejses nye krav.

P. Munch slutter sin omtale af episoden med ordene:

Det er muligt, at det ikke var lykkedes at drive det hele så højt op, hvis Zahle udtrykkelig havde nævnt Bauer i sin tale den 9. november. Men det er også muligt, at det ingen forskel havde gjort. I den stemning, hvori oppositionen var, var den åbenbart indstillet på at angribe, uanset hvorledes Zahle udtalte sig –

og P. Munch har helt bestemt ret i den sidst anførte betragtning⁴⁹.

Under kampagnen virkede Vanggaard som den allesteds nærværende regissør, der skubbede aktørerne frem i det rette øjeblik og fik lyskasteren drejet efter formålet. Særlig søgte han at påvirke den konservative Asger Karstensen, der dengang havde betydelig indflydelse. Ligeledes skubbede

49. P. M u n c h, s. 167.

han til I. C. Christensen og til socialdemokraten Marott; selv holdt han sig i begyndelsen tilbage:

Jeg havde for en tid betragtet mig som hørende til de døde (det er jo ikke blot i krig, de første geledder falder). Derfor arbejdede jeg i kulisserne for at få andre frem⁵⁰.

Zahle havde dæmpet de kategoriske udtalelser fra Ringsted stærkt ned, også han kom ind på den linje, P. Munch klart havde formuleret, og som H. P. Hanssen også fulgte; men kravet om et dansk flertal i Flensborg som absolut betingelse for byens tilknytning til Danmark var for Zahle mere afgørende end for de andre.

6. Det endelige opgør i Vælgerforeningens tilsynsråd

Valget til tilsynsrådet fandt sted 30. november. »Det kunne«, som bladet København skrev 2. december, »glæde sig ved en opmærksomhed, der her i Danmark fuldtud kan måle sig med den, hvormed befolkningen har fulgt et folketingsvalg, når en af de store mærkesager har været anket for vælgernes domstol«. Også i København og ud over landet var der holdt store sønderjyske møder med overvældende deltagelse. Valgets resultat var tilsyneladende »uafgjort« ved første opgørelse, der lød på 28 for Flensborg-retningen, 26 til H. P. Hanssens fløj og 6 til Arbejderforeningen. Retningernes mandater fordelte sig på Nord-slesvigs forskellige egne på følgende måde:

	Den nord-slesvigske retning	Arbejderforeningen	Flensborg-retningen
Haderslev Vesteramt	7	1	4
Haderslev Østeramt	5	3	3
Åbenrå amt	8	1	2
Sønderborg amt	6	1	4
Tønder amt	0	0	7
Flensborg amt	0	0	8

Det er ganske tydeligt pressens påvirkning, der kan læses ud af disse tal. I Haderslev og Åbenrå amter var »Modersmålet« og »Hejmdal« de

50. Vanggaards optegnelser, s. 304 og 311, RA.

toneangivende blade, i Tønder og Flensborg amter havde »Flensborg Avis« sin største udbredelse. I Sønderborg var »Dybbølposten« Flensborg-venlig, men »Hejmdal« havde en ganske stor udbredelse på Nordals. Dybbølpostens indflydelse sporedes især i Sundeved, hvor Flensborgretningen fik mange stemmer. Der var uklarhed om, hvordan arbejderrepræsentanterne og de tre æresmedlemmer ville stemme; oppositionsbladene i Danmark var da også straks parate med kommentarer, der synes at være forberedt under den forudsætning, at H. P. Hanssen nu var slået; men situationen lod sig først afklare ved tilsynsrådets første møde, og det blev først indkaldt til den 13. december.

Bladet København sagde den 2. december om valgresultatet:

Vi er ikke i stand til at læse denne opgørelse på anden måde, end at de vilkår, minister H. P. Hanssen i sidste uge stillede for sin forbliven i ministeriet Zahle, ikke længere er tilstede.

Ved nærmere eftertanke så det hele dog lidt mere problematisk ud; kommentaren den 3. december var lidet klar, den gik ud på, at H. P. Hanssen muligvis ville falde, og derpå gjorde bladets sønderjyske medarbejder Vilh. la Cour følgende regnestykke:

Regeringen vil have den uafviselige pligt at skaffe en mand, som kan føre sagen videre. Den vil være fuldkommen ude af stand hertil. Den vil tvinges til at søge sin evneløshed godkendt eller dømt af det danske vælgerfolk, og – det forudsætter vi med stor sindsro – vælgerfolket vil vide at skabe grundlaget for en ny regering, som kan træde i åben forbindelse med Vælgerforeningens tilsynsråd og gennem dette få det nødvendige ministerium udpeget. Hvis tilsynsrådet da skulle opfordre H. P. Hanssen til under et nyt ministerium at fortsætte ledelsen af det sønderjyske departement, vil der intet sagligt eller politisk være at indvende derimod. Han vil på normal parlamentarisk måde være betroet sit ansvarsfulde hverv . . . Den tro og enighed, der ikke under nogen omstændighed kan sikres, så længe Nordslesvigs førstemand står som medlem af et Flensborg-fjendtligt kabinet, vil da kunne bringes til veje, thi derom hersker der ingen tvivl, at nyvalget er en fældende dom over ministeriet . . . Fastholder tilsynsrådet skarpt den desavouering af hr. Zahle, som valg møderne åbenbarede, og afstemningen stadfæstede, vil der også for H. P. Hanssen være skabt betingelser for at virke frugtbar og samlende. Han skal ikke, som han har sagt, tvinges til at opgive sin egen politik. Han skal kun tage den fulde konsekvens af de løfter, han gav i Tinglev, Sønderborg og Holbøl. Thi der stod han på den kongerigske oppositions grund. Og samtidig var han i fuldeste overensstemmelse med begge retninger inden for det gamle tilsynsråd. Men han gjorde sig ved disse lejligheder til talsmand for en politik, som var fremmed for ministeriet Zahles. Øjeblikket er nu kommet til, at denne forskel må finde et klart og utvetydigt udtryk i handling. Vi venter, at tilsynsrådets største gruppe i spørgsmålet Zahle vil vise den urokkelige fasthed, som ene og alene kan bringe klarhed i sagen.

Uden denne af forholdenes natur selvgivne holdning vil det endnu i lang tid lykkes ministeriet at forvirre begreberne og forsømme pligterne – til ubodelig skade for Flensborg og 2. zone.

Denne idé om at vælte Zahle og beholde H. P. Hanssen syntes uden nogen forbindelse med de faktiske forhold, den var mere et udtryk for den ønsketænkning, der var gået forud for valget end en rationel analyse af de givne muligheder; men artiklen belyser den absurde situation, at spørgsmålet for eller imod Zahle var blevet det spørgsmål, de vælgere, der skulle råde over sammensætningen af Vælgerforeningens tilsynsråd, skulle tage stilling til.

Nationaltidende tog en tilsvarende stilling. Den 1. december konkluderede det:

Forudsætningerne for H. P. Hanssens politik, en løsning af det sønderjyske spørgsmål i forbindelse med ministeriet Zahle er dermed bristet. Men dermed er også selve ministeriets stilling en ganske anden, end den var før dette valg. Hvis det var et godt og rigtigt træk af regeringen at slutte forbund med H. P. Hanssen, følger deraf, at da nu denne forbundsfælle efter sin egen derom afgivne erklæring må trække sig tilbage, er ministeriet Zahle som midde til at frembringe en antagelig løsning af det sønderjyske spørgsmål blevet fuldstændig værdiløst.

Kommentaren var mildest talt misvisende, men belyser klart problemet i denne afhandling, tilsynsrådets funktion som udvidet parlamentarisk basis for regeringen Zahle.

Afklaringen lod vente på sig, og i mellemtiden havde landstinget en debat om et mistillidsvotum til Zahle, således som Claudel havde foreslået Collin den 12. november. Her blev linjen fra folketinget fulgt, men regeringen havde sørget for, at debatten blev udsat til efter valgene i Sønderjylland. Venstre og De konservative havde flertal i landstinget – Zahle udtalte her igen engang, at et absolut flertal i Flensborg måtte være en forudsætning for tilslutning til Danmark – Landstinget vedtog en misbilligelse rettet mod Zahle, der ved sine offentlige udtalelser modvirkede, at så meget af Slesvig kom tilbage til Danmark, »som muliggøres ved fredstraktatens bestemmelse om, at grænsen skal drages på grundlag af afstemningsresultatet og under hensyn til de pågældende steders geografiske og økonomiske forhold«.

De saglige modsætninger var der på den tid ikke meget tilbage af, men der var dog den forskel tilbage, at Zahle havde forbeholdt de danske instanser at tage stilling til den internationale kommissions afgørelse; han havde både stillet valg og folkeafstemning i udsigt, medens hans

ministerkolleger havde udtalt, at fredstraktaten måtte ske fyldest på alle punkter, men underforstået var selvfølgelig, at der skulle være en dansk parlamentarisk dækning for den endelige afgørelse, og det var sådan set en selvfølge. Dog udtalte sekretæren for CIS sin utilfredshed med, at man kunne tænke sig en folkeafstemning om kommissionens afgørelse⁵¹. (CIS var en forkortelse for den internationale kommission). Zahle havde povet sig en smule længere frem end kollegerne ved at tale om, hvad der ville ske, hvis . . ., medens kollegerne havde sagt »lad os vente og se«; men når Zahle blev angrebet så hårdt var det, fordi oppositionen frem for alt ville fælde regeringen, og til det formål ville den tage alle midler i brug. Der var formelt set ikke meget at hænge uenigheden op på; end ikke et absolut flertal i Flensborg for Danmark var nu et krav, som Åbenrå-retningen fastholdt. På et møde den 29. november 1919 havde retningens næstkommanderende, tidligere landdagsmand Nis Nissen udtalt:

Vi ønsker også, at der tages hensyn til de sydfra kommende stemmers ringe vægt, og vi kan godt være med til at tage Flensborg uden absolut flertal⁵².

Mere kunne Flensborg-retningen ikke med rimelighed forlange. Da Vælgerforeningen den 13. december 1919 trådte sammen til det afgørende møde, var det derfor svært for Flensborg-folkene at finde en begrundelse for at afvise den resolution, der blev forelagt af Åbenrå-retningen, men det var nødvendigt, fordi en vedtagelse ville være et tillidsvotum til H. P. Hanssen. De måtte, som forholdene havde udviklet sig, nødvendigvis stille et mistillidsvotum til H. P. Hanssen for gennem ham at ramme Zahle. Desuden førte de igen problemet om rømningen af 3. zone frem.

Grev Schack har skildret mødets ydre forløb på følgende måde:

Formiddagen optoges af forskellige forhandlinger og valg. Flensborg-gruppen var en lang tid utilfreds med min holdning og ville ikke stemme på mig; om-sider blev jeg genvalgt som formand. Efter at valgene havde fundet sted, begyndte så slaget. Som formand måtte jeg lede mødet, med H. P. Hanssen på den ene og P. Grau på den anden side. Det varede fra kl. 12 til kl. 23, og det blev bedt om ordet 129 gange . . . Som timerne gik, blev stemningen mere og mere varm, og da jeg sad mellem hovedtalsmændene for de modsatte anskuelser, fik jeg alt fra første hånd, medens baggrunden af salen efterhånden mere og mere forsvandt i røg og damp⁵³.

H. P. Hanssen indledede mødet og erklærede, at han ville vige for et mistillidsvotum. Redaktør Christiansen opregnede H. P. Hanssens »syn-

51. P. M u n c h, s. 169.

52. Grænsevagten 1919–20, s. 106.

53. *Grænsesind* s. 150.

deregister«, alt var taget med: at han i 1911 havde godkendt Rubins artikel, at indrømmelserne til Flensborg-retningen var aftvungne, at han havde svigtet sin egen opfattelse, idet han engang havde udtalt håbet om, at Dannevirke igen kunne blive dansk. Anklagerne svarede til indholdet af et brev, som Collin i juni 1919 havde sendt til Ernst Christiansen. Før afstemningen om en tillidsdagsorden, der var fremsat af Nis Nissen, motiverede Andreas Grau Flensborg-gruppens beslutning om at stemme mod den foreslåede resolution:

De var imod,

1. fordi H. P. Hanssens hidtidige holdning over for Flensborg og 2. zone har fremkaldt den forvisning hos os, at han ikke i det afgørende øjeblik vil arbejde i den retning, vi anser for den rigtige,
2. fordi vi i resolutionen ikke finder nogen garanti for, at han under alle omstændigheder vil modtage Flensborg og 2. zone af de allieredes hænder og
3. fordi vi finder os styrket i denne vor overbevisning ved den uklare stilling, minister Hanssen har indtaget over for statsminister Zahles udtalelser.

Den af Nis Nissen fremlagte resolution var ellers meget imødekomende over for Flensborg-retningen; den lød:

Idet Vælgerforeningen udtaler:

at den i enhver henseende står på fredstraktatens grund,
at den helt overlader fredstraktatens fortolkning til den internationale kommission og de høje allierede og associerede magter,
at den har fuld tillid til, at kommissionen og de allierede og associerede magter vil sørge for, at der foretages en virkelig fri afstemning, og vil træffe en retfærdig afgørelse af grænsespørgsmålet, og
at den billiger minister H. P. Hanssens hævde af dette standpunkt,
opfordrer den ham til at fortsætte sit arbejde som minister for sønderjyske anliggender.

Denne resolution blev vedtaget med 35 stemmer mod 31; hele arbejderforeningens fraktion stemte for H. P. Hanssen. Denne afstemning er nok den største sejr, H. P. Hanssen nogensinde har vundet i sit parlamentariske liv. Den gav tillige regeringen Zahle en frist på godt 3 måneder.

Der blev vedtaget flere resolutioner, en om de tilrejsendes stemmeret, hvis betydning man mente burde reduceres; men skulle fredstraktaten ikke lade sig ændre på dette punkt, så burde der ikke tillægges disse stemmer samme vægt som de fastboendes, hed det i resolutionen, som blev vedtaget enstemmigt. Det samme gjaldt en fornyet opfordring til, ligeledes for det tilfælde at fredstraktaten kunne ændres, at drage omsorg

for rømning af 3. zone; hvis imidlertid fredstraktaten ikke kunne ændres, ønskede man en rømning syd for 2. zone i det omfang, fredstraktaten muliggjorde noget sådant.

Disse resolutioner var uden sprængstof; det afgørende var, at H. P. Hanssen fik et klart tillidsvotum, og lige så afgørende var det, at en misbilligelse af Zahle blev afvist.

Hvad Zahle angik, havde Flensborg-retningen fremsat et forslag om, at Vælgerforeningen skulle udtale sin bestemteste misbilligelse af ministeriet Zahles politik, og den ventede, »at det danske folk vil kræve gennemført en for alle danske retfærdig og betryggende ordening af vort grænsespørgsmål«. Man ville altså misbillige ministeriet Zahles politik uden indskrænkning, og forventningen om ordningen af grænsespørgsmålet var udtrykt så alment, at den næsten var intetsigende. Der var 35 stemmer imod denne resolution og 32 stemmer for, en af arbejderrepræsentanterne stemte her mod Flensborg-retningen. Men også denne afgørelse var helt klar. Vælgerforeningens flertal havde ikke ladet sig tage til indtægt for den kongerigske oppositions kamp imod den siddende regering. Endelig fremsatte også arbejderforeningens gruppe en resolution. I denne hed det:

Vi frabeder os på det bestemteste enhver indblanding i den sønderjyske politik både fra syd og fra nord. Det er os, der har selvbestemmelsesretten. Vi er skolede nok til selv at varetage vore interesser, men tager med glæde mod enhver hjælpende hånd, som rækkes os af venligtsindede.

Resolutionen blev enstemmigt vedtaget, selv om man nok kunne spørge, hvilken indblanding fra syd i sønderjysk politik, der kunne befrygtes.

Der var i december 1919 mange, der anede, at Flensborg-retningen mere eller mindre var fjernstyret, men kun få, der kendte arten af de snævre kontakter, der fandtes mellem Dannevirke-retningens ledende mænd og Flensborg Avis; en af dem, der mere end anede hvad der foregik, var Vilh. la Cour. I bladet København kunne han ikke lade være at øve kritik mod både de københavnske og de sønderjyske kredse, der havde forsøgt at vælte H. P. Hanssen. Han havde foretrukket

en resolution, som ramte den Zahleske politik og alligevel havde en sådan form, at den kunne gøre regning på tilslutning blandt andre end Flensborg-gruppen. Det var i den forbindelse unødvendigt at nævne Zahles navn. Ingen er i tvivl om denne herres standpunkt, og alle kunne derfor læse, imod hvis politik en resolution var rettet, der klart udtalte sig f. eks. mod den absolutte majoritets program.

Var det lykkedes – og vi har god tro til, at det kunne være lykkedes – ville man have haft et vægtigt og officielt udtryk for den opfattelse, der næres

i alle sønderjyske lejre af hr. Zahle, og de ængstelige var ikke skræmt tilbage ved at vejre en indblanding i indre danske partikampe. Vi ved, at den af Flensborg-gruppen valgte direkte form ikke var fremkommet uden indflydelse fra kredse her i kongeriget. Det er ikke første gang, man kunne have ønsket, at disses politiske og taktiske begreb i nogen grad havde måttet svare til deres gode vilje⁵⁴.

Henvisningen til den indflydelse, der var udgået fra kredse i kongeriget er ikke uden pikanteri, idet la Cour selv gennem et brev til P. Grau forsøgte at øve indflydelse på Flensborg-gruppens politik (P. Grau sendte den 7. december brevet videre til Ernst Christiansen, i hvis arkiv det ligger). Det hedder i brevet:

De må tilgive, når jeg nu atter »blander mig ind« i Vælgerforeningens politik, men samspillet mellem Vælgerforeningen og den kongerigske politik er jo ved forholdenes udvikling blevet så stærkt, at den ene faktisk ikke kan ledes uden kendskab til den anden. Og det var dog meningen, at der *skulle komme noget godt ud af alle anstrengelserne*.

La Cour gik her ud fra som en selvfølge, at der på ingen måde ved det kommende tilsynsrådsmøde skulle være tale om at foreslå et mistillidsvotum til H. P. Hanssen; han gik yderligere ud fra, at det kun med stor vanskelighed ville kunne lade sig gøre at vedtage et mistillidsvotum til Zahle. Et sådant ville have en meget befriende virkning i kongeriget, mente Vilh. la Cour, og give anledning til vidtrækkende politiske ændringer.

Videre regnede la Cour med, at Åbenrå-retningen ville foreslå en tillids-erklæring til H. P. Hanssen, og efter hans mening måtte målet være, at dette tillidsvotum fik en sådan form, at hele tilsynsrådet kunne stemme for det. Hertil behøvedes kun to punkter:

1. *ingen forhåndstolkning af fredstraktatens enkelte bestemmelser i § 110 i overensstemmelse med H. P. Hanssens udtalelse i folketinget.*
2. *intet dansk krav om absolut majoritet i Flensborg i overensstemmelse med Nis Nissens udtalelse i Sønderborg.*

Hvis Åbenrå-retningen ville stille forslag om en »betydelig dansk minoritet«, syntes la Cour, at dette ville være risikofrit. Thi dels ville der komme en betydelig dansk minoritet, og dels kunne ordet »betydelig« fortolkes, men hovedsagen ville være vundet, en desavouering af Zahles krav om absolut majoritet.

For det tilfælde, at Nis Nissen ville hævde, at Zahle ikke stillede dette krav, ville la Cour argumentere:

54. 16. dec. 1919.

Det er en fuldkommen sofisme at ville tolke Zahles i landstinget forleden to gange fremsatte ord på anden måde, end at han benægtede vor moralske ret til Flensborg, selv om afstemningen gav os 47 pct.

Den almene sammenhæng tegnede sig for la Cour på følgende måde:

Hvis vi heroppe skal have nogensomhelst udsigt til at få gennemført et nyvalg, som både kan og vil give et Flensborgsindet ministerium magtens tøjler i hænde, så er det *bydende nødvendigt*, at der fra tilsynsrådets side fremsættes og vedtages en resolution, som klart og utvetydigt indeholder de to foran nævnte programpunkter. Hvis de dernede tror, at en folkebevægelse kan gøre udslaget alene, vil de blive skuffede. Ministeriet er kobberforhudet, de parlamentariske regler så ukrænkelige, spørgsmålet om regeringen så sammensat, fordi også indrepolitiske betragtninger gør sig gældende, at det er *håbløst*, hvis oppositionen her ikke får sikker og solid støtte i tilsynsrådet. Det er Deres og Deres meningsfællers store opgave at forme resolutionen således, at oppositionen her kan styrkes afgørende med den og Åbenrågruppen med H. P. Hanssen dog ikke modsætte sig den. Gud give, det må lykkes. Her står grumme meget på spil.

Vilh. la Cours taktiske overvejelser er interessante, fordi de angiver et alternativ til den politik, Dannevirke-folkene førte med det mål at vælte H. P. Hanssen i tilsynsrådet for dermed at styrte regeringen Zahle, medens la Cour mente, at man kunne styrte regeringen ved en Vælgerforeningsresolution, som ikke ramte H. P. Hanssen.

Der var næppe nogen realistisk baggrund for den linje, som Vilh. la Cour antydede, thi et tillidsvotum til H. P. Hanssen ville være en styrkelse af regeringen Zahle; kun hvis H. P. Hanssen var kommet i mindretal, kunne den kædereaktion udløses i kongeriget, der kunne bringe regeringen til fald.

Mens valgkampen i Sønderjylland havde stået på, havde Dannevirke-mændene fået en ny lygtemand at jage efter. Den 25. november kaldte Claudel sine trofaste våbendragere, I. Collin, rektor H. P. Hansen og professor Edv. Ehlers ud til sig. »Han gjorde os i de stærkeste og klarreste udtryk opmærksomme på, at siden i morges er situationen totalt forandret«, skrev Collin til Ernst Christiansen.

Tyskland har afslået at opfylde en del af sine forpligtelser, og Amerika glider ud af den triple entente, som garanterede freden. Altså kan nye fordringer stilles, og altså må nye garantier kræves, og begge dele vil ske. Nu kan atter kravet om 3. zone rejses, enten en afstemning eller kun en rømning, nu kan man forlange paradenummeret 1. zone strøget for at få forøget kraft til 2., nu kan man forlange Flensborg uden afstemning; nu kan man forlange Danmarks grænse sat på det eneste naturlige og forsvarlige sted, nemlig Ejderen; nu kan Danmark atter indtage sin plads mellem de selvstændige stater og ikke længere være afhængig af Tysklands nåde i et og alt. Nu forlanger

sandsynligvis England, Frankrig og Italien nye ting (der nævnes Helgoland, Sarre, Rhinen, Fiume), og nu bør Danmark benytte øjeblikket til at kræve, hvad der naturligt hører det til. Slesvig er en udelelig helhed, en deling er en abnormitet. »Alt dette og mere til sagde vor ven . . .«⁵⁵.

En svag afglans af disse ønskedrømme gengav professor Edv. Ehlers i en artikel i Nationaltidende den 4. december 1919 under overskriften:

Der er endnu mulighed for at få 3. zone rømmet. Det er Tysklands vægring ved at udlevere de skyldige og betale den forlangte bod for de skibe, der på trods af fredsbetingelserne sænkedes ved Scapa Flow, der fører denne mulighed frem på ny. Man kan tydeligt se, at Frankrig betragter det som en *conditio sine qua no*, at de skyldige udleveres. I den anledning vil der blive stillet ekstrafordringer til Tyskland, Østrig og Ungarn. Frankrig vil forlange Saar-distriktet, Italien vil begære Fiume. Og det kan betragtes som overvejende sandsynligt, at Danmark kan opnå rømning af 3. zone som sikring af det truede Flensborg. Ingen vil tro, at ministeriet Zahle vil begære 3. zone rømmet, så må Den nordslesvigske Vælgerforening gøre det. Det vil falde den så meget lettere at gøre det, som den allerede for lang tid siden udtalte, at det var »en tvingende nødvendighed«, at 3. zone blev rømmet. Lad den forstærkede repræsentation for det danske Sønderjylland da gentage dette smukke retfærdighedskrav nu i disse dage, da politiske efterretninger af tilforladelig karakter går ud på, at nu er der sangbund i Paris og London for dette krav.

Det er på denne baggrund, man må se det tidligere nævnte resolutionsforslag på tilsynsrådsmødet den 13. december om rømning af 3. zone. Flertallet tog brodden af resolutionen ved at stemme for den, og dermed blev det kun et slag i luften. På samme måde tog Flensborgretningen brodden af arbejderrepræsentanternes protest mod indblanding udefra ved at stemme for denne resolution.

Med mødet den 13. december 1919 ophørte indblandingen i Vælgerforeningens indre anliggender af sig selv; Vælgerforeningen kunne ikke mere udnyttes af oppositionen mod regeringen Zahle. Der måtte findes på andre midler til at vælte Zahle. Hvor desperat Dannevirkefolkene opfattede situationen, fremgår af et forslag fremsat af dr. Harsløf den 18. december 1919. Den dag havde rektor H. P. Hansen samlet kredsen af 1918 og en del oppositionspolitikere til en selskabelig sammenkomst. Af politikerne mødte fra Venstre I. C. Christensen, Oluf Kragh, Slesbager, fra De konservative Harboe, Piper, Asger Karstensen, Abrahamsen med flere. Af den sønderjyske kreds af 1918 var på det tidspunkt Jørgen Petersen udtrådt.

Dr. Harsløfs forslag gik ud på, at oppositionspartiernes rigsdagsmed-

55. Ernst Christiansens arkiv, LA, Åbenrå.

lemmer samlet skulle nedlægge deres mandater for derved at fremtvinge nyvalg. Dr. Harsløf fremlagde ikke selv ideen, det gjorde den mere diplomatiske Harboe, og han gjorde det i den form, at han spurgte, hvad I. C. Christensen mente om en sådan fremgangsmåde. I. C. Christensen afviste ikke direkte tanken, men fremsatte nogle bemærkninger om de tekniske muligheder og sluttede med at sige, at i yderste fald kunne man måske blive nødt til at gribe til sådanne midler, der jo i al fald var lovlige. Dr. Kragh var imod forslaget, Asger Karstensen ligeså, idet han var stærkt optaget af at få gennemført en ny valglov. I. C. Christensen oplyste, at han ville undersøge mulighederne på nogle organisationsmøder i Venstre; dermed var tanken i realiteten opgivet, men der blev på de jyske amtsmøder i Venstre vedtaget resolutioner, der krævede ministeriet Zahles afgang på grund af dets sønderjyske politik, og Vanggaard var af den opfattelse, at de blev medvirkende til at danne grundlaget for ministeriet Zahles endelige fald⁵⁶.

I den foreliggende sammenhæng stiller denne idé om oppositionens mandatnedlæggelse stormløbet mod H. P. Hanssen i Vælgerforeningen i relief, store forhåbninger havde oppositionen knyttet til de muligheder, der åbnede sig med nyvalget til Vælgerforeningens tilsynsråd, dyb var skuffelsen, da resultatet udeblev; dr. Harsløfs idé er et vidnesbyrd om, at Dannevirke-bevægelsens ledende mænd nu var rede til at gribe til utraditionelle midler. De fik først en chance igen, da afstemningen i Flensborg den 14. marts var overstået. Herom kan man læse i Tage Kaarsteds bog om Påskekrisen.

Med mødet den 13. december 1919 var Vælgerforeningen på en måde slidt op. Den holdt endnu en række tilsynsrådsmøder, men de var uden sprængstof. Vælgerforeningens tilsynsråd havde fra 25. juni 1919 fungeret som forlængelse af det danske folketing og dannede en væsentlig del af den parlamentariske basis for regeringen Zahle, efter at denne i sommeren 1919 havde optaget H. P. Hanssen i sin midte.

56. Vanggaards optegnelser, s. 334 ff. RA.

Forsvar og finanser

Knud Larsens bog om forsvarsforliget i 1922

Af H. P. Clausen

I artiklen drøftes metoden og hovedresultaterne i Knud Larsens disputats. Det konkluderes, at bogen først og fremmest er et vægtigt bidrag til forståelse af danske, parlamentariske vilkår, at den mere behandler forligets tilblivelse end forsvarets problemer, og at de af forfatteren anvendte samfundsvidenskabelige synspunkter formentlig er anvendt med for stor tilbageholdenhed. Væsentlige dele af artiklen gengiver professor H. P. Clausens opposition under disputatshandlingen.

Der er ingen billeder i Knud Larsens disputats, men der er et billede med tilknytning til emnet, som han må være stødt på under sit arbejde med afhandlingen. Det er en tegning fra det socialdemokratiske eftermiddagsblad »Klokken 5«, den 27. juni 1922.

Man ser Venstres forsvarspolitiske ordfører, redaktør I. A. Hansen stå på kvægmarkedet med en noget derangeret ko med påskriften »Militærforlig«. Han forsøger at sælge den til tre andre prangere, de konservative rigsdagsmænd Piper, Pitzner og Pürschel, med ordene:

»Betænk jer nu ikke, men sla' til – hele kadaveret kan sælges for 48 millioner!«

Og de tre konservative brummer: »Den er altså absolut ingen ting værd – men skidt, lad os ikke gøre manden gal, og slå til – vi skal jo forresten heller ikke selv betale.«

Victor Pürschel har klistret denne tegning uden på en pakke i sit arkiv med papirer vedr. forsvarsforliget i 1922. Den konservative forsvarslovsordfører har ikke kunnet stå for den lidt plumpe karakteristik af forsvarsforliget som en studehandel mellem Venstre og Det konservative Folkeparti.

P. Munch sagde det samme, men i et lidt andet sprogligt leje, da han ved 2. behandling af forsvarslovene erklærede, at forslagene kun repræ-

1. Anmeldelsen gengiver med enkelte udvidelser og ændringer anmelderens indlæg som officiel opponert ved forsvaret af afhandlingen for den filosofiske doktortgrad ved Københavns Universitet d. 12.3.1976.
2. Her citeret efter P. M u n c h: *Erindringer*, IV, 1963, 324.

senterede én ting over for det danske folk: »... en ganske almindelig politisk handel mellem de to partier, der i øjeblikket har flertal i dette høje ting«. Han var overbevist om, at drivkraften bag gennemførelsen af den nye forsvarsordning »er og bliver de velhavende klassers ønske om at bevare den politiske overmagt i Danmark«².

Det er om dette forsvarsforligs tilblivelse, Knud Larsen har skrevet en god bog. Sætter man tingene en lille smule på spidsen, kan man sige, at han på de 423 sider, afhandlingen omfatter, når det samme resultat, som er udtrykt i tegningen i »Klokken 5« og i Muncks bemærkninger:

Forsvarsordningen af 1922 gennemførtes som en politisk handel mellem Venstre og de Konservative således forstået, at det blev det parlamentariske hensyn til bevarelsen af det borgerlige samarbejde, som kom til at spille den væsentligste rolle, mens hverken militærtekniske hensyn eller udenrigspolitiske overvejelser fik afgørende indflydelse på hændelsesforløbet.

Men denne konklusion nås først efter en grundig gennemgang af forsvarssagens gang gennem forsvarskommission og rigsdag i tiden fra november 1918 til slutningen af juli 1922. Gennemgangen er særdeles detaljeret, og sine steder virker den også lidt tung. Det er måske en påvirkning fra traditionen ved det institut, hvor forfatteren har sit daglige arbejde. I hvert fald er det ikke den første detaljerede afhandling, som er udgået derfra.

Knud Larsen har sat sig som mål at analysere den forsvarspolitiske meningsdannelse i Venstre og Det konservative Folkeparti i perioden 1918–1922. I sin indledning giver han tre begrundelser for sit arbejde. Den *første* er den enkle, at der ikke tidligere er gennemført en »systematisk undersøgelse over de begivenheder, standpunkter og handlinger«, som i perioden 1918–22 førte frem til gennemførelsen af forsvarsordningen af 1922. Nu er det naturligvis aldrig en tilstrækkelig begrundelse for at beskrive et historisk forløb, at det ikke er gjort før. Men resten af bogen beviser, at der virkelig er en begrundelse for at tage netop dette handlings- og begivenhedsforløb op til indgående behandling.

Den *anden* begrundelse tager udgangspunkt i forskellige, delvis modstridende formuleringer hos forfattere som Troels Fink, Viggo Sjøqvist og Ole Karup Pedersen om forholdet mellem udenrigspolitik og forsvarspolitik generelt og mere specielt i relation til forsvarsordningen af 1922 og de politiske vilkår i mellemkrigsperioden. Knud Larsen gør her nok for meget ud af navnlig Finks og Sjøqvists bemærkninger, når man ser hen til, at de er fremsat med en noget anden hensigt end at give bin-

dende udsagn om forholdet mellem udenrigspolitik og forsvarspolitik i forsvarsordningen af 1922. Det er en lidt søgt måde at nå frem til en konklusion om, at der ikke er enighed om, »hvorledes forholdet mellem periodens udenrigspolitik og dens forsvarspolitik skal analyseres eller opfattes« (s. 13). Men i hvert fald er det Knud Larsens agt at undersøge, hvilken vægt de politiske aktører tillagde de elementer, som påvirkede deres standpunktdannelse.

For det *trede* vil han undersøge, i hvilket omfang partistrategiske overvejelser er anvendelige som forklaringsformer over for Venstres og Det konservative Folkepartis standpunktsdannelse og indbyrdes forligsforhandlinger (s. 18). Baggrunden herfor er undersøgelsens binding til det parlamentariske niveau. Det giver en naturlig tilskyndelse til at inddrage synspunkter og analyseformer, der er udviklet i statskundskaben til behandling af partistrategiske overvejelser.

Det skal straks siges, at de to sidstnævnte begrundelser knap så meget som den første spores i og retfærdiggøres af fremstillingen i bogen. De der anslåede temaer fortaber sig ligesom i værket, og selv om de dukker op igen mod slutningen, giver det ikke uden videre en fornemmelse af, at der er opnået klare svar på de spørgsmål, der er stillet op i indledningen.

Forfatteren har i bogen antydnet lidt af den genesis. Det fremgår, at udgangspunktet har været studier over dansk nedrustningspolitik (s. 8), og at det oprindelige mål var »at vise betingelserne for at gennemføre en statslig nedrustning under nogle særligt gunstige vilkår«. Denne problemstilling måtte imidlertid opgives, fordi materialet ikke kunne give svar på de opstillede spørgsmål (s. 421).

Det vidner om metodebevidsthed, at Knud Larsen således klart har set sammenhængen mellem problemstilling og materiale og ændret problemformulering med tilhørende spørgsmål i lys af de svarmuligheder, materialet indeholder. I så henseende har han ganske ret i, som han gør, at ytre mistillid til den ofte fremsatte påstand: »at materialet ikke må dirigere undersøgelsen« (s. 422). Det udsagn skal behandles med varsomhed, for naturligvis bestemmes en god del af en problemstillings frugtbarhed af de latente muligheder i kildematerialet. Hvor intet er, taber forskeren hurtigt sin ret – retten til at spørge.

Det er imidlertid tydeligt, at der i den foreliggende afhandling – forståeligt nok – stadig er reminiscenser fra det oprindelige udgangspunkt. Det forklarer bl. a. den noget indirekte måde, hvorpå nogle af de spørgsmål, der stilles i indledningen, besvares.

Det giver måske også en del af forklaringen på, at bogen har fået ubalance. Jeg sigter til det meget store 2. hovedafsnit om de ydre konjunkturer, folkeforbundspolitikken og fjendetruslen mod Danmark. Forfatteren nævner selv (s. 183), at fremstillingen på dette punkt »vil medføre lange digressioner og tilsyneladende føre langt bort fra forsvarspolitiske overvejelser«. – Man må være enig med ham.

Afsnittet er i sig selv værdifuldt, fordi det giver den første samlede fremstilling af grundlæggelsen af den danske folkeforbundspolitik. Men i bogen konkluderes i anden sammenhæng overbevisende, at de udenrigspolitiske forhold spillede en ganske forsvindende rolle såvel i partiernes interne overvejelser som ved den endelige fastlæggelse af forsvarets karakter og omfang. »Folkeforbundsbedømmelsen blev en art staffage,« hedder det (s. 260), »hvormed de [i. e. partierne] udstyrede deres begrundelser for de således valgte standpunkter«. Det kan være rigtigt, som forfatteren skriver (s. 294), at der opbyggedes et arsenal af folkeforbundsargumenter. Men den eventuelle anvendelse af dem eftervises så at sige ikke i resten af afhandlingen. Formentlig fordi den ikke forekom på de formuleringsplaner, bogen har koncentreret sig om. Det skal vi vende tilbage til.

Der er temmelig markant forskel på den måde, hvorpå Knud Larsen har grebet de indrepolitiske og de udenrigspolitiske problemer an i forhold til den definition, han har givet af forsvarspolitik. Med en tillempning af den svenske forsker, Hans Wieslanders definition, vil han opfatte forsvarspolitik »som den politik, der har til emne at tilpasse en stats forsvar til foreliggende fortolkninger af vilkår og ressourcer« (s. 15).

Det er en god definition, fordi den understreger, at *opfattelser* af vilkår og ressourcer er det afgørende for en undersøgelse som den foreliggende. Man undgår derved det besværlige problem med at fastlægge en eller anden form for objektiv eller i det mindste kognitivt bestemt virkelighed af vilkår og ressourcer, hvori aktørerne agerer. De udsagn, man har at gøre med, vil netop være udtryk for aktørernes opfattelse af virkeligheden eller af opfattelser, som de ønsker at gøre brug af i en given situation. Det vil altid være en betydelig fordel at kunne holde analysen inden for denne ramme, sat af udsagnenes karakter.

Derfor er med fuld ret afsnittet om de indrepolitiske vilkår gjort meget kort. Der er kun redegjort for nogle helt basale vilkår, såsom det politiske system, mandattal etc., som satte en ydre ramme om det politiske forløb, der skal følges. Det kunne såmænd godt have været endnu kortere, fordi det jo ikke er nogle givne vilkår, men opfattelsen af dem, som den formuleres af aktørerne, der har vor interesse.

Men så virker det skævt, at forfatteren for udenrigspolitikens vedkommende interesserer sig så stærkt ikke blot for *opfattelsen* af vilkårene – for det er jo rimeligt nok – men også for disse vilkår selv og deres udvikling. Der er i så henseende gjort tydelig forskel på de to sæt af vilkår og deres relation til politikernes opfattelse af dem.

Dele af 2. afsnit er derfor blevet en bog i bogen uden megen forbindelse med værkets hovedtema: den forsvarspolitiske meningsdannelse i Venstre og Det konservative Folkeparti i 1918–1922. Dette tema, bogens centraltema, følges i en række kapitler, hvor vi dels ser standpunktuddannelsen i de to partier hver for sig, dels endelig den standpunktudbøjning, der førte til forliget mellem de to partier i sommeren 1922. Hertil kommer et vigtigt afsnit om meningsdannelsen i hæren og i marinen.

Analysen viser Knud Larsen som en skarpsindig forsker med en dyb fortrolighed med politiske vilkår i almindelighed og dansk politik i den behandlede periode i særdeleshed. Desuden aflægger arbejdet tydelige vidnesbyrd om hans vel udviklede metodebevidsthed samt om hans sikre evne til at finde og udnytte kildematerialet.

Dansk historisk forskning er fattig på bidrag til forståelse af vort politiske systems struktur og udvikling, anskuet ud fra den faktiske politik, der er ført i dette land under vor kendte flerpartisystem med vekslende flertalsmuligheder. Vi har ikke den række af indgående undersøgelser af store lovgivningsarbejder eller af vigtige forlig, som ville give os indsigt i dansk politiks vilkår og funktionsmåde. I så henseende er den foreliggende afhandling et pionerarbejde, der forhåbentlig vil komme til at tjene som forbillede for mange andre.

For nogle år siden, i 1973, offentliggjorde Knud Larsen i nærværende tidsskrift en større afhandling med titlen »Regeringskrisen i 1922. Forløb og fortolkning«³. Denne afhandling har givetvis også sit udspring i arbejdet med den bog, vi her står med, og den hører med til karakteristikken af værkets genesis. De to arbejder supplerer hinanden på en måde, så afhandlingen fra »Historie« næsten kunne have været et afsnit i den foreliggende bog.

Knud Larsen har med omhu indsamlet og gennemgået både trykt og utrykt materiale, og hans bemærkninger om kilderne er stort set kloge og besindige. Undertegnede skal være den første til at indrømme, at hvis man fanatisk docerer dogmet om, at den tidlige kilde altid bør foretrækkes for den sene kilde, kommer man hurtigt ud i et forsknings-

3. Historie. Jyske Samlinger. Ny rk. X, 4, 1973, 562–631.

mæssigt uføre. Men det virker alligevel besynderligt, at forfatteren (s. 105) er tilfreds med at lade en udtalelse af Oluf Kragh til P. Munch i 1925 være et vigtigt indicium på Klaus Berntsens politiske svaghed under forsvarsforhandlingerne i 1921. Oplysningen verificeres så på general Ellis Wolffs samtidige dagbogsoptegnelser, hvis magre oplysninger i øvrigt er udnyttet fortræffeligt flere steder i afhandlingen.

I betragtning af den tætte udnyttelse af P. Munchs erindringer havde det været rimeligere at tage hans optegnelse fra 26. maj 1921, altså meget tæt på den 11. maj 1921, da de påviste spændinger i Venstre resulterede i en konfrontation af synspunkterne. Kragh beklagede sig da over Klaus Berntsen, som efter hans mening intet kunne, men ville blande sig i det hele. Munch følte sig åbenbart næsten nødt til at forsvare forsvarsministeren med en bemærkning om, at han jo var gammel. Hvortil Kragh svarede: »Ja, men så bør han ikke længere spille den rolle«⁴.

Det ændrer ikke værdien af afhandlingens påstande, om man bruger det ene eller det andet citat. Men forfatteren har på et andet sted med vægt gjort opmærksom på, at Kraghs og Munchs samtale i 1925 ikke uden videre refererer koncist til situationen i 1921 (s. 411). Så meget des heldigere for ræsonnementet er det da, at vi altså har en samtidig optegnelse.

Nu tages P. Munchs erindringer ikke blot frem her for, at de kan give anledning til nogle kildekritiske skolemesterbemærkninger. Det sker for at understrege det faktum, at forfatteren skylder os nogle ord om denne centrale kilde, som er så væsentlig for ham og for alle andre, der beskæftiger sig med dansk politik i de fire første årtier af indeværende århundrede⁵.

Det er jo langt fra en problemfri kildeudgave. Enhver, der har læst udgavernes oplysninger i 1. og 2. bind, ved naturligvis, at man har fundet det nødvendigt at ændre i det foreliggende manuskripts form, og man har i betydelig udstrækning erstattet erindringerne med Munchs mere eller mindre samtidige optegnelser⁶. Det er normalt en fordel; men man kan aldrig være helt sikker på, om man kan undvære en kontrol på originalerne. Og det burde, indtil vi har gjort tilstrækkeligt mange erfaringer med udgavens anvendelse, være en pligt for seriøse brugere, der også har haft adgang til P. Munchs arkiv, at redegøre for deres erfaringer.

4. P. M u n c h: *Erindringer* IV, 1963, 279.

5. Under forsvaret viste den anden officielle opponent, professor dr. phil. *Sven Henningsen*, ud fra et andet synspunkt, at Munchs erindringer må anvendes med forsigtighed og kritik, også hvad tendensen angår.

6. P. M u n c h: *Erindringer* I, 1959, 5. og sm.: *Erindringer* II, 1960, 245.

Lidt af problematikken ses på et punkt, der har interesseret forfatteren, nemlig grunden til, at regeringen bestemte sig til at nedsætte forsvarskommissionen i november 1918. Problemet er i sig selv næppe så væsentligt, som det gøres til i bogen, men det kan belyse Munch-udgavens begrænsninger.

Det pågældende sted er i Munchs erindringer overvejende dækket af optegnelser, der ikke helt klart lader os se sammenhængen i begivenhedsforløbet. Bl. a. har det naturligt nok undret forfatteren, hvad der ligger bag Munchs oplysning om, at man på det radikale partimøde den 13. november 1918 om aftenen drøftede en evt. afskaffelse af den almindelige værnepligt⁷. Det ses som et indicium på, at man drøftede forsvarslovgivningen og mulige ændringer i den (s. 52). Men vi ved faktisk ret præcist, hvad man drøftede og hvorfor. Det er et af de steder, hvor Munchs håndskrevne erindringstekst er bedre end den trykte udgave med de indskudte optegnelser.

Naturligvis kan man være betænkelig ved, om Munch kunne huske sammenhængen, da han i november 1941 nedskrev erindringer. Men det vil dog altid have interesse at se, hvordan Munch selv har tolket sine optegnelser – her ordene om værnepligten – før man giver sig til på egen hånd at tolke et uklart sted.

Sammenhængen er den, at Socialdemokratiet under indtryk af syndikalisturoen, der jo netop onsdag den 13. november 1918 kulminerede med optøjerne på Grønttorvet, havde hårdt brug for offentligt at manifestere viljen til en selvstændig indsats for politiske reformer. Derfor aftales i løbet af dagen den 13. et 18-punktsprogram mellem Stauning, Zahle og Ove Rode. Det er omtalt på s. 32 som det socialdemokratiske 18-punktsprogram, hvor et af punkterne var krav om »forberedelse til ophævelse af det hidtidige militær- og fæstningssystem«.

Begge partierne holdt gruppemøder om dette program den 13. om aftenen. Der var altså tale om et mellem regeringen og Socialdemokratiet aftalt program, som skulle hjælpe Socialdemokratiet i den meget anspændte indre situation, partiet befandt sig i. Programmet fik den radikale gruppes tilslutning, idet der dog gjordes en tilføjelse med en beskeden advarsel mod syndikalisterne.

Det var derfor ikke underligt, at man drøftede forsvar og værnepligt i gruppen den aften. Dels var det et af de opstillede reformkrav i det program, der forelagdes, dels var værnepligten stærkt omtalt og kritiseret netop i de dage. Det er heller ikke underligt, at der derefter kom for-

---

7. P. M u n c h: *Erindringer* IV, 1963, 10.

slag om en forsvarskommission som led i bestræbelserne på at realisere det reformprogram, man havde forpligtet sig på.

Den vej var jo ikke fremmed. Man havde haft kommissioner siddende til forberedelse af de jordreformer, der var under gennemførelse. Og netop på samme tid forhandlede man om det socialdemokratiske forslag om nedsættelse af en stor skolekommission. Den nedsattes som bekendt nogle måneder senere ved lov af 21. februar 1919. Desuden sad det såkaldte afviklingsudvalg, der kontrollerede afviklingen af krigstidens restriktioner. Det er som en analogi til dette udvalg, at forsvarskommissionen ofte i pressen omtales som »afviklingskommissionen«, og man skal næppe lægge noget særligt i dette udtryk, sådan som forfatteren synes at antyde. Selv Berlingske Tidende brugte udtrykket, og det kan næppe have været med afrustnings-bitoner.

Forresten må man på dette sted spørge, om Knud Larsen er udtømmende i sin karakteristik af, hvad regeringen ventede sig af kommissionen. Var forventningen ikke i høj grad knyttet til, at man ønskede spørgsmålet om forsvaret, som uundgåeligt måtte rejses ved krigens slutning, trukket ud af den løbende parlamentariske debat? Dertil tjente i hvert fald andre af de nedsatte kommissioner; regeringen ville givetvis gerne regere endnu nogle år, og det forudsatte kontrol med de mere brændbare emner i politikken. Oppositionen var heller ikke forhippet på at få problemet politiseret, men bestræbte sig på at gøre kommissionen til en så god agitatorisk platform som mulig. Knud Larsen når selv ved en analyse af partiernes argumenter ved udsættelsen af kommissionen til den konklusion, at standpunkterne »peger . . . mod en afdramatisering af forsvarsdiskussionen.« (s. 77). Men han tager ikke konsekvensen af denne iagttagelse, skønt det må være indlysende, at både Venstre og Det radikale Venstre havde en interesse i en sådan afdramatisering.

Havde det mon alligevel ikke været godt nok at overveje brugen af Björn Molins begreb: politiserings-tidspunktet? Selv om det ikke behøvede absolut at være på Molins måde? Man kan se nedsættelsen af kommissionen som en vej til at neutralisere forsvarsdebatten politisk og vinde herredømme over politiseringstidspunktet. Sådan brugte begge, både den radikale regering og regeringen Neergaard, den.

Jeg skal senere komme lidt ind på emnet argumentations-analyse. Men jeg vil gerne på dette punkt sige, at en kritisk anmelder jo også fremfører sine argumenter med det formål at sprede et gunstigt indtryk af, at han har læst den foreliggende bog grundigt, og at han har sat sig ind i det materiale, der er anvendt. Derfor fristes han til at tage også mindre ting op, som det er sket i denne forbindelse.

Victor Pürschel, hvis erindringsmanuskript i Det kongelige Bibliotek Knud Larsen har haft gavn af, vakte en del furore blandt noble medlemmer af den konservative gruppe med sine ikke altid lige elegante anekdoter, da han valgtes ind i folketinget i 1920. En af hans historier handlede om en svensker, der drønende fuld blev bragt ind fra Nyhavn til St. Kongensgade politistation.

Det viste sig da, at han var formand for Nykterhetsselskabet i Lund. Men foreholdt dette faktum, erklærede han: »Nog är jag totalist, men inte är jag fanatiker alls«. – Jeg gør denne storsindede svenskers ord til mine. Nok er det anmelderens opgave at stille de totale krav op til formalia i den videnskabelige indsats. Men fanatiker er han ikke, og den holdning har det været let at indtage i det foreliggende tilfælde, fordi det kun er få og beskedne anledninger, der er givet til at diskutere kildekritiske problemer og dermed opsende signaler om egen dyd.

Knud Larsen har flere steder i afhandlingen gjort bemærkninger om sin metode og også punktvis drøftet den i relation til metoder og begrebsapparater, der er udviklet i politologien. I en note udtrykker han håbet om, at det kan spores i afhandlingen, at den er blevet til »i et forskningsmiljø, hvor historikere og politologer arbejder sammen« (s. 16).

Det *kan* spores, men udtrykket *spores* er i den forbindelse også det helt rigtige. De politologiske påvirkninger ligger støbt ind i teksten og er ikke egentlig trukket eksplicit frem. De skal spores. Et eksempel har vi s. 83, hvor partiernes arv fra fortiden operationaliseres i begreberne *partisammenhold*, *kontinuitet* og *konsekvens* i forholdet til fortiden. Det er begreber, som kendes fra Molin-Sjöblom, uden at de to forfattere dog nævnes her.

Helt klart er det egentlig ikke, hvorfor forfatteren har pålagt sig selv denne restriktive holdning med hensyn til at lægge sin anvendelse af de politologiske begreber, som han skyder ind i sine ræsonnementer, frem til drøftelse. Helt tilfredsstillende er det heller ikke.

I indledningen angiver forfatteren som allerede nævnt, som en af sine begrundelser for arbejdet, at han vil undersøge, i hvilket omfang partistrategiske forklaringsformer lader sig anvende (s. 18). Mod slutningen vender han da også tilbage til dette problem og demonstrerer, hvordan nogle af de af Gunnar Sjöblom opstillede begreber kan anvendes på de situationer, der analyseres (s. 362 f, 400 f og 422 f). Ydermere hedder det, at den foreliggende undersøgelse er komplementær i forhold »til Björn Molins og Gunnar Sjöbloms teoretiske anvisninger på, hvorledes studiet af parlamentarisk strategi kan udføres«.

Hertil skal føjes afhandlingens understregning af, »at beskrivelsen af historiske fænomener i en meningsfuld sammenhæng og sammenstilling også rummer en forklaring, som ikke nødvendigvis er ringere end den forklaring, der kan opstilles på grundlag af et fuldt udbygget teorisystem« (s. 409). Forfatteren ønsker »at vise, at studiet af politik kan foregå inden for en bred variation af fremgangsmåder. Uden teoretiske forudsætninger opnås der ingen forståelse for specifikke eller generelle tendenser i politisk virksomhed, men uden empiriske undersøgelser mister teorierne deres eksistensberettigelse« (s. 423).

Dette er afhandlingens sidste sætninger. Det er synspunkter, som er hørt en hel del gange før, og som jeg ganske kan tilslutte mig. Men anken må gå på, at afhandlingen, trods mere end et løfte derom, ikke bidrager videre til afklaringen af spørgsmålet om de mere teoretisk orienterede, partistrategiske overvejselsers betydning for den empiriske undersøgelse. Et er at sige, at teori og empiri forudsætter hinanden. Analytisk er det ikke særlig svært at drage skellet mellem de to elementer i forskningen og pege på deres indbyrdes afhængighed. Det svære – og så vidt jeg kan se – endnu ikke ordentligt løste problem er i praksis at anvende dette synspunkt og bygge bro mellem de teoretiske apparater og den empiriske, historiske undersøgelse.

Bogen er forbavsende tavs på dette felt, selv om den også stedvis giver tankevækkende kommentarer. Forfatteren gør opmærksom på de vanskeligheder, der i praksis er med at anvende Björn Molins kærnevælgerbegreb (s. 400). Og han finder, at Gunnar Sjöbloms analyseskema er vanskeligt at anvende, såfremt formålet ikke er at verificere skemaets egen indre logik, »men derimod at belyse omstændighederne omkring en række faktiske beslutninger og begivenheder« (s. 423).

Andre – bl. a. mange specialeskrivende studerende – har gjort den samme erfaring; men det er ikke uden betydning, at en så kyndig forsker som Knud Larsen når denne konklusion efter en grundig analyse af konkret partiadfærd på det parlamentariske plan. Dermed lades unægteligt også hele spørgsmålet om forholdet mellem teori og empiri lige så åbent, som det hele tiden har været. Teorisystemet viste sig altså i dette tilfælde ikke egnet til andet end til at bekræfte sin egen indre logik og var ikke anvendeligt til empirisk analyse. Man savner i den ellers så gennem-ræsonnerede afhandling en mere eksplicit stillingtagen til dette problem og til en begrundelse for, at Sjöbloms skemaer i betydeligt omfang kommer til kort i empiriske undersøgelser.

Som det er nu, må forfatteren standse med at fremhæve, at den »historiske betragtningsmåde – post hoc-forklaringen – i høj grad forudsætter

en indledende klargøring af, i hvilken sammenhæng det valgte undersøgelsesobjekt må sættes for at nå frem til *forståelige* undersøgelsesresultater« (s. 15 med min understregning). Hvad der menes med »forståelig« uddybes s. 410, hvor det hedder, at »analysen bliver en selv bærende konstruktion, hvis forudsætninger, forklaringer og resultater har en indre sammenhæng«. Der siges ikke noget om, hvordan denne indre sammenhæng er beskaffen og skal begrundes. Så vidt man kan se, er kriteriet på et forståeligt resultat med en indre sammenhæng for Knud Larsen et psykologisk mål, nemlig en tilstand af intellektuel mæthed eller tilfredshed i forskerens sind. Andetsteds har han defineret de tilstrækkelige forklaringsgrunde som »de grunde, hvori sindet finder hvile«⁸.

Med andre ord, han holder sig temmelig bevidst inden for den ramme, historieforskningen teoretisk plejer at bevæge sig inden for. Hans gæld til politologien består i, at han uspecificeret har lånt enkelt-elementer fra en række forfattere, som han også nøjes med at nævne i en ligeledes uspecificeret rækkefølge. Navnlig har han haft gavn af nogle af Sjöbloms anvisninger. Det kan ikke undre, for Sjöblom er en god politisk iagttager, hvis nøgterne jugement har sikret, at der er placeret relevante iagttagelser i hans skema. At de kan anvendes med fordel i den foreliggende afhandling bekræfter for så vidt ikke andet, end at Sjöblom forstår sig på praktisk politik og desuden er begavet med evnen til at tænke systematisk. En videre betydning har det ikke, og Knud Larsen har ikke med sin afhandling overskredet noget metodisk skel i det milieu, han arbejder i. Derfor kan det også være farligt at lægge for meget i hans påstand om, at fremstillingen er komplementær i forhold til Molins og Sjöbloms arbejder. Det synes jeg ikke, den er, eftersom den dog udnytter dele navnlig af Sjöbloms begrebsapparat, selv om disse dele så anvendes uden drøftelse. Når det er tilfældet, kan man efter min fornemmelse ikke tale om komplementaritet, men må tale om uafklaret sammenhæng.

Derfor forekommer det ejendommeligt, at Knud Larsen trods sin udtrykte forståelse for, at også den historiske forskning må klargøre sig sine forudsætninger og sine begreber, ikke mere sammenhængende har diskuteret de forudsætninger d. v. s. de begreber, han har lånt fra politologien. Om ikke andet ville det have hjulpet læseren, og det ville have holdt sammen på nogle af de ting, der som følge af den kronologiske fremgangsmåde inden for de enkelte afsnit er spredt i afhandlingen.

Som det er nu, har forfatteren ikke gjort det let for den utålmodige læser, der ofte sidder med et spørgsmål, som også godt nok besvares, men først på et senere tidspunkt, evt. først i de sammenfattende bemærk-

8. Historie. Jy. Saml. X, 4, 1973, 630.

ninger, hvor de forskellige forklaringsfaktorer mere konsekvent bringes ind. Det betyder kort sagt, at gode konklusioner gemmes, så læseren utålmodigt har spurgt efter dem, længe før han får dem. Det er en følge af, at så mange gode analytiske elementer er strøet ud i den struktur, som opdelingen på de to partier og den kronologiske fremstilling har skabt.

Når disse strukturelle problemer trækkes frem, skyldes det, at de har nær sammenhæng med hele spørgsmålet om teori og empiri i et så metodebevidst arbejde som det, vi her har med at gøre. De valg, man træffer på dette område, får betydning for fremstillingens struktur, og man må derfor ønske dem drøftet til bunds. Ellers har man ikke opfyldt det krav, Knud Larsen som nævnt selv opstiller: foretaget en indledende klargøring af den sammenhæng, hvori man arbejder.

Pladsen tillader ikke mange eksempler. Et enkelt vil være tilstrækkeligt. I sættet af analyseenheder, som forfatteren har lånt, er også fænomenet partisammenhold/partisplittelse som et afgørende vilkår for et partis forhandlingsbasis og -muligheder. En overvejelse af partisammenholdets betydning for et partis styrke i en forhandlingssituation havde her været på sin plads⁹.

På en række punkter fremdrages nu stof til belysning af splittelse i partierne, men først på s. 418 kommer en sammenfattende karakteristik af Det konservative Folkepartis vanskeligheder med at bevare partisammenholdet: »Vanskeligheder af denne art optrådte ikke alene i forbindelse med forsvarsdiskussionen i sommeren 1922, men er et noget nogenlunde permanent fænomen, fordi partiets rigsdagsgruppe ikke udgjorde en homogen gruppe af politikere med ens værdiforestillinger og indbyrdes forenelige strategiske mål«.

Jeg tror, det havde været af betydning for beskrivelsen af standpunktsdannelsen både i Det konservative Folkeparti og også i Venstre samt for beskrivelsen af forholdet mellem de to partier, om man tidligere og mere eksplicit havde samlet trådene ved hjælp af en udfyldning af et begreb som partisammenhold og andre lignende betegnelser sammenhængende hermed og med relation til partiers standpunktsdannelse og vilkårene for deres samarbejde. En række vigtige iagttagelser af mere almen interesse for studiet af dansk politik ville på denne måde kunne være destilleret ud af bogen, og det ville have været langt lettere at sætte resultaterne i forbindelse med andre studier af vort politiske system. Jeg skal nøjes med at nævne, at der i bogen er gemt iagttagelser af den måde, partiernes rigsdagsgrupper fungerer på og anvendes af de politiske le-

9. Jacob Buksti: *Et enigt landbrug?*, 1974.

dere; der er stof, som belyser vilkårene for politisk forhandling og om informationsniveauets betydning i en forhandlingssituation; og der er stof til belysning af betydningen af at holde forskellige argumentationsniveauer analytisk adskilt. Alt dette og adskilligt mere ville det have været muligt at trække ud og perspektivere ved en lidt mere systematisk fremgangsmåde. Forfatteren har selv i bogen beklaget manglen på en »anvendelig referenceramme« for studiet af dansk politik (s. 13). Han kunne uden besvær have bidraget lidt mere til rammen.

Med andre ord, man må anerkende, hvad der er nået inden for den ramme, der er valgt. Men jeg har en kraftig fornemmelse af, at en anden udgang på metodedrøftelserne kunne have ført frem til opstilling af et analyseskema, som noget tydeligere for læseren havde sammenfattet resultaterne og deres gyldighedsområde. Et analyseskema er jo ikke, som forfatteren synes at forudsætte, en teori, men en kodificering og klassificering af problemstillinger og anvendte begreber, som i den studerede situation antages at have en forklarende funktion. Derfor er det i indledningen opstillede spørgsmål, om partistrategiske overvejelser kan anvendes som forklaringsformer, ikke alt for vel formuleret. Det kan de naturligvis, forudsat at overvejelserne har haft et vist mål af forankring i virkeligheden. Det er et spørgsmål, hvor svaret er givet.

Snarere burde forfatteren have spurgt: hvilke elementer skal jeg stille op i et analyseskema for at få tilstrækkeligt gode ophængspunkter – for igen at citere Sjöblom – for min egen analyse. Det ville have været den rimelige konsekvens af kravet om, at også den historiske betragtningsmåde forudsætter en indledende klargøring af, hvordan forståelige resultater opnås.

I fortsættelse af dette skal nævnes et punkt, hvor man med udgangspunkt i det foreliggende arbejde kan se lidt dybere ind i vanskelighederne ved at skabe forbindelse mellem et kildemateriale og et teoretisk analyseskemas begreber, som man ikke selv har opstillet til brug i den givne sammenhæng.

En del af vanskelighederne med Sjöbloms skema stammer, så vidt jeg kan se, fra det faktum, at politiske udsagn og argumenter ikke er tilstrækkeligt entydige til at kunne passes ind i skemaets kategorier. Politiske argumenter skal ikke bare give begrundelser for standpunkter og handlinger. De er først og fremmest selv politiske handlinger, der bruges til at styre med. Politikerne vil med deres påstande influere på de enkelte situationer, holde handlemuligheder åbne for sig selv, indsnævre dem for andre o. s. v. Denne sociale effektside af det politiske argument er helt central ved tolkningen af det, og dette aspekt ved argumentet kan

gøre det særdeles problematisk, når det skal bruges som udtryk for bevæggrundene bag de udtrykte standpunkter.

Dette fører videre til den refleksion, at der ikke noget sted i bogen er givet en helt entydig definition af, hvad der skal forstås ved begrebet »standpunktsdannelse«, der jo er et centralt begreb i afhandlingen. Der tales afvekslende om »meningsdannelse« eller »standpunktsdannelse«, og der er også en glidning over til »motiver bag partiernes handlinger« (ss. 80 og 84).

På s. 122 redegøres for en vigtig iagttagelse, idet det siges, »at et partis standpunkt ikke blot består af de udtalelser, der mere eller mindre tilfældigt er fremsat på og overleveret i referater fra partimøder; men at det i nok så høj grad består af udtalte opfattelser, der ikke behøver at fremsættes på interne partiarenaer af den simple grund, at partiets medlemmer herom er enige«. Man kunne tilføje: eller fordi de pågældende opfattelser ikke er relevante for den type forhandlinger, der foregår på den pågældende arena. Eller de fremføres ikke, fordi man har et ganske bestemt formål med sine udtalelser på det pågældende tidspunkt, og derfor undertrykkes nogle argumenter, mens andre fremmes.

Efter min opfattelse er det væsentligt at skelne mellem *standpunkt* og *standpunktsformulering*. Formuleringen vil være et middel til at påvirke en situation eller en modpart, og der vil i de enkelte tilfælde være ganske bestemte normer, der fastlægger, hvilke formuleringer der vil forekomme, fordi der er grænser enten for, hvad der accepteres, eller for, hvad der er relevant i situationen.

Dette har betydning ved tolkningen af, hvorfor det varede så længe, før Venstre begyndte at formulere et standpunkt i forsvarssagen, og at det varede endnu længere, før dette standpunkt kunne bringes frem til offentlig debat. En standpunktsformulering, enten det så er internt i partiet eller udadtil, betyder en indskrænkning af handlemulighederne – på linie med de andre indskrænkninger, der så udmærket er identificeret i afhandlingen. Derfor gælder det om at vælge tidspunktet for en standpunktsformulering så præcist som muligt ud fra en vurdering af strategien i øvrigt.

Det forklarer også P. Munchs pres på Venstre for at få partiet til at formulere sig og derved indskrænke handlemulighederne for sig selv og give andre nye muligheder. Dette er en banal iagttagelse, men den rører ved et skel, som ligger lidt uklart i afhandlingen, skellet mellem en beskrivelse af standpunkternes *indhold* og tilblivelse og på den anden side standpunkternes *formulering*, skildret i lyset af de problemer, der skulle løses eller hindres i at opstå ved formuleringen. For på en

sprogligt lidt uskøn måde at tillempe Snyder, der er én af de systematikere, afhandlingen står i uspecificeret gæld til, kan man sige, at forfatteren arbejder på begge sider af et analytisk skel, der går mellem *because-of-standpunkter* og *in order to-standpunkter*¹⁰.

En yderligere overvejelse kan man gøre sig i forbindelse med denne form for argumentanalyse. Man kan rejse det spørgsmål, om ikke materialets art sætter grænserne for, hvilke argumenter man vil finde i det. Forfatteren er selv inde på det i det citat, der er gengivet ovenfor, om enighed, der kunne hindre synspunkter i at komme til udtryk i partiprotokollerne. Disse protokoller er jo i det hele taget aftryk af en situation, hvor meget forudsættes bekendt og underforstået, og hvor de partitaktiske overvejelser udgør det tekniske plan, man bevæger sig på. Er det derfor ikke ganske forståeligt, at mere forsvarsideologiske og kontinuitetsprægede synspunkter ikke findes eksplicit der?

De dukker, som det er påvist i bogen, først op, når standpunkterne kommer uden for den interne partiarena. Når standpunkterne skulle præsenteres for vælgerne eller for andre partier, måtte tyngdepunktet flyttes over til en positiv begrundelse (s. 150). Derfor blev også det afsluttende møde i Forsvarskommissionen præget af henvisninger til den internationale situation (s. 356). Nu var man begyndt at forberede sig på henvendelsen til offentligheden. Og over for offentligheden har det aldrig været god tone at lade hovedbegrundelsen for et standpunkt være det taktiske rigsdagsspil.

Dette er med i afhandlingen; men spørgsmålet er nu, om det ikke fører til den konklusion, at der i hvert fald er den sammenhæng mellem udenrigspolitik og indenrigspolitik, at der i forskellige arenaer refereres forskelligt til disse to områder? Når man ser snævert på det parlamentariske felt, får man ikke mange referencer til den internationale situation; men det er ikke hele sandheden om sammenhængen mellem udenrigspolitik og indenrigspolitik.

I hvert fald er det afgørende, på hvilket analyseplan man bevæger sig, når man skal svare på spørgsmålet om, hvordan forholdet mellem udenrigspolitik og forsvarspolitik er. Det er en vigtig del af forklaringen på, at svarene på spørgsmålet kan blive så forskellige, som det er konstateret i bogens indledning. Det næste spørgsmål må da være, hvordan man overhovedet får et standpunkt fastlagt, når standpunktsformulieringerne er så forskellige i de forskellige planer. Og det næste igen: Er det tilstrækkeligt ved en standpunktsanalyse at nøjes med at undersøge

---

10. Richard C. Snyder et al.: *Foreign Policy Decision-Making*, 1962, 144 ff.

det parlamentariske plan og ikke sammenholde denne analyse med argumentationen for standpunktet over for offentligheden?

Jeg tror, der ville være kommet lidt andre accenter ind i nogle af bogens konklusioner, og man ville have fået et mere nuanceret svar på spørgsmålet om udenrigs- contra indenrigspolitik i forsvarssagen ved en systematisk argumentanalyse ud fra den inspirationskilde, forfatteren har haft, bl. a. i Snyders afsnit om motivanalyse og de forlæg, det støtter sig på¹¹.

Jeg skal ikke presse dette punkt yderligere, men vil tage endnu et emne op, hvor en lidt mere eksplicit udnyttelse af fordelene ved at have adgang til politologisk forskning kunne have været nyttig. Det gælder afsnittet om sagkundskaben. Det er et godt afsnit, og det er højst påkrævet, at de sagkyndiges rolle i beslutningsforløbet er analyseret. Tilmed afdækkes indflydelsesrelationerne i de to grupper, hæren og marinen, og mellem dem og partierne særdeles klart.

Men jeg vil gerne sige lidt om den mere generelle konklusion, at skellet mellem politikere og sagkyndige var fiktivt. »Politikerne påtog sig i givne sammenhænge en opgave, som de under andre omstændigheder ville overlade sagkundskaben, og sagkundskaben fungerede som politikere, når de overvejede, hvorledes den kunne tilpasse sine synspunkter til politikernes ønsker« (s. 348). Konklusionen gentages s. 420.

Sandt at sige er det en temmelig banal iagttagelse, som i hvert fald ikke vil overraske nogen, der har beskæftiget sig lidt med sagkundskabens funktion i forvaltning og politik. Jeg behøver bare at henvise til et af de danske bidrag til debatten om dette emne, Erik Ib Schmidts artikel, »Eksperternes rolle i politik«¹².

Han skriver, at principielt er den politiske funktion naturligvis forskellig fra ekspertfunktionen. »Men i praksis er grænsen ofte flydende – og må være flydende. Eksperten kan ikke holde sig helt fri af vurderinger, og politikerne kan ikke afstå fra at udtale sig om kendsgerninger«. Det er nogenlunde, hvad Knud Larsen er nået frem til; men det kan, som nævnt, heller ikke undre, eftersom det er en helt almen iagttagelse, som ikke bare har gyldighed for forsvarskommissionen.

Jeg kan ikke her gå i enkeltheder, og det væsentlige i kapitlet er jo da også de faktiske oplysninger, der gives om de sagkyndiges medvirken i forsvarsforhandlingerne. Konklusionen, at splittelsen mellem hær og

11. Især Hans Gerth og C. Wright Mills: *Character and Social Structure*. The Psychology and Social Institutions, 1953, 112 ff.

12. Nordisk administrativt Tidsskrift, 1961.

marine og navnlig splittelsen inden for hæren gjorde, at hæren blev uden indflydelse, er helt overbevisende. De ledende hærofficerer viste sig at være endog særdeles slette medspillere i den politiske sammenhæng. Det er vel i øvrigt først i de senere år, at den militære sagkundskab har formået at placere sig som et vægtigt, samlet element i forsvarspolitikken.

Men skildringen af de sagkyndiges indsats og navnlig vurderingen af vilkårene for deres virke ville have vundet ved at være foretaget ud fra en beskeden anvendelse af den teori, der står til rådighed. Det gælder f. eks. vurderingen af de tilforordnede i forsvarskommissionen.

De var i virkeligheden bragt i en helt umulig situation, fordi de 1) af politikerne skiftevis blev brugt til både at levere værdipræmisser (altså politiske præmisser) og saglige præmisser, og 2) ikke for hærens vedkommende havde en enig hærledelse at referere tilbage til. De tilforordnede blev snart bedt om at vurdere partiernes forslag, snart anmodet om at udarbejde egne forslag, sådan som de mente, de skulle se ud. De blev, som Poul Meyer har formuleret det i sin »Offentlig Forvaltning«¹³, (mis)brugt som kasterbold af nogle af politikerne. Bag sig havde de generalstaben, der også var sat til at være hærlovsfabrik for politikerne, uden at en funktionsdeling mellem de to grupper lod sig oprettholde. Til det hele kom så til overflod modsætningen mellem generalstaben og de kommanderende generaler. (I en parentes kan det måske bemærkes, at det havde lettet læseren af dette afsnit, om der havde været givet en kort beskrivelse af værnenes organisation og kommando-forhold).

Der er i bogen fremdraget adskilligt stof til at belyse denne situation, der bestemt ikke er tilstrækkeligt karakteriseret ved en påstand om, at politiker- og ekspertrrollerne løb sammen. Oberst Moltkes og departementschef Dahls udtalelser derom (s. 325) er jo ganske tydelige. Og det er lige så tydeligt, at dr. Kragh med sin anmodning d. 17. juni 1921 til de tilforordnede om at formulere deres kritik af de af partierne fremsatte forslag inden for de i forhandlingerne nævnte styrkemål, stillede de tilforordnede over for en opgave, hvor ekspertrollen ikke kunne holde. De udarbejdede derfor nok egne forslag, men ikke på Kraghs præmisser (s. 131).

Det havde Kragh ikke forestillet sig, skriver forfatteren, der tolker Kraghs initiativ som et forsøg på at få opbakning fra den militære sagkundskab til sine egne forsvarstanker. Resultatet af det kraghske initia-

13. Poul Meyer: *Offentlig forvaltning*, 2. udg. 1975, 330.

tiv burde ikke være kommet uventet for ham selv – eller for forfatteren – hvis det var beskrevet med lidt tættere forståelse for eksperternes funktion i en politisk sammenhæng.

I denne forbindelse er det for forståelsen af hærens manglende sammenhold væsentligt, at der fandt en omfattende og hed debat sted i hærens rækker. I afhandlingen vises begyndelsen af den og standsningen af dens offentlige udtryk på general Wolffs foranledning (s. 319 ff). Denne debat, som ikke er fulgt videre i bogen, fik sin skarphed af, at en ny hærlov under alle omstændigheder ville medføre afskedigelse af officerer. Dette problem var mere påtrængende for hæren end for marinen, og det måtte give uro i officerskredse. Derved vanskeliggjordes de militære sagkyndiges situation yderligere, fordi de sattes under pres af opinionen i officerskorpset, og denne opinion havde ved siden af det rent militærfaglige en helt – man tør måske sige – kontant baggrund. Den faglige opinion er i høj grad en faktor, som må med som et af de vilkår, der fastlægger eksperters handlemuligheder, og det er næppe påagtet tilstrækkeligt i fremstillingen.

Hele dette forhold spores i den vægt, der i bogen med rette tillægges det faktum, at det lykkedes at opretholde en enig opinion i marinens officerskorps (s. 339 ff.). Her var afskedigelsestruslen næppe heller så akut. Modsat havde det været rimeligt at søge nogle af hærens vanskeligheder forklaret ved de rent konkrete følger for det faste mandskab af en reduktion. At stemningen var bitter, har man tilstrækkeligt med udtryk for efter lovens vedtagelse.

Et enkelt sted strejfes problemet. Det er i forbindelse med den plan om en fiktiv udvidelse af antallet af regimente, som i sommeren 1922 fik betydning for forligsbestræbelserne mellem Venstre og de Konservative. Dette Columbusæg var udklækket af venstremanden oberst Birke i nær kontakt med general Wolff, der foreslog, »at man lod regimenterne »kælve«, så man fik mindre regimente, men flere af dem«. Det betød en beskeden udgiftsforøgelse, men var en imødekommelse af konservative krav om antallet af regimente (s. 380 ff.).

Knud Larsen skriver, at denne plan set fra et militært synspunkt var tilfredsstillende, »fordi det begrænsede antallet af nødvendige afskedigelser af officerer«. Men kan netop dette afskedigelsesproblem ikke have haft betydning i øvrigt for hærens standpunkttagen? – Kan det ikke tænkes, at det også er en væsentlig del af forklaringen på spændingen mellem de kommanderende generaler og generalstaben, der stod tættere ved de politiske organer og fjernere fra geleddofficererne end generalkommandorerne? I hvert fald må man rejse det spørgsmål, om polariseringen i top-

pen af hærledelsen (s. 346) var en afspejling af spændinger i officerskorpset, eller om det var polariseringen i toppen, der smittede af nedad i systemet.

Til sidst skal endnu drøftes et par punkter i det omhyggeligt dokumenterede forløb af de to partiers standpunktsdannelse og forligets tilblivelse, afhandlingens kærnestykke. Selve fremstillingen og dens resultater kan jeg fuldt tilslutte mig. Navnlig er der grund til at fremhæve det synspunkt, der er lagt til grund for den sammenfattende skildring af forløbet. Knud Larsen fremhæver Gordon Leffs formulering, at historikerne jo altid kender den faktiske følge af et forløb (s. 409). I det foreliggende tilfælde ved vi, at det hele endte med et forlig mellem Venstre og Det konservative Folkeparti. Det betyder ikke, at vi kan tolke politikernes adfærd og udsagn helt fra 1918, som om de var lagt til rette med dette forlig i tankerne. Men man må på den anden side forklare afslutningen af det skildrede forløb ud fra dette forløb.

Det medfører, skriver forfatteren, at man må vise, hvorledes politikernes beslutningsramme indsnævredes. Og forfatteren viser, hvordan denne indsnævring foregik som en følge af 1. udviklingen af de parlamentariske relationer mellem partierne; 2. udviklingen i den økonomiske politik som et overordnende element for prioriteringen af de statslige udgifter; 3. partiernes fortolkning af den offentlige opinions indstilling til forsvaret; 4. den udenrigspolitiske udvikling og den deraf afledede fortolkningsramme for dansk udenrigspolitikks vilkår (s. 410).

Af disse 4 faktorområder siges der i afhandlingen mindst om partiernes tolkning af opinionen og vælgerholdningerne. Knud Larsen skriver, at dette fortolkningsområde har været sværest at fastholde afhandlingen igennem (s. 413). Det hænger sammen med, at politikernes opfattelse af vælgerne ikke lader sig måle, som forfatteren har fremhævet det i afhandlingen i »Historie«.

Lidt kan der dog siges om forholdet til vælgerne, også lidt mere, end Knud Larsen har villet tage med. F. eks. har P. Munch ganske gode udtryk for, hvordan nogle af de koalitionsmuligheder, der omtales i tiden, kunne tænkes at influere på vælgertilslutningen til partierne. Et forlig mellem Venstre, Konservative og Radikale uden Socialdemokraterne ville efter hans mening få dele af de radikale vælgere til at gå til Socialdemokratiet og dele af Venstre til de Konservative – eller Højre, som Munch jo sagde¹⁴.

Men jeg vil nu vove den påstand, at selve tidspunktet for gennemfø-

14. P. M u n c h: *Erindringer* IV, 278.

relsen af forliget, hvor Venstre pressede på, og de Konservative gerne havde ventet, kan være bestemt af en vurdering af vælgerne. Ikke som en afgørende faktor naturligvis, men som det, der et sted bliver kaldt en »delårsag«. Den 20. maj 1922 skrev Frede Bojsen til Berntsens husholderske, Gudrun Andersen: »... næste år vil komme så nær ind under valget, at der ikke bliver »læsere for buestregens hvinen«. Hvad der skal ordnes i denne valgperiode må ske i år, selv om det skal trække ud på sommeren. Næste rigsdagssamling skulde kun ordne og give oversigt over resultaterne, så vælgerne kan se, at vi er på vejen til normale tilstande med rimelig balance«¹⁵.

Bojsen kan naturligvis ikke tages som et direkte udtryk for, hvad der har bevæget Venstre og regeringen. Men en del taler dog for, at overvejelser af den art har gjort sig gældende. Venstre var i hvert fald ikke glad for de forsøg, oppositionen gjorde for at få afgørelsen forelagt vælgerne hurtigt. Et valg var ikke let at fremkalde for oppositionen; men den kunne prøve at spille på, at folk både i Venstres og i den konservative gruppe havde ytret sympati for at sende sagen til folkeafstemning. Det lykkedes ikke, men regeringen og partiledernes uro over for muligheden siger noget om hensynet til vælgerne som indskrænkende faktor. Det gjaldt for regeringen om at have forsvarssagen til side i god tid før det ordinære valg.

Ellers synes de økonomiske sammenhænge, som bogen viser, at være de vigtigste af de indskrænkende faktorer. Det er lykkedes at påvise, i hvor høj grad de økonomiske overvejelser var afgørende for forsvarsordningen af 1922. Betydningen af industrikrisen i 1921 og Venstres ønske om i efteråret 1921 at demonstrere viljen til at skaffe orden i statens finanser ved fremlæggelse af en samlet finansplan med besparelser også på forsvaret, tegner sig tydeligt.

Det er i øvrigt værd at lægge mærke til, at allerede i november 1920 kunne Oluf Kragh fastslå som sit standpunkt, at et indkaldelsestal som det, man havde vedtaget ved reduktionerne af indkaldelserne i 1919 og 1920 svarede nogenlunde til det, »der ville tilstræbes med en ny hærordning« (s. 98). Det stemmer godt med den ramme, han i foråret 1921 ville lægge om forsvaret (s. 112), og er ikke langt fra det beløb på 48 mill., der kom til at figurere i finansplanen, da den forelagdes i efteråret 1921 (s. 138).

Der er en forbløffende overensstemmelse i disse tal, og da først finansplanen var forelagt, lå rammen definitivt fast. Opgaven blev nu at få

15. Harald Jørgensen (udg.): *Tre Venstremænd*, 1962, 300.

formuleret en forsvarsordning, der kunne være i rammen, og skaffe konservativ tilslutning til den. Omtrent på samme tid modtog man i øvrigt fra det konservative landsmøde tilstrækkeligt signal til, at man turde regne med, at Det konservative Folkeparti fortsat, trods vanskelighederne med den økonomiske politik, fastholdt ønsket om samarbejde med Venstre.

Et vigtigt moment er, at »prioritetsrækkefølgen mellem de statslige opgaver blev ændret« (s. 412). Statens opgaver og dermed statens budgetter havde ændret sig væsentligt under og i tiden efter 1. verdenskrig. Nye opgaver havde meldt sig for at blive, og det ville få helt andre konsekvenser end tidligere, når man skulle spare og lave samlede finansplaner.

Dette er væsentligt for, at forsvaret fra nu af i dansk politik måtte ind under en anden statsfinansiell betragtningsmåde end tidligere. Forsvarsudgifterne hører til de »gamle«, »traditionelle« statsudgifter, og de havde længe ikke særlig mange store konkurrenter på statsbudgettet. Man behøver imidlertid blot at se lidt på statsregnskaberne udvikling, for at få et indtryk af, at andre store, konkurrerende poster var med på budgettet nu.

Og mange af disse udgifter var stive. Neergaard sagde, som man kan læse i Knud Larsens bog, i 1920, »at der næppe kunne gennemføres store besparelser på finansloven, fordi de fleste poster var bundne af bestående love. På militærvæsenet var det imidlertid muligt at gennemføre besparelser«. Noget ganske tilsvarende kan man finde udtryk for kort efter den periode, der er fulgt i bogen.

Victor Pürschel noterede i 1923 i sin dagbog om de forhandlinger, der den 19. november dette år foregik mellem Venstre og Det konservative Folkeparti om besparelser, at de Konservative var meget lidt tilbøjelige til at røre ved forsvaret. Men Kragh henviste da til, at det var lettere at skære de militære budgetter ned end de civile. Han nævnte, at af hans eget ministerium (indenrigsministeriets) budget på et par og 70 millioner var 67–68 millioner – altså mere end 90 % – absolut faste.

Det var følgelig ikke blot det af vælgerhensyn bestemte ønske om nedskæringer af forsvarsudgifterne, der var medvirkende til at sætte de økonomiske vilkår. De statsfinansielle konsekvenser af samfundsudviklingen og erkendelsen af disse konsekvenser gjorde det også nødvendigt at betragte forsvarsudgifterne på en anden måde end tidligere. Det må føjes til de betragtninger, forfatteren har gjort om det økonomiske. Det kan være rigtigt, at økonomiske ressourcer i politik er en relativ størrelse (s. 16); men i nedskæringstider er der en række faktorer, der begrænser

handlefriheden. Stivhed i budgetposterne kan være en af dem; konkurrencen mellem formål en anden.

Set på den måde er situationen op til 1922 symptomatisk for de nye vilkår, der var under udvikling for statens økonomiske politik og for politikken på de enkelte sagsområder, herunder også forsvaret. Forsvars-sagen ændrede i mange henseender karakter i den politiske sammenhæng i disse år.

Og dermed er vi inde i analysen af de parlamentariske vilkår og Venstres standpunktdannelse. Her følger Knud Larsen brydningerne i Venstre, der var ganske store, og navnlig interesserer han sig for dr. Kraghs synspunkter ud fra den vurdering, at Kragh søgte frem til en linie, der kunne nærme partiet til de Radikale. I det hele taget har Knud Larsen en stærk interesse for forholdet mellem V og RV, hvad også hans bebudede undersøgelser af spillet om H. P. Hanssen tyder på.

Der er adskilligt, som tyder på, at der i Venstre var folk, navnlig altså Kragh, som overvejede den parlamentariske situation og en mulig ændring af den. For dem behøvede, som forfatteren skriver i afhandlingen i »Historie« (s. 628), hverken kombinationen V/KF eller S/RV at være varige blokdannelser.

I bogen gøres en del ud af dette, men jeg synes egentlig ikke, fremstillingen er ganske klar, formentlig fordi forfatteren overalt i afhandlingen holder sig længst muligt fra eksplicite vurderinger. Men her havde der nu nok været brug for en stillingtagen til at vejlede læseren i det stof, der lægges frem. Der gives en lang række belæg for Kraghs interesse i en linie, der kunne lægge op til de Radikale. Forfatteren karakteriserer endda situationen i maj 1921, da Venstre oplevede sammenstødet mellem de to synspunkter i gruppen, som en midtvejssituation, hvor der var muligheder for en udvikling til begge sider i det parlamentariske mønster (s. 128). Også I. A. Hansens henvendelse til Munch, efter at Venstres forslag var færdigt i december 1921, hører ind i denne sammenhæng. I samtiden drøftedes mulighederne også, og P. Munch spillede på dem i folketinget (s. 135)¹⁶.

Men på den anden side gøres der lige så omhyggeligt rede for, at man på intet tidspunkt tog skridt til alvorligt at søge samarbejds mulighederne til oppositionen prøvet. Ser man den samtidige vurdering hos P. Munch, er det også klart, at han ikke på noget tidspunkt anså mulighederne for realistiske. Tydeligst fremtræder det i optegnelsen fra 1. april 1921, da han fremhæver, at det reelle grundlag manglede¹⁷. Som også Knud Lar-

16. P. M u n c h: *Erindringer* IV, 316.

17. *Ibid.*, 278 f.

sen understreger, savnedes det fælles grundlag for en økonomisk politik, og Venstre ville få svært ved at holde sammen om et samarbejde med Socialdemokratiet. Der var bestemt ikke blide undertoner i Venstrepolitikeres brug af ordet »den social-radikale politik«. Ingen af de Venstrefolk, der omgikkes med tanken, var ledere, og i øvrigt manglede vælgergrundlaget. Kun Neergaard havde efter Munchs mening mulighed for at gennemføre en parlamentarisk drejning, og han ville det nu mindre end nogensinde.

Ove Rode delte denne opfattelse, som Munch for resten gentog i januar 1925, da Kragh aktualiserede problemet¹⁸. I øvrigt skal man lægge mærke til fortsættelsen af denne samtale i 1925, idet Kragh bemærker, at i et samarbejde mellem Venstre, Socialdemokratiet og Det radikale Venstre, ville de Radikale få magten. Det må Venstrepolitikerne givetvis også have overvejet i perioden 1920–22, og de må have vejret denne situation op mod den måde, samarbejdet med de Konservative kunne administreres på.

I det hele taget er det væsentligt, i højere grad end det gøres i bogen, at se Kraghs adfærd også på baggrund af, hvordan situationen var i de andre partier. Ville det ikke være udtryk for naivitet hos Venstrefolk, hvis de – som Knud Larsen skriver – så en heling af bruddet fra 1905 som en mulighed? Der lå jo dog Socialdemokratiets vækst til afgørende politisk indflydelse imellem, og det havde ændret de Radikales position. En mand som P. Munch var interesseret i at sikre Det radikale Venstres indflydelse, ikke i at blive trukket bort fra Socialdemokratiet, og adskillige gange, bl. a. i september 1918, understregede han, at et samarbejde mellem Venstre, Radikale og Socialdemokratiet ville bremse de Radikales vækst i Jylland (s. 30). Partitaktiske overvejelser tilsagde ikke uden videre de Radikale et samarbejde med Venstre.

En afideologisering af forsvaret, som muligvis var Kraghs ønske for at optø fronten mellem borgerlige og ikke-borgerlige (s. 150), kunne ikke være de Radikales parlamentariske interesse. I deres svækkede tilstand efter 1920-valget måtte de overveje at leve på denne front for at sikre sig politisk indflydelse. Karakteristisk nok var det de Radikales opfattelse, at debatten om forsvaret i 1922 og navnlig P. Munchs indlæg på Rigsdagen bragte partiet ud af den vanskelige situation fra 1920¹⁹.

Det må med andre ord præciseres, at Kraghs synspunkter skal placeres ind i den samlede politiske sammenhæng. Hvis han ikke selv har gjort det, var han en ringere taktiker, end Knud Larsen ellers gerne vil vise det.

18. P. M u n c h: *Erindringer V*, 46 f.

19. P. M u n c h: *Erindringer IV*, 326.

Det er da også tydeligt, at Kragh i den periode, hvor han ifølge fremstillingen mest alvorligt syslede med tanken om en tilnærmelse til de Radikale, ikke tabte samarbejdet med Det konservative Folkeparti af syne. Han fremhævede i maj 1921 nødvendigheden af at spille ud så lavt som muligt for ikke at blive trukket for højt op, når der skulle forhandles med de Konservative. Det *kan* have været henvendt til den anden gruppe i Venstre, men de bemærkninger, der lægger op til samarbejdsmuligheder med de Radikale kan jo også have haft et sådant internt, taktisk sigte.

Det er i virkeligheden ganske vanskeligt at afgøre, hvor meget af Kraghs argumentation og adfærd, der har et taktisk sigte indad i Venstres gruppe og altså hænger sammen med hans situation på vej op i partiet, og hvor meget der var realistisk søgen efter nye koalitionsmuligheder. Også hans sonderinger over for først og fremmest Munch *kan* have haft forbindelse med hans ønske om at bygge sin politiske position op.

I hvert fald skal man ikke overse, at de fleste begrundelser for overvejelserne over en kursændring skal hentes i interne debatter og uforpligtende samtaler politikere imellem. Samt fra tidspunkter, hvor tingene endnu var plastiske og slet ikke i en afgørende fase. Da Munch offentligt opfordrede til en stillingtagen, kom der ingen svarsignaler fra Venstre (se ovf.), og Munchs udtalelser i folketingsdebatten var givetvis mere rettet ud mod vælgerne og altså kun indirekte mod Venstres gruppe. Her havde forfatteren haft nytte af at analysere argumenterne i forhold til det tilsigtede publikum.

Nu mener jeg ikke uden videre, at der på dette felt behøver at være inkonsekvenser eller selvmodsigelser i bogen. Dog virker det, som om accenterne er sat forskelligt forskellige steder i afhandlingen. Mig forekommer det, at forfatteren har været for fikseret på forholdet mellem Venstre og de Radikale.

I virkeligheden er det i den givne sammenhæng ikke så væsentligt at detail-undersøge Kraghs adfærd. Den blev jo aldrig en af de faktorer, der indsnævrede handlemulighederne. Tværtimod er den vel et symptom på, at meget længe holdtes handlemulighederne bevidst åbne, fordi man befandt sig i en periode med usikkerhed omkring en række faktorer, det udenrigspolitiske f. eks. og også det parlamentariske. Tiden fra 1920 og et godt stykke frem er netop præget af denne labilitet, og først i de sidste måneder af 1921 fandt nogle af tingene en plads, så en række valg kunne træffes, som yderligere stabiliserede situationen.

Knud Larsen har ret i, at forliget i 1922 for så vidt ikke etablerede en ny parlamentarisk situation. Men det er nu ikke uden betydning, at den i hvert fald midlertidigt konfirmerede en konstellation, som havde været

usikker. De Radikale var efter katastrofevalget i 1920 i vanskeligheder, og det var forståeligt om end næppe realistisk, at Venstrefolk rettede øjnene mod de muligheder, det gav. Det konservative Folkeparti var i højeste grad splidagtigt med sig selv og derfor en højst usikker koalitions-partner. Partiet var ikke en sikker brik i det parlamentariske spil. Det måtte give Venstre-politikerne anledning til uro og usikkerhed, specielt da Venstres erhvervspolitiske linie var lidet egnet til at sikre et stabilt samarbejde med de Konservative.

I denne erhvervsøkonomiske sammenhæng har vi flere socialdemokratiske invitationer til de Konservative. De var ikke blot verbale, som Knud Larsen skriver. I nogle tilfælde, således ved lovgivning om Udenrigsministeriet i 1921, var samarbejdet mellem de to partier afgjort nok så generende for regeringen.

Det er væsentligt, at man fastholder dette samlede billede af en usikker overgangsperiode og bedømmer de forskellige holdninger på den baggrund. I denne sammenhæng bør også Kraghs bevægelser vurderes. De skal jo tilmed, som det fremhæves i bogen og i den tidligere afhandling, også ses i sammenhæng med den begyndende lederkrise i Venstre og Kraghs ambitioner i den sammenhæng, og jeg synes nok, forfatteren har været lidt for uskarp i sin karakteristik på disse punkter. Billedet af Kragh som den klarsynede, parlamentariske taktiker kan i hvert fald ikke opretholdes, hvis han virkelig har arbejdet alvorligt med disse koalitionsplaner.

Sammenfattende kan det om den foreliggende bog siges, at vi med den har fået et vægtigt bidrag til forståelsen af de politiske grundvilkår i dette land. De parlamentariske vilkår er jo ikke noget givet og fastlagt. Koalitionsmulighederne og de faktiske koalitioner skifter. Det er vigtigt, at vi får solide undersøgelser af de centrale parlamentariske situationer, hvor samarbejdsvilkårene er i bevægelse.

Det er nu af Knud Larsen godtgjort, at forsvaret i 1922 lå i forlængelse af økonomien, og det er – trods hans forsigtighed med rækkevidden af sine resultater – en konklusion, der rækker længere ud i dansk politik. Forsvaret blev brugt som et kurskorrigerende element i forholdet mellem partierne (s. 37); men det var ikke forsvarssagen, der skabte koalitionen mellem Venstre og de Konservative. Det var koalitionen, som bl. a. gjorde det muligt at gennemføre forsvarsordningen, der jo ikke sagligt set kunne tilfredsstille Det konservative Folkeparti. De Konservatives udbytte var koalitionen opretholdelse og en sikkerhed for stadig i hvert fald at skulle spørges i forsvarspolitiske sammenhænge.

Forfatteren har i sin afhandling om regeringskrisen i 1922²⁰ fremhævet, at »sommeren 1922 var . . . en opbrudsperiode i dansk politik, og regeringskrisen var i fortættet form et opgør i Venstre mellem liberalisme og moderate samarbejdsbestrebelse; i det opgør greb Det konservative Folkeparti ind for at bevare det bestående og undgå det uprøvede. Balancen opretholdes, men den var ikke mindre vaklende end forud for krisen«.

Det er en god sammenfatning, men den viser også, at de problemer, der afdækkes i den her foreliggende bog om forsvaret, ikke var løst med vedtagelsen af loven. De løb videre i sommeren og eftersommeren 1922. Derfor kunne man have ønsket et afsnit om regeringskrisen i 1922 på bekostning af dele af afsnittet om udenrigspolitikken. Det ville have givet en mere helstøbt bog, koncentreret om det, der er analysens kernefelt: en gennemgang af de parlamentariske vilkår bag forsvarsforliget i 1922.

---

20. Historie, Jy. Sml. Ny rk. X, 4, 1973, 628 f.

Politiske memoirer og særligt Bertil Ohlins

Af Jens Otto Krag

Den svenske økonom og politiker Bertil Ohlin har i de sidste par år udsendt sine erindringer. Fhv. statsminister Jens Otto Krag drøfter med disse erindringer som udgangspunkt dels den politiske memoires karakter, dels begivenheder og standpunkter i Ohlins memoirer, som samtidig tjener til at belyse tilsvarende strømninger i Danmark; i særlig grad behandles Folkepartiets, det svenske Socialdemokratis og det danske Socialdemokratis efterkrigstidsprogrammer.

Fremtidens historikere får det ikke let. Kildematerialets enorme mængde vil tynde dem til jorden. Gennem de »urene« kilder: Billedblade, kulørt ugepresse og de ikke seriøse dagblade vil de blive forsynet med tonsvis af materiale, der på den ene side gør det muligt fra år til år at følge f. eks. den nuværende svenske konges liv og færden fra uge til uge og mange andre personers tilværelse i fortløbende omend mindre tæt reportage: filmstjerner, politikere, næringslivets succesberømtheder i blandet følge. På den anden side vil der i sorteringen af dette materiale kræves en så skarp og hård kildekritik, at en meget høj procent af kommentarerne må forkastes som værdiløse. Bortset fra, at en *urigtig* præsentation af en person eller en begivenhed jo også er en historisk kilde. Bag en pophistorie kan der ligge andre motiver end blot det at sælge popbladet. Hvilke?

Hertil kommer det enorme arkivmateriale fra TV og radio. Tænk, om vi havde adgang til en TV-udsendelse umiddelbart efter Kalmarunionens indgåelse i 1397 med udtalelser af dronning Margrete og rigsråder fra de tre nordiske riger. Eller en kommentar fra Karl den tolvte eller en af hans generaler efter slaget ved Poltava. Historikerne har det ikke og »higer og søger i gamle bøger . . .« og i dokumenter af enhver art. Ved enhver biografi af George Washington spiller hans værts-husregninger en medvirkende, dog ikke afgørende, rolle. Og selv den langt bedre artikulerende Thomas Jefferson – måske den største af The Founding Fathers – der efterlod sig et righoldigt materiale om sit liv og sin politik, har ikke undgået, at vurderingerne af ham og centrale punkter i hans privatliv fortsat er genstand for debat. Var negerlavinden Sally

Hemings hans hustru til venstre hånd, der fødte ham seks mulat-børn? Historikerne må slås med kilderne og mod det historiske hykleri. Fremtidens historikere, der skal kortlægge og analysere vor tid, skal slås med kildernes uendelige kvantitet og utrolige unøjagtighed. Men hvad der står på båndoptagelsen eller TV-strimlen . . . det står der! Og dog? Også båndoptagelser kan forfalskes. Hvem »ordnede« Nixons tapes? Nej, heller ikke her får historikerne det let.

Så kommer den seriøse presse. Affotograferede i bittesmå kopier gemmes de dag for dag i arkiver, der forhåbentlig er så vel beskyttede, at hverken ild eller kærnevåben kan udslette dem. Et centralt materiale af uoverskueligt omfang. Og tænk på de seriøse ugeblade og tidsskrifter fra »Economist« til »Nouvelle Observateur« plus de økonomiske, udenrigspolitiske og andre videnskabelige tidsskrifter. På universiteter og laboratorier i den sovjetiske og den kinesiske verden studeres de vestlige publikationer omhyggeligt. Tilsvarende studier af, hvad der foregår på »den anden bred« foregår også i den vestlige verden. Men vi ved mindre om deres resultater, end de ved om vore. Også det skal de stakkels historikere i næste århundrede rede ud. Om verden ellers består til den tid og i en tilstand, der gør studierne relevante. Eller bliver studiet af livet på den nordlige halvkugle et emne for arkæologer om nogle årtusinder af samme art som vor tids studier af Mayakulturens gådefuldhed?

Men til sagen: De politiske memoier. Tidligere var især den angelsaksiske og i nogen grad den fransksprogede verden beriget med en både litterær værdifuld og politisk og historisk givende memoirelitteratur. Nu kommer Skandinavien i voksende grad med.

Enhver skribents beretning om eget liv og virke er subjektiv. Han er selektiv i sin beretning. Han forsvare sit liv. Og hans historie om sig selv har et islæt af egocentricitet og ekshibitionisme. Ellers skrev han ikke bogen, men indleverede de ikke-brændte efterladenskaber til sit lands rigsarkiv. I indledningen til »Another part of the wood«, den engelske kunsthistoriker *Kenneth Clarks* memoier, skriver han:

»For better or for worse, the author of an autobiography must be the chief character of his book, and when it is finished he may well ask what crazy impulse has pressed him on to make an exhibition of himself. I am afraid there is only one answer«.

Det er både modigt og morsomt sagt. I indledningen til første bind af sine erindringer »Ung mand blir politiker« skriver Bertil Ohlin, at »en forfatters forsøg på forklaring af sin egen udvikling har altid syntes mig at vidne om egocentricitet«. Men sandheden er, at selve det at skrive sine memoier er et udtryk for en, i det mindste momentan, egocentrici-

tet. Og gud ske lov, at den findes. Ellers ville meget værdifuldt, ja, uundværligt materiale gå tabt for verden. Hvis man spørger om, i hvor høj grad Ohlins to erindringsbind er egocentriske, eller i hvor høj grad de meddeler os oplysninger om og analyser af omverdenen og tilskikkelserne, da bør det siges straks, at begge dele forekommer i tilstrækkelig høj kvalitet til at gøre værkerne ikke blot læseværdige, men betydelige.

Som allerede nævnt har den skandinaviske sprogverden fået en samling politiske memoirer, der, uden at stå mål med den angelsaksiske verdens, er ganske væsentlig. Sverige ligger uden tvivl i spidsen. *Ernst Wigforss*: »Minnen« og *Tage Erlanders* forløbige tre erindringsbind er vægtige bidrag. Men også *Zeth Høglunds* Branting-biografi og *Torsten Nothins*: »Från Branting til Erlander« bør nævnes. De enorme oplag Wigforss og Erlanders erindringer er solgt i, savner sidestykke i Norden.

Fra Norge er *Einar Gerhardtsens* erindringer kommet med samme stærke indslag som Erlanders. Hertil føjer sig *Rolf Gerhardtsens* bog fra 1967 om »Einar Gerhardtson som en bror ser ham«, hvori blandt andet det til tider noget belastende norsk-svenske forhold behandles åbenhjertigt. Hertil føjer sig *Trygve Lie's* forfatterskab, der dog behandler globale politiske problemer mere end norske. *Halvard Lange* fik desværre aldrig skrevet en systematisk erindringsbog, men har efterladt sig værdifulde artikelsamlinger bl. a. om Norges og Danmarks tilslutning til Nato. Endelig må *Trygve Bull's*: »Mot Dag og Erling Falk« ikke glemmes. Ej heller *Haakon Lie*: *Slik jeg ser det* (1975).

Danmarks bidrag til denne litteratur er den beskedneste og mest spredte. *Niels Neergaard*: »Under Junigrundloven« og »Erindringer 1865–94« er solid historisk-politisk læsning. Siden har det knebet. Navne som *Klaus Berntsen*, *A. C. Meyer* og *Marott* siger næppe ikke-danske læsere vældig meget. *K. K. Steincke* skrev en serie erindringer og er åben over for egocentricitetsproblemet.

»Så vidt jeg husker«, skriver han i indledningen, »står der i »Goes Kat«, at årene blidner gemyttet og fremkalder mange lykkebringende løgne. Den første halvdel af påstanden passer for mit vedkommende, den anden ikke, hvorfor det følgende kun – foruden enkelte sandheder – indeholder sandheden«.

Han tilføjer i en fodnote: »Een indrømmelse må jeg dog gøre. Denne bog handler i udstrakt grad om mig selv, men det har trods alvorlig stræben ikke været muligt at undgå dette, grundet på emnets særlige karakter«. Så er det sagt.

Julius Bomholt skrev et lyrisk-nostalgisk fem-bindsværk om barndomstiden, med mange politiske undertoner. *Kr. Bordings* uprætentiøse, men

vægtige dagbog fra den første socialdemokratiske regering under Stauning 1924–26, har netop i år set dagens lys. *Th. Stauning* fik aldrig tid til memoirer bortset fra en kort indledning, der fastholder hans stil, men ikke et ord om hans politik. Og svarende til savnet af Halvard Langes norske bidrag, kan vi i Danmark græde over, at vi aldrig fik *Hartvig Frisch's*. Han døde i 1950, 57 år gammel. Et lille memento, der trøster mig selv som memoire- og dagbogsforfatter: »Hellere for tidligt end slet ikke«. Jeg håber, min trøst er berettiget. I de senere år er der kommet flere danske bidrag, hvoraf især *Poul Møller*: »Politik på vrangen« hæver sig over gennemsnittet sammen med *Ninn-Hansens*: »Syv år for VKR« og *Ole Bjørn Krafts* mere omfattende værk. Idet egne bidrag forbigås, vil jeg dog af hensyn til min medforfatter, nævne Krag og *K. B. Andersen* »Kamp og fornyelse«, der er et forsøg på en socialdemokratisk vurdering af dansk politik 1955–71. Med erindringsindslag.

Et kapitel for sig i norsk og dansk litteratur er erindringer fra besættelse og modstandskamp. På dansk hæver *Frode Jakobsen* sig over alle andre, men modpolen, *Erik Scavenius*: »Forhandlingspolitikken under besættelsen«, er uundværlig.

Disse linier, der sikkert røber faldgruber af forglemmelser, tilsigter udelukkende at begrunde en lykønskning til den skandinaviske sprogkreds. Vi har også en politisk memoirelitteratur.

Under læsningen af Ohlins to memoirebind får man bekræftet, hvad man vidste i forvejen, at Bertil Ohlin er stridsmanden, der evigt, også retrospektivt, vogter på kampens bølgen frem og tilbage, og som aldrig lægger våbnene længere fra sig, end at han lynhurtigt kan gribe dem. Den nedgravne stridsøkse forekommer ikke i den ohlinske våbensamling, mens en lille og ikke misbrugt fredspibe vil kunne findes blandt de fjernere placerede genstande.

I indledningen af sin egen anmeldelse af Tage Erlanders erindringer skriver Ohlin i Statsvetenskaplig Tidskrift, at: »Ingen kan have ret til at bedømme bogen, som om den var en statsvidenskabelig afhandling, som søger objektivt at skildre Sveriges indrepolitiske udvikling under mellemkrigstiden med særlig vægt på det socialdemokratiske parti og Tage Erlanders arbejde«. Det, tror jeg, er korrekt vurderet. Det har næppe heller været Tage Erlanders hensigt at skrive et statsvidenskabeligt arbejde. Hvis det har været Bertil Ohlins hensigt med sine memoirer at gøre det, er det ihvertfald kun delvis lykkedes. Store dele af dem er udpræget partipolemiske. Dette gælder især andet bind, hvor selve titlen: »Socialistisk skørdetid kom bort«, jo minder mere om et politisk

kampskrift end om en videnskabelig afhandling. Og det er nøjagtig, hvad bogen blandt andet er. Jeg vil endda anse Ohlins debatform for adskillig hårdere end Erlanders. Men det er en smagssag.

Sit private liv beskæftiger Ohlin sig kun med i mindst mulig udstrækning. Det er omkring økonomi og politik, hans livs drama oprulles for læseren. Rent beskrivende hukommelsesstof styrkes med skarpe iagttagelser, refleksioner, vurderinger og betroelser. Hertil sætter Ohlin – især i første bind, som er det bedste – dybdeborende økonomiske analyser og knytter dem sammen med de mest avancerede økonomiske teorier fra den ny økonomiske tænknings gennembrud i trediverne med Keynes og Stockholmskolen som de ledende.

Ohlin er selvfølgelig skåning, født i den lille by Klippan, hvor hans far tilhørte det øverste embedslag, og hvor Ohlin erkender klassesamfundets eksistens, men hævder, at det var et venligt klassesamfund. Hans ubemidlede barndomskammerater bar intet nag. Men indsatte dog, da valgreglerne muliggjorde det, et socialdemokratisk styre i kommunen. Noget udpræget talent for miljø-, tids- og personkarakteristik har Ohlin ikke. Men læseren får de nødvendigeste fakta. »Jeg skulle ønske, at jeg kunne give et levende indtryk af atmosfæren ved et stort amerikansk universitet under 20-tallet . . .«, skriver Ohlin om sit ophold på Harvard. Men der kommer ingen atmosfærisk beskrivelse, kun en konstatering af, at »Det blev et trevligt og stimulerende år . . .« Læseren kunne have håbet på mere, men få linier senere er vi tilbage i Europa, og Ohlin holder en kort ferie i Frankrig, inden han tager til universitetet i Cambridge i England, hvor han spillede tennis med »*trevliga ungdomar* och skrev på min bog om udenrigshandel«. Hvis den unge Bertil Ohlin har klaret tennismatcherne med samme bravour som den over hele verden læste bog om udenrigshandel, har han haft en god sommer.

Bogen giver en dybtgående skildring af opkomsten af en ny økonomisk tankegang i løbet af trediverne. Dens praktiske virkning var, at regeringerne i krise- og depressionstider med ledig arbejdskraft og ledig produktionskapacitet, samt i de første år af trediverne, med verdensomfattende nedgang i priser og verdenshandel – *ikke* måtte sige: nu er det svære tider, derfor skal vi spare på statens udgifter. Tværtimod skulle regeringerne opgive det konservative dogme om, at hvert budgetår for sig skal have balance mellem udgifter og indtægter. Regeringerne skulle stimulere efterspørgsel og investeringer ved at skabe underskud på budgettet, dvs. bruge flere penge end der kom ind i statskassen. Dette underskud måtte så enten, som Ohlin understreger det, finansieres ved lån, eller ved den særlige form for lån, der består i, at regeringen over-

trækker sin konto i Centralbanken . . . alt afhængig af situationen. Omvendt måtte regeringerne i en periode med for stor efterspørgsel efter varer, produktionskapacitet og arbejdskraft oparbejde overskud på budgettet og derved dæmpe konjunktoren og modvirke tendenser til inflation og underskud på den løbende betalingsbalance.

Alt dette er velkendt i dag. Besværlighederne i den aktuelle situation i 1976 er at finde den rette opskrift på den økonomiske politik i en situation, hvor man på eengang har arbejdsløshed, ledig produktionskapacitet og inflation samt, i Danmark og en række andre vesteuropæiske lande, underskud på betalingsbalancen og uro omkring valutakurserne. Men det er en anden situation. I trediverne var de foran kort resume-rede teorier af central og relevant betydning. Ohlin bruger en del anstrengelser på at påvise, at de nye tanker opstod selvstændigt og først i den såkaldte Stockholmskole af yngre økonomer bestående af ham selv, Myrdal, og Lindahl med inspiration tilbage i Knut Wicksell's forelæsninger i nationaløkonomi, der har deres rødder helt tilbage til årene før første verdenskrig, og som gjorde dybt indtryk på Ohlin i begyndelsen af tyverne. Jeg er ikke i tvivl om, at Ohlin har ret i, at Stockholm-økonomerne selvstændigt og uden hjælp fra de engelske økonomer var på sporet af den »nye sandhed« og, at de også formåede at udforme den på en måde, der vandt regeringernes og politikernes opmærksomhed. Ikke mindst Gunnar Myrdals og Ohlins artikler og Myrdals bog om »Finanspolitikens økonomiske virkninger« fik en meget stærk indflydelse på såvel økonomisk tænkning som økonomisk politik. Keynes afgørende værk: »The General Theory of Employment, Interest and Money« kom først i 1936. Keynes gjorde her variationerne i den reale nationalindkomst og i beskæftigelsens størrelse til variable af central betydning. Men Keynes teori har utvivlsomt været for vanskelig tilgængelig for de fleste mennesker med praktisk politisk og administrativ indflydelse. Derfor ville efter min vurdering indslaget fra Stockholmskolen have haft sin fulde værdi – også – selv om den ikke var »kommet først«. Sprogbarrierer spillede i øvrigt en rolle i denne udvikling, der i højere grad kunne være blevet en engelsk-svensk vekselvirkning, hvis f. eks. Knud Wicksell var blevet oversat til engelsk. Først med Ohlin og Myrdal kommer Stockholmøkonomernes skrifter ud på det engelske sprog. Bertil Ohlins nære personlige bekendtskab med Keynes knyttede dog tidligt trådene mellem de to parallelt arbejdende økonomiske skoler.

Før verdenskrisens udbrud tilbragte Ohlin, fra 1925–29, fire år som professor ved Københavns universitet, og man forstår det har været behagelige og interessante år. Jeg er ikke i tvivl om, at Ohlin har charmeret

København lige så meget, som Københavnerlivet charmerede ham. Selskabslivet i »det glade København« tiltrak ham, ligesom han fandt det danske samfund tiltalende (danskerne var efter Ohlins opfattelse 10 år foran andre med hensyn til at få klasseforskellene væk), og især blev han en beundrer af den danske økonom professor L. V. Birch, der var en særpræget personlighed, hvis værker havde litterær kvalitet. Ohlin taler med respekt om den socialdemokratiske statminister Th. Stauning, der dog ikke, som Ohlin angiver, var bryggeriarbejder, men »kun« cigar-sorterer.

Ohlin, der giver et smukt og sympatisk portræt af Ernst Wigforss, bruger et helt kapitel til at reducere »myten« om, at Wigforss reddede beskæftigelsen under verdenskrisen. Medens Karin Kock kommer til det resultat, at Wigforss, dvs. den socialdemokratiske regerings politik, havde en »væsentlig forøgende indflydelse på beskæftigelsen«, mener Ohlin, at den havde ringe indflydelse. For en dansk har denne diskussion ikke så stor relevans. Sverige fik af flere grunde, herunder en bedre konjunktur for svenske exportvarer end for danske exportvarer, og på grund af den svenske regerings bedre muligheder for at føre en avanceret økonomisk politik, end Danmark havde, en langt bedre økonomisk udvikling end den, der blev Danmark til del. Hos os forsvandt de høje arbejdsløshedstal først under krigens og besættelsens vilkår, mens de svenske arbejdsløshedstal allerede faldt kraftigt fra 1933. Udviklingen i henholdsvis dansk og svensk arbejdsløshed var, i det omfang tallene er direkte sammenlignelige som følger:

Arbejdsløshedsprocent:	Sverige	Danmark
1930	11,9	13,7
1931	16,8	17,9
1932	22,4	31,4
1933	23,3	28,8
1934	18,0	22,1
1935	15,0	19,7
1936	12,7	19,3
1937	10,8	21,9
1938	10,9	21,4

Det kan ikke undre, at der i Danmark måtte være en mere positiv vurdering af Wigforss' politik, end den Ohlin lægger for dagen. At den socialdemokratiske mindretalsregering måtte anvende den »nye politik« med forsigtighed for ikke at udfordre den borgerlige opposition kan ikke

forbavse. Hvis Sverige havde haft en borgerlig regering, var den nye politik formentlig slet ikke blevet ført. Nationaløkonomiske sværvægtere som Cassel og Heckscher var, som Ohlin redegør for det, imod de nye tanker om økonomisk politik under en lavkonjunktur.

Et af de sidste kapitler i Ohlins bind 1. er helliget en omtale af planøkonomien. Ohlin holder sig her stort set til samme analyse, som han i 1936 gennemførte i bogen »Fri eller Dirigerad Oekonomi«. Han erkender, at den ulige indkomstfordeling har en tendens til at vride produktionen skæv ved at efterspørge, fremstille og sælge varer, der kun har interesse for de velsituerede, men ikke for de befolkningsgrupper, der har små indtægter. Ligeledes erkender han, at den frie konkurrence, som teorierne om markedsøkonomi forudsætter, ikke er fuldkommen fri, men at der findes tendenser til monopoldannelser. Endelig peger han på den særlig svaghed, markedsøkonomien udviser i depressionstider ved, at produktionskræfterne ikke udnyttes. Dette er et tab i sig selv. Og det skaber utryghed for store dele af befolkningen, især for de arbejdere, der rammes af ledigheden, men også for de mindre næringsdrivende. Ohlins løsning på disse problemer er ikke et centraldirigeret samfund, men en rammeøkonomi, der bygger på internationale økonomiske aftaler, et funktionsdygtigt pengesystem og en rimelig handelspolitik og endelig en udbredt information, så forståelsen af samfundsproblemerne bliver bedre.

Synspunkterne giver anledning til en polemik med socialdemokraterne Karin Kock og Gunnar Myrdal. Tonen i dette afsnit er imidlertid fortsat præget af økonomisk saglighed og kun i mindre grad af en partipolitisk fejde. I andet bind af Ohlins memoirer fornemmer læseren, at man nu i voksende grad møder folkepartilederen, den aktive politiske debattør, Bertil Ohlin, og i mindre grad den kloge og nuancerede økonomiske tænker, Bertil Ohlin.

»Socialistisk skørdetid kom bort«, det andet bind af Bertil Ohlins memoirer, har et politisk hovedtema: Vil det være muligt at tvinge socialdemokraterne bort fra den ledende regeringsposition? Denne kamp kulminerer med septembervalget 1948 og synes hermed afgjort for resten af Ohlins tid som ledende politiker især efter den socialdemokratiske fremgang ved valget til andenkammeret i 1950. Ved siden af det partipolitiske opgør rummer andet bind værdifulde udenrigspolitiske afsnit omkring det nordiske samarbejde og den kolde krig.

De politiske vurderinger intones med en sammenligning mellem Folkepartiets og Socialdemokratiets efterkrigsprogrammer. Folkepartiets program »Efterkrigstidens samfund«, hvortil Ohlin var medforfatter, er et velskrevet og glat politisk dokument. Jeg må erkende, at jeg aldrig har

stiftet bekendtskab med det før, hvilket selvfølgelig udelukkende viser, at min interesse for svensk politik for ensidigt har været koncentreret om Socialdemokratiets og arbejderbevægelsens aktivitet. Jeg skal bestræbe mig for, at det ikke smitter for stærkt af på den følgende vurdering.

Ohlin bringer i sin bog en række af ham selv udvalgte citater fra folkepartiets »Efterkrigstidens samfund«. Det fastslås, at den sociale politik ikke må betragtes udelukkende som en belastning, men at den tværtimod hører til de kræfter, der skulle muliggøre en hurtigere økonomisk fremgang. Specielt nævnes en rationel jordpolitik og en politik, der forbedrer befolkningens helbredstilstand og arbejdsduelighed. For den liberale holdning er det væsentligt, at mennesket og ikke organisationsformerne sættes i centrum. Et mere demokratisk og lettilgængeligt undervisningsvæsen er en af kongevejene til øget velstand. Hvis hele folkets kræfter skal mobiliseres, må man undgå tvangsorganisationer af socialistisk eller anden type, og enhver indskrænkning af den enkeltes frihed må begrænses til det mindst mulige. Folkepartiet går ind for den decentraliserede samfundstype og er imod det statssocialistiske samfund, som har overtaget produktionsmidlerne og centraliseret magten over politik og økonomi, hvilket medfører en fare for friheden og for det økonomiske fremskridt. Forklaringen på, at så mange mennesker indtil for nogle årtier siden levede som slaver med et uophørligt arbejde for en mager indkomst, har hidtil været en ujævn indkomstfordeling, og at nationalindkomsten pr. arbejdende individ har været for lav. Først i midten af 1800-tallet vendte dette, og en fremgang indtrådte, der blev afbrudt af krigen. Opgaven for de sociale reformer må være at tilpasse samfundet efter de nye forudsætninger og give hele folket del af de værdier, som tidligere væsentligt kom de velsituerede til gode. Folkepartiet modsætter sig planerne om gennem bibeholdelse af krigsreguleringerne at skabe en indkørselsport for socialisering af det økonomiske liv. Det understreges igen, at næringslivets bevægelsesfrihed og den private ejendomsret respekteres.

Da dette er et resumé af et resumé, kan det sikkert kritiseres. Min opgave her er ikke at anmelde det politiske program, men at anmelde Ohlins erindringer. Jeg kan dog ikke modstå at medgive det den karakteristik, at det er et glat og elastisk program, der vil kunne bruges til forskellige formål i forskellige politiske situationer. Med disse formuleringer i hænde vil der kunne samarbejdes såvel til venstre f. eks. med socialdemokrater om sociale reformer, undervisningens demokratisering og ret til arbejde for alle »arbejdsvillige«. Der vil også kunne føres en skarp antisocialdemokratisk politik vendt mod organisationsvælde og formodet

statssocialisering. Bondeforbundet må formodentlig føle sig tiltrukket af en jordreform, og socialdemokraterne også, medens højre vil føle sig beroliget, men partitaktisk trængt, ved den stærke understregning af næringslivets »bevægelsesfrihed« og respekten for den private ejendomsret. Det er klart, at Ohlin ikke er eneforfatter af programmet, men har måttet acceptere sådanne ændringer og tilføjelser, som partiets kompetente organer ønskede. Som i alle politiske programmer er der mange uforpligtende formuleringer og rene banaliteter.

Arbejderbevægelsens efterkrigsprogram »De 27 punkter« blev udarbejdet af et udvalg med Ernst Wigforss som formand og med en kreds af medarbejdere og eksperter, hvoriblandt Gunnar Myrdal og Richard Sterner må antages at have spillet en aktiv rolle. En sammenligning mellem de to programmer punkt for punkt falder uden for rammerne af denne artikel. Den vurdering, at det socialdemokratiske program har en højere intellektuel standard og en mere forpligtende formulering end Folkepartiets, må stå for min næppe forudsætningsløse bedømmelse. At det ikke egnede sig for et samarbejde til venstre dvs. med kommunisterne fremtræder af den gentagne understregning af individernes frihed, betydningen af »tävling« (konkurrence) og bevægelsesfrihed. Der appelleres ikke til kommunistisk støtte. Kommunisterne ignoreres og forbigås. På mange enkelte punkter kunne der, og det blev der også – samarbejdes med Folkepartiet om reformer. Visse hovedlinier i penge- og finanspolitik, som ikke træder stærkt frem i citaterne fra »Efterkrigstidens samfund«, men som vi fra første bind af Ohlins memoirer ved var væsentlige for ham, om finans- og pengepolitikens udnyttelse til at skabe fuld beskæftigelse og modvirke depressioner, må også have udgjort vigtige berøringsflader mellem Ohlins folkeparti og »De 27 punkter«s socialdemokrati. Men det står klart, at arbejderbevægelsens efterkrigsprogram ikke appellerede til konservative kræfter eller lagde op til samarbejde med højrevendte tendenser. På dette punkt tilstræbte man konfrontation. Socialdemokratiet stod for sig selv.

Forfatterne til de 27 punkter begik imidlertid samme fejl, som de fleste økonomer verden over, deriblandt de danske, der under det populære navn »Professorkommissionen« udarbejdede betænkningen om »Økonomiske Efterkrigstidsproblemer« afsluttet i sommeren 1945, der gik ud fra, at tiden efter den anden verdenskrig ville ligne tiden efter den første verdenskrig. Man frygtede især tendenser til depression og arbejdsløshed, som man med sine erfaringer fra krigstiden ikke fandt, at befolkningen skulle finde sig i. Man frygtede svær krisearbejdsløshed og selvforstærkende depressive tendenser. »Arbejdsløshed udgør det vær-

ste sløseri som i fredstid forekommer i de moderne samfund« (side 41 i »De 27 punkter med motivering«). Da man samtidig frygtede knaphed på vigtige råvarer og levnedsmidler, ville man bevare en reguleret udenrigshandel. Hermed fulgte ønsket om at bevare priskontrollen. Videre ønskede socialdemokraterne en række strukturændringer med øget arbejderindflydelse og større offentlig indflydelse på investeringsvirksomheden. Socialisering ønskes på områder, hvor privat foretagsomhed medfører dårlig effektivitet eller monopolisme. Hovedvægten lægges imidlertid på højere realløn, større social tryghed, en ny boligpolitik og udjævning af klasseforskelle. Selv om hovedregelen for det samfund, de 27 punkter forudsiger, er fri foretagsomhed, er der ingen tvivl om, at det svenske socialdemokratiske program ved ikke at afvise f. eks. investeringskontrol og socialisering på begrænsede områder (i lighed med det danske program »Fremtidens Danmark«) måtte komme til at stå i diametral modsætning til Folkepartiets efterkrigsprogram.

Når man i midten af halvfjerdserne skal vurdere et program fra midten af fyrrerne, kan man efter min opfattelse anlægge et af to synspunkter:

1. Enten, at påvise at de opstillede forudsætninger viste sig ikke at slå til (først i 70'erne kom den internationale arbejdsløshedsbølge, man havde frygtet efter 1945), at de forudsatte offentlige reguleringer blev gennemført i mindre grad og mere midlertidigt end forudset i programmet, at offentlig drevne virksomheder fortsat blev en undtagelse, og at nogen trusel mod de demokratiske frihedsbegreber ikke udgår fra denne politik, og altså ikke kan skydes Socialdemokratiet i skoene. Hertil kan naturligvis føjes både kritiske og drilagtige bemærkninger om »De 27 punkter«. Som Ohlin citerer, har Erlander i sine memoirer givet udtryk for at »vi har frigjort os for socialiserings-dogmatikken«. I en kronik i Bertil Ohlins gamle blad Politiken spørger cand. polit. Bjarne Hastrup den 26. marts 1976, om Sverige er blevet et socialistisk land. Han svarer: »Et højt udviklet samfund som det svenske lader sig ikke beskrive ved så forenklede modeller som kapitalistisk eller socialistisk«. Han mener, at Sverige har navigeret sig frem mod en model midt imellem. »En model med en stor privat produktionssektor, hvor en stor andel af samfundets efterspørgsel og opsparing er »nationaliseret«, og hvor den økonomiske politik derfor kan blive styrende«.

2. Hvis man tredive år efter det socialdemokratiske efterkrigsprogram fremkomst ikke vil vælge denne form for kritik af dets virkninger, kan man vælge *en anden*. Nemlig den Ohlin benyttede sig af i valgkampen 1948, og som han også siden synes at kredse om, nemlig, at det kun

er særlige politiske omstændigheder, herunder Folkepartiets heftige opposition, der har hindret Socialdemokratiet i at »svække demokratiet, indskrænke friheden«, i et gennemført socialistisk system, »hvor produktionsmidlerne overføres til samfundet, og som er domineret af partier, som hviler på erhvervs- og klassetilhørsforhold«. Hvorimod Folkepartiets opfattelse af menneskets værdi og medborgerlige stilling »bygger på en arv fra græsk humanisme og kristen idealisme«. Citaterne er fra Folkepartiets valgkampagne 1948 og kan læses side 275 i andet memoirebind.

I politik vælger et parti og en politiker inden for visse grænser, som realiteterne og troværdigheden afstikker, selv, hvorledes han vil fremføre sin politik. Det forekommer imidlertid mig, at man ikke på *eengang* kan hævde, at arbejderbevægelsens »27-punkt efterkrigsprogram« blev en fiasko og ikke gennemført for så vidt socialiseringen angår, men at statssocialiseringen til trods herfor vedvarende er den store lurende og truende fare i svensk politik.

1948-valgkampen optager alt for meget af Bertil Ohlins opmærksomhed og følgelig for megen plads i bogen, for megen polemik og for mange refleksioner, der ikke er uden bitterhed. I virkeligheden var 1948-valgkampen en såre banal valgkamp. Når den for Ohlin, og sikkert også for Erlander, står i et særligt skær af betydningsfuldhed, skyldes det, at der før valget synes at være en mulighed for at tippe magtbalancen i svensk politik. Ohlin håbede det, og Erlander frygtede det. Derfor blev alle kræfter, alle argumenter mobiliserede – også kræfter og argumenter, som man hellere skulle have holdt sig fra.

Stormløbet mod Socialdemokratiet mislykkedes. Regeringspartiet kom ud af valget med 46,1 % af stemmerne eller med et »tab« på en halv procent, og bevarede sammen med kommunisterne et flertal på 52,4 %. Dette stred imod de folkepartistiske håb og forventninger. Dagens Nyheters første udgave den 20. september 1948 fortalte over hele forsiden: »Den socialdemokratiske majoritet fjernet«. I næste udgave var det ændret til: »Valgdeltagelsen højere end nogensinde«. Denne lille episode har Ohlin, der ellers ikke mangler humoristisk sans, glemt at få med i sine memoirer. Hvorimod Erlander huskede den i sine.

Ved valget i 1950 gik Socialdemokratiet frem fra 46,1 til 48,6 % af stemmerne. Folkepartiet fik sin store stemmefremgang fra 1948 på 10 % en smule reduceret – fra 22,8 til 21,7. Ohlin tilbragte resten af sin politiske tilværelse i socialdemokratiske regeringers skygge. Det var ikke alene den socialistiske skørdetid, der kom bort.

Ohlins gennemgang af de mislykkede forhandlinger om nordisk eller,

som han mere korrekt siger, »skandinavisk forsvarsforbund« forekommer mig værdifuld og i hovedlinierne korrekt. Nogle polemiske finter til Erlander er uden større interesse. I et senere kapitel om Stalin som en fare for demokratiet, har Ohlin en bemærkelsesværdig realistisk refleksion over USA's betydning for Vesteuropas, herunder Sveriges, frihed og uafhængighed. Han skriver: »Vestmagterne var svækkede efter krigen og den militære magtbalance i Europa beroede helt og holdent på De Forenede Staters nærværelse her. At Sverige og andre stater kunne føle, at man bevarede frihed og uafhængighed af samme slags som i tiden før den anden verdenskrig, havde vi altså amerikanernes militære styrke at takke for« . . . »Selv om amerikanernes hovedmotiv var at forsvare deres eget land, medens de betragtede beskyttelsen af Vesteuropa for en stor del som en vej til at opnå det, så tilbagestår selve faktum: en afgørende tryghedsfaktor for vor del«. Jeg er ganske enig i den ohlinske vurdering og finder det vigtigt, at den fremsættes så klart af en ledende svensk politiker. Det falder helt i tråd hermed, når Ohlin peger på, at den styrkelse af Vesteuropas forsvar, som Atlantpagten indebar, gennem sikring af amerikansk hjælp, er i Sveriges interesse. Jeg tror, alle ansvarlige svenske politikere såvel som de fleste civile og militære embedsmænd har erkendt, at sådan forholder det sig. Men der er få, der har sagt det.

Uanset kritiske undertoner skal der ikke være tvivl om, at jeg finder, at Ohlins erindringsbøger er særdeles værdifulde bidrag til vor politiske litteratur og til den samling memoirer fra vor tid, der er ved at blive bygget op. Hvis Bertil Ohlin havde skrevet to memoirebøger, som ikke var en politisk debat værd, havde bøgerne ikke været Ohlins.

Funktionærlovens forhistorie inden for Det konservative Folkeparti

Af Carl Gustav Johannsen

Funktionærgruppens kraftige vækst i vort århundrede betød, at det politiske liv tilførtes et nyt element, hvis reaktioner på 1930'ernes krise ikke blot var bestemt af gruppens objektive interessesituation, men også af ønsket om at hævde en særlig mellemstandsidentitet, selv om det materielle grundlag for en sådan var smuldreret.

Med udgangspunkt i danske forhold – nærmere bestemt funktionærlovens forhistorie – belyser cand. phil. Carl Gustav Johannsen de danske funktionærers rolle i forbindelse med lovens tilblivelse. Det konservative Folkeparti spillede en central rolle, og derfor gives en nærmere redegørelse for partiets funktionærpolitik samt for den katalysatoreffekt, den fik for den interne udvikling i partiet. Hovedtesen er, at Det konservative Folkepartis funktionærpolitiske initiativ i foråret 1937 var affødt af et pres fra funktionærerne.

I april 1938 fik Danmark en funktionærlovgivning, der regulerede retsforholdet mellem arbejdsgivere og funktionærer i det private erhvervsliv på områder som opsigelse, løn under sygdom m. m. Initiativtageren til funktionærloven var Det konservative Folkeparti, idet partiet i maj 1937 fremsatte et lovforslag, der kom til at danne grundlag for den i april 1938 vedtagne funktionærlov.

Ved førstebehandlingen af det konservative forslag fik princippet om en særlovgivning for funktionærer alene tilslutning fra de tre borgerlige partier – Det konservative Folkeparti, Det radikale Venstre og Venstre. Tilsammen mønstrede de tre partier dog et flertal i folketing og lands-ting. Socialdemokratiet var oprindeligt modstander af en funktionærlov-
givning, idet man mente, at funktionærerne qua lønarbejdere bedst fik deres interesser sikret gennem faglig organisering og gennem sociale re-
former med gyldighed for alle arbejdere.

Efter førstebehandlingen af det konservative forslag ændrede Social-
demokratiet imidlertid signaler og gik sammen med De radikale i gang
med at omarbejde Det konservative Folkepartis forslag. Herigennem æn-

dredes en række konkrete bestemmelser i forslaget i funktionærernes favør, og tekniske skavanker, det konservative forslag var behæftet med, blev afbødet. Funktionærloven var således i sit princip et produkt af borgerlig politik, mens den i sit konkrete indhold i høj grad var resultatet af et socialdemokratisk-radikalt samarbejde.

Ved lovens 3. behandling var der bred enighed mellem de fire gamle partier om at anbefale dens vedtagelse bortset fra, at De konservative stod splittet i landstinget, hvor Axel B. Lange argumenterede for at undlade at stemme, mens partifællen Halfdan Hendriksen anbefalede at stemme for.

Valget af den interne beslutningsproces i Det konservative Folkeparti forud for initiativet i maj 1937 som emne er sket ud fra følgende begrundelse. For det første stod partiet som initiativtager, for det andet var det det eneste parti, hvor der i sidste instans var uenighed om funktionærloven, og endelig var partiet vel det første, der i sit program (fra 1915) formulerede en appel direkte rettet til funktionærgruppen¹. Det følgende vil forhåbentlig således kunne bidrage dels til funktionærlovens forhistorie og dels til en øget indsigt i partiets indre struktur.

Initiativet i maj 1937 var affødt af et pres fra funktionærerne. For de tekniske funktionærer og arbejdsledernes vedkommende blev presset formidlet af det konservative folketingsmedlem O. P. Bouet. For den langt mere talstærke gruppe af handels- og kontormedhjælpere kanaliseredes presset via Konservativ Ungdom (KU). O. P. Bouet var formand for Fællesrepræsentationen for danske Funktionærforeninger og havde som sådan kendskab til stemningen blandt arbejdsledere og tekniske funktionærer, hvorved en grundlæggende forudsætning for en formidlerrolle var til stede. Påvisningen af, at KU for handels- og kontormedhjælpernes vedkommende udøvede en lignende funktion bygger dels på en redegørelse for bevægelsens sociale rekruttering, dels på en på utrykt arkivmateriale funderet analyse af den interne udvikling i partiet, hvor forhandlingerne i det i 1931 nedsatte interne funktionærudvalg vil blive søgt rekonstrueret².

1. A. F r a e n k e l: *Politisk læsebog I* (1918) s. 230.

2. Hovedkilden hertil er funktionærudvalgets forhandlingsprotokoller fra 1935–38, der ikke er afleveret til RA, men opbevares på Det konservative Folkepartis hovedkontor. En del af partiets arkiv er dog afleveret til RA, og af den del har jeg især benyttet pk. nr. 9 (protokoller for forretningsudvalg og hovedbestyrelse fra 21.4.34–23.6.36) og pk. nr. 15 (protokoller for repræsentantskab og landsråd fra d. 7.10.32–21.4.34). I øvrigt henviser jeg generelt til mit utrykte speciale: »Det konservative Folkepartis funktionærpolitik 1915–38, med særligt henblik på 30'erne«, Århus 1975 forkortet J o h a n n s e n).

Den skitse, der i den forbindelse vil blive tegnet af 1930'ernes KU, vil udgøre et supplement til det billede, såvel apologeter som kritikere har leveret. Her har nemlig enten en idemæssig- (påvisning af fascistiske elementer i KU's ideologi – hvilket ikke er svært) eller en politisk-organisatorisk synsvinkel (betoning af KU's imitation af tysk nazisme i påklædning, hilsen og organisationsformer) været dominerende³. Herved er vigtige sammenhænge ladet upåagtet – et forhold, der i artiklen vil blive søgt ændret gennem den her anlagte sociale synsvinkel.

Funktionærernes sociale problemer var i første omgang forårsaget af krisen, hvortil kom strukturelle momenter (en foregående meget stærk tilstrømning til handels- og kontormedhjælperfaget og fagets lave organiseringsgrad⁴), der forstærkede krisens virkninger. Det særlige for funktionærproblematikken var imidlertid, at der til den sociale- og rent materielle problematik stødte spørgsmål af social-psykologisk art – nemlig spørgsmål vedrørende funktionærernes sociale tilhørsforhold, deres sociale identitet. Derfor må også HKs indmeldelse i 1932 i De samvirkende Fagforbund (DsF) inddrages som en begivenhed af største betydning for funktionærspørgsmålets videre udvikling i 30'ernes Danmark. Skridtet ind i DsF betød nemlig ikke blot, at forbundet opnåede større slagkraft i sin faglige politik, men var også udtryk for et ønske fra HKs side om at integrere medhjælperne i fagbevægelsen. For de medhjælperne, der holdt fast ved illusionen om funktionæren som tilhørende en særlig mellemstand, var indmeldelsen i 1932 anledning til, at KU blev udsat for krav fra medlemsside. Gennem læserbreve i Konservativ Ungdom rettede medlemmerne følgende spørgsmål til ledelsen: 1. Kan en KUEr forsvare at stå som medlem af det »røde« HK? 2. I benægtende fald: Hvilke alternativer til denne faglige organisation kan KU da opstille? Ledelsens svar rummede en utvetydig afvisning af medlemskab i HK, der stempledtes som en ren og skær politisk propagandaorganisation⁵. Mere indirekte

3. Jette Hovmand: *Korporative- og ikke-parlamentariske ideer i Konservativ Ungdom i 30'erne*, (Århus, 1969, utrykt speciale); P. Loft: *Et bevæget tiår i: Konservativ Ungdom 1904-44*, red. Aksel Møller, (1944); Aage Trommer: *Oprøret i KU i 1938, i: Hilsen til Hæstrup* (1969); K. Winding: *Konservatismen i Danmark*, spec. ss. 118-125 (1946); J. Winther: *Fra krise til krig 1929-40*, spec. afsnittet (KU i tidens malstrøm« (1966). Ansætter til en behandling af KU ud fra en social synsvinkel findes hos Gustav Pedersen: *Bogen om handels- og kontormedhjælperne og deres organisation* (1950), spec. ss. 276-92.

4. For en nærmere redegørelse herfor, se Johannsen, 1975, se note 2, spec. afsnit 23.

5. »Konservativ Ungdom«, d. 1/2 og 15/2 og 1/3-1932.

afspejledes presset fra funktionærerne i forhandlingerne i partiets funktionærudvalg, hvor såvel repræsentanter for KU som O. P. Bouet gang på gang henviste til stigende utålmodighed blandt funktionærerne for at underbygge krav over for partiet om en funktionærlovgivning.

Funktionærpolitikken før 1932

En udpræget mangel på udadvendthed og på aktiv støtte fra funktionærkredse karakteriserede konservativ funktionærpolitik i perioden 1915 til 1932. På to felter udfoldede partiet dog aktiviteter – på det praktisk-politiske – inden for det under Socialrådet i 1923 nedsatte og i 1929 ophævede funktionærudvalg og på det ideologiske felt gennem den konservative folketingsmand, dr. phil. Arnold Fraenkels forfatter- og foredragsvirksomhed.

I funktionærudvalget sad O. P. Bouet som repræsentant for Fællesrepræsentationen og indhøstede der en række erfaringer i praktisk funktionærpolitik. Det var erfaringer, partiet senere kunne udnytte og udnyttede – første gang i 1933⁶ – til hypning af egne partipolitiske kartofler.

A. Fraenkel tilhørte i Det konservative Folkeparti den fløj, der lagde vægt på, at der fandtes en bred folkelig basis med tyngdepunkt i byernes mellemstand for partiets politik. Som Asger Karstensen understregede Fraenkel det folkelige i partiets navn fremfor det konservative.

Gennem sit samfundsvidenskabelige og historiske forfatterskab søgte Fraenkel at tilpasse en folkelig, anti-socialistisk, politisk strategi til vilkårene under en monopolistisk kapitalisme eller med hans egne ord til den koncentrerede bedrifts vilkår⁷. På dette punkt adskiller han sig radikalt fra Asger Karstensen, der som bekendt idealiserede smådriften og betragtede kapitalkoncentrationen som et inderligt overflødigt fænomen. Fraenkel indså ganske vist klart kapitalkoncentrationens alvorlige sociale følgevirkninger for den »gamle mellemstand«, men han betragtede ikke desto mindre – ud fra overvejelser vedrørende mulighederne for en økonomisk fremgang – koncentrationen af kapital som et nødvendigt onde⁸.

I en situation, hvor en traditionel støttegruppes sociale og økonomiske

6. Om funktionærudvalgets arbejde, se O. P. Bouet: *Privatfunktionærstanden* (1948), s. 24–31; H. G. Carlsen: *Træk af funktionærrettens udvikling*. (1960), s. 34–36.

7. A. Fraenkel: *Politisk læsebog I* (1918), spec. s. 85–96, 111–174; *sammes*, *Funktionærspørgsmålet – politisk belyst* (1928); *sammes*, *Mellemstanden* (1932), spec. s. 1–7, 189–290.

8. Fraenkel, *Mellemstanden* (1932), s. 230–33, 243–45.

betydning – som følge af kapitalens koncentration – stadig blev reduceret⁹, var en appel til den talmæssigt stærkt voksende funktionærgruppe Fraenkels svar på spørgsmålet om en adækvat politisk strategi for en folkelig antisocialisme.

Da Fraenkel især henvendte sig til arbejdsgiverkredse, kom han til stærkt at fremhæve arbejdsgivernes egen interesse i gennem sociale indrømmelser og privilegier til funktionærerne at sikre sig gruppens loyalitet over for det bestående. At hans agitation ikke havde karakter af en moralsk appel om bedre arbejdsgiveretik fremgår tydeligt af følgende passage i et foredrag holdt i 1928 i Dansk Principalforening. Her siges det ligesud: »Hovedsagen er, at man er klar over, hvad man vil. At man ikke er rørt over sin egen humanitet, når man kun gør, hvad der simpelthen er i ens egen interesse, så snart man har set, hvad det betyder, om funktionærstanden drages op til en selv som en borgerlig mellemstand, eller om den synker ned til en højere lønnet arbejderstand«¹⁰.

Målet for konservativ funktionærpolitik var således – efter Fraenkels opfattelse – negativt bestemt; nemlig ad socialpolitisk vej at sikre funktionærgruppen som et samfundsbevarende potentiale eller mere konkret formuleret: gennem en social privilegiepolitik at hindre dens integration i fagbevægelsen og i Socialdemokratiet.

Da imidlertid midlerne til varetagelse af arbejdsgivernes langsigtede, politiske interesser bestod i sociale indrømmelser, dvs. indskrænkninger i den enkelte arbejdsgivers ret til hensynsløs forfølgning af kortsigtede profitinteresser, var en modstand i principalkredse at vente. Fraenkel peger f. eks. på, at funktionæren blev sikret kår og arbejdsvilkår, der gør det muligt for denne at føre et »kulturliv«¹¹. Over for mulighederne for at vinde forståelse i principalkredse for at yde på kort sigt til sikring af langsigtede interesser var Fraenkel pessimist¹². Derfor stillede han sig heller ikke på forhånd fremmed over for tanken om en funktionærlovgivning gennemført i form af et politisk diktat.

Funktionærpolitikens saglige indhold

På flere områder bestod der inden for Det konservative Folkeparti uenighed om funktionærpolitikens praktiske udformning. Centralt var her spørgsmålet om en funktionærlovgivnings gyldighedsområde.

9. Fraenkel, 1918, s. 127, samme, 1932, s. 244.

10. Fraenkel, 1928, s. 10.

11. Fraenkel, 1928, s. 11–16, samme, 1932, s. 255.

12. Fraenkel, 1932, s. 3–4, 242.

Fraenkel mente f. eks., at en lovgivning i en eller anden form også måtte omfatte arbejdskårene (nærmere bestemt en minimumsløn¹³), mens tanken om en sådan afvistes af KUs formand (1932–36) og chefadeolog Jack G. Westergaard¹⁴. Jack Westergaard begrundede sin afvisning med en henvisning til den nivellerende effekt på lønningerne, en sådan minimumsløn måtte formodes at have. (I øvrigt var en tendens til at tilstræbe en maksimal differentiering funktionærene indbyrdes et karakteristisk træk ved konservativ funktionærpolitik, hvilket bl. a. kom til udtryk i partiets forslag fra maj 1937). Fraenkel havde også haft minimumslønnens nivellerende effekt i tankerne; men han vurderede elendige lønforhold som en større trussel mod funktionærernes mellemstandsbevidsthed end en evt. nivellering af lønningerne.

Konservativ funktionærpolitik omfattede mere end en regulering af retsforholdet mellem arbejdsgiver og funktionær¹⁵; men da netop dette spørgsmål var kontroversielt både inden og uden for partiet, skal opmærksomheden samles herom.

Hvilke grupper af arbejdsgivere skulle en regulering omfatte? Spørgsmålet havde andet end blot akademisk interesse, idet der fra detailhandlens side allerede i efteråret 1936 i partiets funktionærudvalg blev fremsat stærke krav om dispensation fra en fremtidig funktionærlovgivning. Kravet blev fremsat med en henvisning til standens i forvejen anspændte økonomi. Selv om Fraenkel ikke i sine skrifter udtrykkeligt havde taget afstand fra dispensationstanken, er der ingen tvivl om, at han var mod en sådan. Således var det hans opfattelse, at normerne for en lovgivning skulle fastsættes ud fra praksis i større virksomheder og om fornødent påtvinges de mindre¹⁶. Herved fik funktionærpolitikken erhvervsstrukturpolitiske undertoner, hvilket i øvrigt falder udmærket i tråd med Fraenkels syn på kapitalkoncentrationen og produktivitetsudvikling.

Derimod var der hos KU her en åbenbar kløft mellem teori og praksis. Ud fra en idealisering af smådriften¹⁷ krævede man beskyttelse af den mindre selvstændige bedrift, men stod samtidig som en af de kraftigste fortalere for en funktionærlovgivning, og var der en ting, funktionærloven – såvel i sin oprindelige som i sin endelige skikkelse – ikke var udtryk for, så var det en beskyttelse af den mindre handlende.

13. Fraenkel, 1928, s. 11–16.

14. Jack G. Westergaard: *Privatfunktionæren*, »Det nye Danmark«, jan. 1935.

15. D. 21.11.1933 fremsatte Det konservative Folkeparti med Bouet som ordfører et lovforslag om pensionskasser.

16. Fraenkel, 1932, s. 255–56.

17. Aksel Møller: *Ungkonservatisme* (1936), s. 20–23, 99–100.

Den omtalte kløft blev dog næppe af KU forstået som en sådan, idet KU i sit samfundssyn jo ikke opererede med fundamentale interessemodsatninger klasserne imellem. Misbrug og overgreb fra principalside mod funktionærer blev i KU ideologisk tolket som eksempler på manglende arbejdsgivermoral og ikke som udtryk for objektive, økonomiske tvangsmekanismers gennemslag¹⁸.

Detailhandelens dispensationskrav fik ingen afgørende betydning for konservativ funktionærpolitik, idet kravet ikke var imødekommet i det i maj 1937 fremsatte forslag. Ganske vist krævede De konservative og Venstre senere i en mindretalsudtalelse i forbindelse med afgivelsen af betænkningen, at virksomheder med 2 eller færre ansatte skulle undtages fra loven; men forbeholdet var af rent formel karakter, idet de to partier til trods for manglende imødekommenhed fra regeringspartiernes side alligevel i sidste instans stemte for loven.

M. h. t. spørgsmålet om hvilke kategorier af lønmodtagere en funktionærlov skulle omfatte, var der blandt dets tilhængere inden for Det konservative Folkeparti to markante positioner, nemlig isolations- og integrationsstrategien¹⁹. Isolationsstrategien, som Fraenkel var talsmand for og Bouet tilhænger af, gik ind for en snæver og præcis afgrænsning af funktionærbegrebet i loven og lagde vægt på en skarp adskillelse mellem funktionær og arbejder. Integrationsstrategien havde sine fortalere inden for KU og støttedes af Christmas Møller. Ifølge denne strategi var et udflydende og fleksibelt funktionærbegreb at foretrække, idet et sådant åbnede mulighed for dele af arbejderklassens integration – gennem opnåelse af funktionærstatus – i mellemstanden.

Divergenserne mellem de to synspunkter kom til udtryk i de stadigt vekslende benævnelser, som partiets funktionærlovsforslag blev forsynet med under sin tilblivelse, idet skiftevis en almen- og en specifik funktionærrettet titel betegnede forslaget²⁰.

Bag de to strategier lå forskellige opfattelser af den sociale- og økonomiske udvikling og af vilkårene for en anti-socialistisk, politisk strategi. Til Fraenkels defensive – i forhold til Socialdemokratiet og fagbevægelsen – isolationsstrategi svarede et billede af en ekspansiv, kapita-

18. Aksel Møller: *Politik* (1933), s. 54–55, samme, 1936, s. 20–21, 29–31, 103.

19. Referat af møde i Det konservative Folkepartis funktionærudvalg, d. 27.11.1936, Det konservative Folkepartis Arkiv, Hovedkontoret.

20. Det første udkast til funktionærloven havde som titel, forslag til lov om arbejdsaftaler, efter mødet d. 27.11.1936 (jf. note 19) ændredes den til forslag til lov om arbejdsaftaler for funktionærer og andre, det i maj fremsatte forslag havde titlen forslag til lov om individuelle arbejdsaftaler.

listisk økonomi²¹, mens KUs offensive integrationsstrategi modsvarede af forestillinger om en stillestående og kriseramt økonomi²². De forskellige analyser af den sociale- og økonomiske udvikling hænger sikkert sammen med, at Fraenkel udviklede sine ideer allerede i perioden før 1. verdenskrig, mens KU-ideologien udformedes under indtryk af arbejderbevægelsens nederlag i Italien, Tyskland m. fl. i mellemkrigstiden.

KU og funktionærspørgsmålet 1932–december 1936

KUs sociale rekruttering

KU var med sine 30.000 medlemmer en af 30'ernes største – om ikke den største – politisk-aktive ungdomsorganisation²³. Ved årtiets begyndelse indledtes en veritabel eksplosion i medlemstallet, der dog i 1935 afløstes af stagnation²⁴ og senere af direkte tilbagegang. De følgende tal stammer alle fra »storhedstiden« i 1930'ernes begyndelse og midte.

Geografisk udgjorde hovedstadsområdet foreningens tyngdepunkt, idet 1/3 af medlemmerne i juni 1934 kom her fra. På samme tidspunkt talte f. eks. alle KU-foreninger i Jylland kun 17 flere medlemmer end Københavns KU. I en række amter var den eksplosive medlemstilgang fra 1933 til 1934 et ukendt fænomen – således i Thisted, Hjørring, Ålborg og Viborg amter, og på Lolland-Falster var der endog tale om en tilbagegang. Af den samlede fremgang fra 1. juni 1933 til 1. juni 1934 på i alt 7.090 medlemmer tegnede Københavns KU sig for over halvdelen (3.926). Stærk fremgang var dog også at spore i en række større provinsbyer som Odense (2.465 til 3.276) og Vejle (651 til 1.117). Den relativt stærkeste fremgang havde man i Sønderjylland med 700 til 1.643 (alle tal fra hhv. 1. juni 1933 og 1. juni 1934)²⁵.

M. h. t. medlemmernes fordeling på køn og alder foreligger – mig bekendt – intet fuldstændigt statistisk materiale, men ifølge Leo Dane (formand for KU 1938–40) domineredes medlemsmassen i 1930'ernes midte af unge mellem 20 og 25 år. Mod slutningen af tiåret kunne imidlertid spores en tendens til overvægt for aldersgruppen fra 16–20 år²⁶.

21. Fraenkel, 1932, s. 244.

22. Aksel Møller, 1936, s. 95–104.

23. DsU, 1937: 27.277 mdl., Venstres Ungdom, 1933: 45.000 medl., KU, 1935–36, 30.000 mdl., VUs høje tal skyldtes mest, at foreningen var nogenlunde den eneste balarrangør på landet, Vagn Dybdahl: *Krise i Danmark* (1975), s. 202–205.

24. Loft, 1944, s. 308.

25. »Konservativ Ungdom«, 1.8.1934.

Fordelingen mellem mandlige og kvindelige medlemmer var efter Leo Danes skøn fifty-fifty, hvilket i så fald ikke afspejledes hverken i de ledende organer eller blandt lokalformændene (se nedenfor).

I KUs ledende organer finder vi en i forhold til befolkningens gennemsnit markant overrepræsentation af handels- og kontormedhjælpere. I KUs forretningsudvalg, der bestod af 9 medlemmer, var således 1. september 1933 de 6 privatfunktionærer (assistent, bogholder, prokurist), 1 akademiker og 2 beskæftiget i landbruget²⁷. Den 1. november 1935 var der i forretningsudvalget kun 3 privatfunktionærer, 2 redaktører, 1 akademiker, 2 ansatte inden for landbruget samt en »slagteriarbejder«, som KU i sin iver for at præsentere sig som en ægte folkelig bevægelse gjorde et stort nummer ud af. I virkeligheden var »slagteriarbejder« Asger Jensen slet ikke slagteriarbejder i gængs forstand, men derimod salgsschauffør for et slagteri og i egenskab heraf medlem af Slagteriarbejderforbundet²⁸. Også blandt lokalformændene var privatfunktionærerne talstærkt repræsenterede, idet 93 af 141 (i 1933) og 111 af 163 (i 1935) var funktionærer. Noget repræsentativt udsnit af befolkningen udgjorde KU-formændene ikke, idet der i 1935 ikke fandtes en eneste af KUs 163 lokalforeninger med en arbejder eller en lærling som formand, ligesom alle formænd i 1935 var *formænd* i ordets allerbøgstaveligste forstand²⁹. I KUs repræsentantskab gentager den stærke overrepræsentation af funktionærer sig³⁰.

For medlemsmassens vedkommende må fordelingen på sociale grupper bygge på beregninger og skøn, da en fuldstændig medlemsstatistik mig bekendt ikke eksisterer. Var KU, som den selv hævdede, et »spejlbillede« af det danske folk³¹, eller var bestemte sociale lag overrepræsenterede i forhold til andre? Som kildemateriale til belysning af denne problemstilling er man henvist til partielle medlemsstatistikker offentliggjorte i KU-pressen³², samtidige udtalelser fra ledende KUere og interviews med 30'ernes ledende KUere. I forbindelse med benyttelsen af de partielle medlemsstatistikker, hvor medlemstilgangen i en kortere pe-

26. Oplyst af Leo Dane i et interview, forfatteren tog d. 15.3.1974.

27. »Konservativ Ungdom«, d. 1.9.1933 og d. 1.11.1935.

28. Asger Jensens virkelige profession blev efter en forespørgsel oplyst af Jack G. Westergaard på et møde i partiets hovedbestyrelse d. 6.12.1935, pk. nr. 15, Det konservative Folkepartis Arkiv, RA. jf. biografien i Blå Bog 1976.

29. »Konservativ Ungdom«, 1.9.1933 og 1.11.1935.

30. Ibid.

31. »I sin sociale sammensætning er KU blevet et spejlbillede af det danske folk« (fra KU-pjecen: »Ned med klassekampen«, se også Jack G. Westergaard, I den sociale nationalismes tidsalder, *Det nye Danmark*, april 1935, s. 124.

32. *Konservativ Ungdom*, 15.2.1934; 1.1.1935 og 15.7.1935.

riode er oplyst, og hvoraf fordelingen på sociale grupper fremgår, til beregning af hele medlemsmassens sociale fordeling, må man være opmærksom på, at der er tale om et udvalg. Herved er også faren for tendens automatisk til stede. Hvilken tendens, der sandsynligvis har været styrende for udvalget af statistikker til offentliggørelse, kan man få et indtryk af ved at betragte de kommentarer, hvormed KU-pressen ledsagede medlemsstatistikkerne. Heraf fremgår det nemlig klart, at et af formålene med offentliggørelsen har været at dokumentere KUs sociale bredde over for offentligheden og politiske modstandere. Med dette forbehold in mente kan antallet af lærlinge og arbejdere i KU skønsmæssigt takseres til 5–10 pct.³³

For funktionærandelens vedkommende kan beregningen heraf også baseres på den sociale fordeling i de ledende organer og på udtalelser fra ledende KUere og O. P. Bouet³⁴. På dette grundlag må 50–60 pct. funktionærer blandt KUs medlemmer betragtes som den mest sandsynlige konklusion. Med andre ord: KU omkr. 1933–35 var ikke i sin sociale sammensætning noget »spejlbillede« af det danske folk. Blandt medlemmerne og i de ledende organer gjorde en stærk overrepræsentation af funktionærer, og det vil især sige handels- og kontormedhjælpere, sig gældende. I Københavns KU har der dog sikkert været et betydeligt islæt af lærlinge og arbejdere, men hvorvidt det samme har gjort sig gældende på landsplan, er det vanskeligt at udtale sig om ud fra det eksisterende kildemateriale.

Men hvad kunne da KU tilbyde disse handels- og kontormedhjælpere? I KUs 1934 program med dets tydelige fascistiske og korporative tendens er man ofte tilføjelig til at overse de klare handels- og kontormedhjælperrelevante sociale krav i programmet. Vel var krav om »anstændige lønforhold« og »rimelige arbejdsvilkår« i sig selv ikke særligt vidtgående, men set i sammenhæng med den anti-materialistiske nøjsomhedsmoral, der ellers prægede programmet, var de bemærkelsesværdige. Og hvad vigtigt er i nærværende sammenhæng: med 1934-programmet i baghånden kunne funktionærmedlemmerne i KU legitimere sociale krav over for ledelsen.

Den her anlagte sociale synsvinkel på KU kan også bidrage til at ka-

33. *Konservativ Ungdom* oplyser d. 15.7.1935, at Kbh.s KU havde 1.400 lærlinge og arbejdere blandt medlemmerne.

34. På et tosidigt HK-KU-møde i Odense i april 1936 udtalte Jack G. Westergaard, at de »fleste« af KUs medlemmer var handels- og kontormedhjælpere. (*Konservativ Ungdom* 15.4.1936). På Det konservative Folkepartis landsmøde d. 6.10.1933 udtalte Bouet, at »halvdelen« af KUs medlemmer var privatfunktionærer, RA, Det konservative Folkepartis Arkiv, pk. nr. 15.

ste nyt lys på det ambivalente forhold i 1930'erne mellem KU og moderpartiet. På den ene side betonedede KU sin selvstændighed i forhold til partiet. Denne bevidste distancering fra Det konservative Folkeparti hænger sammen med en frygt fra bl. a. Jack G. Westergaards side³⁵ for, at KU skulle virke mindre troværdig i lønmodtagerkredse – gennem en alt for nær tilknytning til Det konservative parti. Partiet var nemlig i sådanne kredse omgærdet af en – efter Jack Westergaards opfattelse uberettiget – »social mistillid«. På den anden side betonedede KU en samhørighed med moderpartiet, idet det med sin organisation og sine kontakter til arbejdsgiverkredse var ungdomsorganisationens vigtigste forbunds-fælle i dens bestræbelser på at realisere 1934-programmets sociale krav.

Betydningen af HKs indmeldelse i 1932 i DsF

I 1932 vedtog HKs kongres at indmelde forbundet i De samvirkende Fagforbund. To gange tidligere – i 1922 og 1928 – havde HKs ledelse vedtaget en indmeldelse i DsF, og begge gange var beslutningen blevet forkastet af et flertal af medlemmerne ved en urafstemning. Indmeldelsen i 1932 blev vedtaget uden urafstemning³⁶.

Indmeldelsen i 1932 var den umiddelbare anledning til, at KUs ledelse gennem læserbreve i »Konservativ Ungdom« fra medlemsside blev afkrævet svar på følgende spørgsmål: 1. Kan en KU'er forsvare at stå som medlem af det »røde« HK? 2. I benægtende fald: Hvilke alternativer til HK kan KU da opstille?³⁷ Svaret fra KUs ledelse var ikke til at misforstå, idet det rummede en advarsel mod at indmelde sig HK, der karakteriseredes som en ren og skær »propagandaorganisation«³⁸. Politiske hensyn var KU-ledelsens begrundelse for at fraråde medlemskab af HK. Samtidig rummede svaret et vagt formuleret løfte om en anden løsning på medhjælpernes sociale problemer.

KUs bestræbelser gik i første omgang ud på at skabe en alternativ fagforening for medhjælperne. Allerede på KUs delegeretmøde i Nakskov i 1934 stod det imidlertid klart, at tanken ikke lod sig realisere, og man besluttede som en konsekvens heraf at give grønt lys for medlemskab af HK for om muligt derved at søge forbundet ændret »indefra«.

35. Jack G. Westergaard: »I den sociale nationalismes tidsalder«, *Det nye Danmark*, april 1935, s. 124.

36. Pedersen, 1950, s. 172, 210 o. 230.

37. Se note 5.

38. *Konservativ Ungdom*, d. 15.2.1932.

Beslutningen blev foreløbig ikke offentliggjort, og blev den 31. august 1934 forelagt for Det konservative Folkepartis hovedbestyrelse af Jack G. Westergaard. I sit indlæg forbeholdt han KU ret til at tale frit om de arbejdsgivere, der lønnede deres kontormedhjælperer dårligt, og om Nakskovbeslutningen sagde han: »Vi har søgt at skabe en konservativ kontormedhjælperforening, men det er desværre ikke lykkedes os, hvorfor vi har anbefalet vore folk at melde sig ind i den bestående, ikke af sympati, men for at ændre hele den politik, der råder der«³⁹. Partiformanden Christmas Møller støttede i denne sag KU, hvorimod Dansk Arbejdsgiverforenings formand Julius Madsen meget stærkt imødegik beslutningen bl. a. med truslen om at forlade partiet, hvis den førtes ud i livet. En skarp ordveksling fulgte Julius Madsens indlæg, i forbindelse med hvilken Poul Sørensen, der dengang var KUs næstformand, kraftigt tog til genmæle mod Dansk Arbejdsgiverforenings formand. Efter en frokostpause blev man enige om at udsætte en evt. offentliggørelse af Nakskovbeslutningen, indtil alle muligheder for et fagligt alternativ til HK var undersøgt.

I de følgende 14 måneder forhandlede KU og DA om etableringen af såkaldte upolitiske arbejdsløshedskasser til handels- og kontormedhjælperer. Forhandlingerne endte uden resultat. Det spørgsmål, de i sidste instans var strandet på, var magtforholdene i kassernes bestyrelse. Her stod DA stejlt på kravet om arbejdsgiverdominans, mens KU ligeså stejlt krævede paritet mellem funktionærer og arbejdsgivere.

Efter at forhandlingernes definitive forlis var klart for alle, aflagde Poul Sørensen beretning for partiets hovedbestyrelse om forhandlingernes gang, hvor han betegnede de tilbud, DA i forhandlingerne havde givet KU, som »fuldstændig uantageligt« for KU. Konsekvensen af sammenbruddet var, at KU nu måtte acceptere, at medlemmerne meldte sig ind i HK. Han sluttede sit indlæg med at understrege, at man sikkert i fremtiden ville finde Konservativ Ungdom gående ind for et aktivt arbejde inden for HK, og at dette på flere områder muligvis ville kunne afstedkomme standpunkter, som ikke før havde været kendt inden for partiets rammer⁴⁰.

KUs ændrede holdning til HK var således frugten af mislykkede forsøg på at skabe først en alternativ fagforening siden en alternativ arbejdsløshedskasse for medhjælperer.

39. RA, Det konservative Folkepartis Arkiv, pk. nr. 9, ref. af mødet i hovedbestyrelsen, d. 31.8.1934.

40. RA, Det konservative Folkepartis Arkiv, pk. nr. 9, ref. af mødet i hovedbestyrelsen d. 6.12.1935.

Forhandlingerne mellem Dansk Arbejdsgiverforening og KU var helt uofficielle, men rygter må alligevel være sivet ud, idet Jack G. Westergaard, Poul Sørensen og Carsten Raft – mod bedre vidende⁴¹ – d. 5. feb. 1936 i Berlingske Tidende (over for offentligheden) dementede, at KU nogensinde skulle have haft planer om at oprette en upolitisk fagforening for handels- og kontormedhjælpere.

Konsekvensen af KUs fagforeningspolitiske fiasko var, at KU nu officielt gav grønt lys for indmeldelse i HK⁴².

Hvilken effekt boycott-linjen fra 1932–36 havde på HK er det vanskeligt at vurdere, idet HK netop i disse år befandt sig i en kraftig medlemsfremgang. KUs nye strategi – at søge HK ændret »indefra« – viste sig også at bygge på et helt urealistisk grundlag, og den resulterede kun i ubetydelige episoder, der dog nød den borgerlige presses store bevågenhed⁴³.

Den faglige politiks forlis havde automatisk anbragt en politisk løsning af funktionærspørgsmålet øverst på dagsordenen. Hertil kom, at KUs eksplosive medlemsfremgang omkring 1935 var afløst af stagnation, og at partiets resultat ved folketingsvalget i 1935 slet ikke kunne stå mål med de forventninger, man i konservative kredse havde næret hertil. Begge tendenser – KUs medlemstal og partiets valgresultat – blev inden for KU og partiet tolket som tegn på, at funktionærernes tålmodighed var ved at være opbrugt, og konstateringen heraf var udgangspunkt for krav om en mere aktiv funktionærpolitik⁴⁴.

Det konservative Folkeparti og funktionærloven

Partiets funktionærudvalg, der var den institutionelle ramme for de partiinterne kontroverser omkring funktionærloven, var blevet nedsat i 1931, og havde frem til oktober 1936 direktør og landstingsmedlem Halfdan Hendriksen som formand.

I udvalget sad fremtrædende repræsentanter for Dansk Arbejdsgiver-

41. Jf. Jack Westergaards udtalelse d. 31.8.1934 (note 39).

42. Jack Westergaard udtalte i april 1936 på et KU-HK møde, at han anbefalede funktionærmedlemmer af KU at træde ind i HK og gøre sig gældende der. *Konservativ Ungdom*, 15.4. 1936.

43. Som eksempel herpå kan nævnes den såkaldte Skiveaktion, hvor 40 medlemmer af HKs afdeling, Skive, protesterede mod »partipolitisk misbrug af HK«. *Konservativ Ungdom*, maj 1937, Dansk Handels- og Kontormedhjælper Tidende, 37. årg. 1.5.1937 og 1.6.1937.

44. J e n s W i n t h e r: *Fra krise til krig* (1966), s. 52 ff.

forening, Industrirådet, Grosserer-Societetet og De samvirkende Købmandsforeninger. Over for denne arbejdsgivergruppe sad O. P. Bouet (afløste Halfdan Hendriksen som udvalgets formand) samt en række ledende KUere som funktionærernes talerør. Også politikere som A. Fraenkel og Christmas Møller havde sæde i udvalget.

Tanken om en funktionærlovgivning var ingeniende ny inden for Det konservative Folkeparti, idet den allerede i 1919 var blevet rejst, men afvist af partiets landsråd⁴⁵. Senere blev kravet om en funktionærlovgivning på partiets landsmøde d. 6. oktober 1933 optaget som punkt 11 i partiprogrammet. Helt uden gnidninger havde optagelsen ikke været, idet Industrirådets direktør G. E. Hartz på et tidspunkt havde forsøgt at erstatte den senere vedtagne formulering med en mere udvandet version. Hartz' manøvrer kaldte Bouet til talerstolen, hvorfra han skildrede konsekvenserne af en fortsat laden-stå-til på det funktionærpolitiske område. »Hvis vi ikke fra partiets side viser villighed, går funktionærerne i tusindvis til Socialdemokratiet. Jeg tvivler ikke på ungdomsorganisationen – dem har jeg bag mig – thi halvdelen af dem er privatfunktionærer«⁴⁶. Denne udtalelse faldt i 1933.

Omkring 1935–36 begynder en udvikling, hvormed funktionærudvalget, der hidtil nærmest havde haft karakter af en uforpligtende »diskussionsklub«, ændredes til et mere konkret arbejdende organ. Således forelægges på mødet 11. november 1936 et funktionærlovsforslag udarbejdet af KUeren Poul Stockholm, der dengang var sekretær i Socialministeriet. Forslaget omfattede alle individuelle kontraktforhold (dvs. ikke kun funktionærstillinger). Derimod omfattede det ikke arbejdsforhold, der var regulerede gennem en kollektiv overenskomst mellem DA og DsF. Heller ikke lærlinge og offentligt ansattes arbejdsvilkår var omfattet af forslaget. Det beskæftigede sig endvidere alene med arbejdsvilkårene (opsigelse, ferie, løn under sygdom m. m.) – altså ikke løn- og arbejdstid⁴⁷.

Blandt funktionærlovstilhængere i udvalget var der nogen uenighed om den i forslaget anvendte terminologi, idet den gamle isolationsstrategiker A. Fraenkel stærkt beklagede den manglende funktionærspecificitet i forslaget og i titlen. Han havde f. eks. gerne set termen »principal« erstatte den i forslaget mere almene benævnelse »arbejdsgiver«.

45. Jørgen Hattning: *Fra Piper til Christmas Møller* (1966), s. 142–43.

46. RA, Det konservative Folkepartis Arkiv, pk. nr. 15, ref. af debatten på landsmødet d. 6. okt. 1933.

47. Det konservative Folkepartis Arkiv, Hovedkontoret, ref. af funktionærudvalgets møde d. 11.11.1936 og d. 27.11.1936.

Fraenkels kritik gav anledning til en mere principiel debat, hvor bl. a. KU formanden (fra 1936–38) Aksel Møller tilbageviste Fraenkels indvendinger med en henvisning til den »moderne« konservatismes uvilje mod at adskille klasser, og han skitserede integrationsstrategiens hovedindhold: nemlig at gøre arbejderen mere »modtagelig« for konservativ påvirkning gennem hans integration i mellemstanden f. eks. gennem opnåelse af funktionærvilkår⁴⁸. De to fløje, der udskilte sig i forbindelse med diskussionen, nåede dog frem til et kompromis, der bl. a. kom til udtryk i titlen, og som alle – på nær den gamle hugaf dr. Fraenkel – kunne gå ind for.

Langt alvorligere end de ovenfor skildrede kontroverser var den kritik, købmand Georg Hansen og købmand A. S. H. Jeppesen på detailhandelns vegne rejste mod Stockholms forslag⁴⁹. Med en henvisning til opinionen blandt de mindre handlende advarede Georg Hansen partiet mod at realisere forslaget, som han karakteriserede som »rent socialistisk«. Det lykkedes ikke at få et kompromis i stand mellem funktionærlovstilhængerne og detailhandelens repræsentanter, og under de ret skarpe meningsudvekslinger, der fandt sted i kølvandet på Georg Hansens udfald, placerede parti- og gruppeformanden Christmas Møller klart sit lod i funktionærlovstilhængerens vægtskål. Christmas Møllers indlæg skal refereres her ikke blot p. g. a. dets relevans i nærværende sammenhæng, men også fordi det er centralt for en forståelse af hans politiske visioner i mere generel forstand. Svaret til Georg Hansen lød således: »Til Georg Hansen vil jeg sige: Der er ingen kunst i at gøre det, Georg Hansen vil. Men vil vi lave det samfund, der kan bære ud fra vore synspunkter, og som i sin idé appellerer til alle klasser, til købmænd, funktionærer og den øverste del af arbejderklassen, så er det politik. Og den politik vil vi lave. Og bliver det nødvendigt vil vi lave den uden d'herrer. Det vil jeg i hvert fald«.

Striden fandt sted for lukkede døre, men afspejlede dog f. eks. i en kronikserie af Bouet i Berlingske Tidende i november 1936, hvor Bouet anklagede arbejdsgiverne for i funktionæranliggender i virkeligheden at modarbejde vitale egeninteresser⁵⁰. Han karakteriserede – med henvisning til udlandet – arbejdsgivernes frygt for en funktionærlovgivning som helt ubegrundet og hæftede betegnelsen »socialistfabrikanter en gros« på de dårlige arbejdsgivere, der behandlede deres medhjælp mindre godt.

48. Det konservative Folkepartis Arkiv, Hovedkontoret, ref. af funktionærudvalgets møde d. 27.11.1936.

49. Det konservative Folkepartis Arkiv, Hovedkontoret, ref. af funktionærudvalgets møde d. 15.12.1936.

50. Berlingske Tidende, d. 8.11., d. 13.11. og d. 22.11.1936.

I striden mellem funktionærtilhængerne og detailhandelen holdt de tilstedeværende repræsentanter for større virksomheder sig enten i baggrunden eller – som Holger Unmack og Halfdan Hendriksen – tog parti for en funktionærlov.

Fra senere meningstilkendegivelser fra DA og Industrirådet ved vi, at man principielt tog afstand fra en funktionærlovgivning, hvad enten den forelå i skikkelse af et konservativt forslag eller var resultatet af et radikalt-socialdemokratisk samarbejde⁵¹.

Der var imidlertid forskel på den argumentation, hvormed DA og Industrirådet begrundede deres modvilje, og den detailhandelens organisationer leverede. Mens Dansk Arbejdsgiverforening og Industrirådet nøjedes med at betegne en funktionærlovgivning som et overflødigt indgreb, gik detailhandelens modstand på den skadevirkning, en sådan lovgivning måtte forventes at få for de mindre handlende.

Som nævnt betød detailhandelens advarsler ikke, at arbejdet med forslaget indstilledes, og 15. december kunne udvalget færdigbehandle Stockholms forslag. Herefter ville Christmas Møller videreekspedere det til rigsdagsgruppen. Hvordan stemningen har været her, er det p. g. a. manglende kildemateriale vanskeligt at udtale sig om; men i hvert tilfælde fremsatte Det konservative Folkeparti på en af samlingens sidste dage – 7. maj 1937 – et forslag til lov om individuelle arbejdsaftaler. Forslaget genfremsattes i uændret form 15. oktober 1937. Kort forinden (på partiets landsmøde i Århus 9.–10. oktober) havde Christmas Møller sikret sig partiorganisationens støtte til forslaget⁵².

Hermed var funktionærlovens præ-parlamentariske fase afsluttet. Udviklingen fra maj 1937 til april 1938, hvor funktionærloven vedtoges skal kun skitseres her, da den allerede findes behandlet andre steder⁵³.

HK reagerede på det konservative forslag med en stærk kritik, dels i Handels- og Kontormedhjælpertidende, dels gennem en fordømmelse vedtaget af HKs repræsentantskab og endelig gennem afgivelse af et juridisk responsum udarbejdet af forbundets juridiske konsulent, overretssagfører Einer Hansen⁵⁴. Den rejste kritik lå dels på et principielt plan som

51. Folketingets Arkiv, Arbejdsforhold, nr. 28, bilag I-II, erhvervsorganisationernes svar (afgivet d. 25.–26.3.1937).

52. Berlingske Tidende, d. 11.10.1937, s. 2.

53. Erik Rasmussen: *Velfærdsstaten på vej 1913–39* (1971), s. 487–88; Pedersen, 1950, s. 276–95; B. S. Christensen: *Tilblivelsen af lov af 13.3. 1938 vedrørende retsforholdet mellem arbejdsgivere og funktionærer i private erhvervsvirksomheder* (Århus, 1973, utrykt samfundsfagsspeciale – bygger ikke på utrykt arkivmateriale).

54. D. 20.6.1937 vedtog HKs repræsentantskab en resolution, der kritiserede De

en kritik af særlovgivningstanken, hvis intentioner blev betegnet som organisationsfjendtlige, dels som en kritik af de enkelte bestemmelser i forslaget. Med udgangspunkt i det juridiske responsum fastslog man her, at det konservative forslag kun på et enkelt område (ferie) betød et fremskridt i forhold til gældende retspraksis, mens det på alle andre områder enten betegnede en stadfæstelse eller endog en forringelse i forhold til gældende praksis.

Fra radikal side blev forslaget også kritiseret, men alene dets indhold, idet man i princippet gik ind for særlovgivningstanken⁵⁵.

Efter førstebehandlingen, hvor et flertal for en funktionærlovgivning kunne konstateres, ændrede socialdemokraterne signaler, og på et møde hos Stauning fik folketingsmand Gustav Pedersen, der tillige var formand for HK i København, pålæg om at optage forhandlinger med J. Hassing-Jørgensen fra Det radikale Venstre om konkrete ændringer i Det konservative Folkepartis forslag⁵⁶.

I det forslag, de to partier relativt hurtigt enedes om, var der sket dels en præcisering, dels en udvidelse af lovens gyldighedsområde. Præciseringen bestod i, at loven nu indeholdt en definition af funktionærbegrebet, og udvidelsen i at alle funktionærer nu var omfattet af loven. Ligesom det konservative forslag dækkede loven alene arbejdsvilkårene. Dog var ferieområdet ikke med mere, idet det blev dækket af den omtrent samtidigt vedtagne ferielov. Af nye punkter var bl. a. kommet en fastslåelse af organisationsretten i § 8. En anden vigtig ny bestemmelse gik ud på, at lovens opsigelsesvarsler i tilfælde af arbejdskonflikt automatisk veg til fordel for organisationernes varslingsbestemmelser (§ 2).

Der var endvidere sket en klar indholdsmæssig forskydning i funktionærernes favør, idet princippet om paritet mellem principalens og funktionærens forpligtelser over for hinanden (i tilfælde af opsigelse o. l.) var opgivet. Til den indholdsmæssige revision kom en afhjælpning af det konservative forslags værste tekniske skavanker.

Da socialministeren i forbindelse med lovens udarbejdelse bad erhvervs- og faglige organisationer om en meningstilkendegivelse, gentog det billede, vi allerede kender fra de interne opgør i Det konservative

---

konservatives forslag (*Dansk Handels- og Kontormedhjælpertidende*, 37. årg., 7, 1.7.1937, det juridiske responsum samme sted). Det konservative Folkepartis forslag blev kritiseret i næsten hvert eneste nr. af DHKT fra maj-dec. 1937.

55. se f. eks. J. Hassing-Jørgensens udtalelser på et politisk møde med funktionærspørgsmål som tema, med deltagelse af Socialdemokratiet, Det konservative Folkeparti, Venstre og Det radikale Venstre (referat i DHKT, 12, 1,12, 1937, s. 139-40).

56. Pedersen, 1950, s. 289.

Folkeparti, sig. Detailhandelen vendte sig i svaret til socialministeren kraftigt mod loven, hvis konsekvenser udmaledes som ikke mindre end katastrofale for standens fortsatte evne til at beskæftige lønnet medhjælp, og henstillede kraftigt, at de mindre handlende måtte blive undtaget fra loven. Dansk Arbejdsgiverforening og Industrirådet var heller ikke tilhængere af loven, men argumentet var her, at den var udtryk for et overflødig statsindgreb. Fra Grosserer-Societetets side forelå p. g. a. vanskeligheder med at få indhentet svar fra medlemmerne ikke nogen kommentar. Dog henstillede man for en sikkerheds skyld, at lovens vedtagelse måtte blive udsat til næste samling.

Ved lovens 3. behandling i landstinget stod Det konservative Folkeparti som det eneste splittet, idet Aksel B. Lange med henvisning netop til detailhandelens forhold anbefalede sin gruppe at undlade at stemme, mens partifællen Halfdan Hendriksen på trods af diverse beklagelser over, at det desværre ikke var lykkedes at imødekomme de handlendes ønsker, alligevel måtte anbefale sin gruppe at stemme for loven, da den betegnede et stort socialt fremskridt.

Sammenfatning og konklusion

Funktionærlovens forhistorie inden for Det konservative Folkeparti er i det foregående blevet skildret med henblik på en analyse af, hvilke politiske, ideologiske, sociale eller økonomiske kræfter, der lå bag partiets udspil i maj 1937.

Ofte antages det private erhvervsliv at øve stor indflydelse på konservativ politik, men i dette tilfælde må denne antagelse afvises. Partiets funktionærpolitik må siges at være realiseret mere på trods end på grund af det private erhvervslivs ønsker.

Fagbevægelsens – og det vil her sige HKs – betydning må i betragtning af forbundets principielle modvilje mod en særlovgivning også have været af mere indirekte karakter. Det gælder dog ikke for Fællesrepræsentationen for danske Funktionærforeninger, der med Bouet i spidsen gik ind for en særlig funktionærlovgivning.

Tilskyndelse eller pres fra andre partier må siges at have spillet en minimal rolle. For Det radikale Venstre, der ved siden af Det konservative Folkeparti var det eneste parti, der aktivt arbejdede for en funktionærlovgivning, kom det konservative initiativ som en – ikke ubetinget behagelig – overraskelse. Initiativet kan heller ikke siges direkte at være affødt af nogen styrket parlamentarisk position, idet den borgerlige op-

position netop i 1936 havde mistet flertallet i landstinget. Indirekte kan tabet selvfølgelig have medvirket til en erkendelse af det illusoriske i en fortsat obstruktionspolitik og derved fremmede for en mere konstruktiv politik.

Christmas Møllers klare stillingtagen for funktionærloven i striden med detailhandelen har ganske givet været af stor betydning, men om nogen egentlig initierende indsats var der ikke tale.

Den konklusion, ovenstående overvejelser må lede til, er, at drivkraften bag konservativ funktionærpolitik ikke kan lokaliseres til hverken det private erhvervsliv, til fagbevægelsen, til andre partier eller til enkeltpersoners virke. Skal det dynamiske element i konservativ funktionærpolitik lokaliseres, må det være i de vedvarende krav om en aktiv funktionærpolitik, som O. P. Bouet og KU stillede partiet overfor i løbet af 30'erne.

Både for KUs og Bouets vedkommende lå der bag kravene til partiet et pres fra hhv. arbejdsledere, tekniske funktionærer og 10–15.000 handels- og kontormedhjælpere, der stod i KUs rækker. KUs bestræbelser gik frem til 1936 ud på at bekæmpe HK på en såvel politisk som faglig front, hvilket mislykkedes, hvorefter KU begrænsede sig til en politisk løsning på funktionærernes sociale problemer, mens den faglige politik blev overladt til HK.

KU forsøgte under 30'ernes krise gennem sin politik at fremstå som et adækvat svar på medhjælpernes sociale problemer. Ud fra det store antal medhjælpere i KUs rækker er det sandsynligt, at mange også en tid har opfattet KU som en reel mulighed. I hvert tilfælde kan et pres fra disse funktionærer på KU spores i læserbreve i »Konservativ Ungdom« og i udtalelser fra ledende KUere, der ved flere lejligheder over for partiet talte om et pres, en stemning, en stigende utålmodighed blandt KUs funktionærmedlemmer⁵⁷.

Hvorfor så tilsyneladende mange medhjælpere valgte KU som forbundsfælle, er det vanskeligt at udtale sig entydigt om. Til en vis grad hænger det vel sammen med den særlige gennemslagsform, krisen fik for funktionærerne, nemlig som både en materiel-social krise og som en social identitetskrise.

57. Poul Sørensen talte ved funktionærudvalgets møde d. 27.11.1935 om »den stærke stemning ude i landet«, som KU indtil videre havde holdt igen overfor, men hverken kunne eller ville fortsætte med at tøjle. Det konservative Folkepartis Arkiv, Hovedkontoret; Bouet: (se note 46); Poul Sørensen som svar til Julius Madsen på hovedbestyrelsesmødet d. 31.8.1934: »Vi har hundreder af arbejdsløse i vor forening. Hvad skal vi sige til dem«, RA, Det konservative Folkepartis Arkiv, pk. nr. 9.

HK byggede sin faglige politik på en solidaritet med den arbejderklasse til hvilken funktionærerne objektivt set selv hørte, mens KU hævdede en særlig mellemstandsidentitet for funktionærerne i et i øvrigt – efter KUs opfattelse – allerede eksisterende folkefællesskab. Samtidig med, at KU på denne måde tilgodeså reelle social-psykologiske behov hos medhjælperne, var den imidlertid også nødt til i sin politik at reflektere funktionærproblematikkens rent materielle aspekter gennem en række sociale krav. I sine forsøg på at stable en alternativ fagforening på benene snublede KU over sociale modsætningsforhold, hvis eksistens man havde benægtet, og hvis realitet man fortsat søgte at bortforklare gennem dæmoniseringer af uvillige arbejdsgivere.

Funktionærlovens forhistorie kan også bidrage til en øget indsigt i Det konservative Folkepartis indre struktur. Den mest iøjnefaldende skillelinje er i den forbindelse skellet mellem »gammel« og »ny mellemstand«, personificeret i hhv. købmand Georg Hansen, købmand A. S. H. Jeppesen og værkfører Bouet, sekretær, cand. polit. Jack G. Westergaard, sekretær Poul Sørensen, Aksel Møller m. fl. Funktionærloven var katalysator for en udvikling, der lod kontroverser om idémæssige spørgsmål træde i baggrunden for en tid, idet den bragte overbeviste demokrater som J. Christmas Møller og notoriske anti-parlamentarikere som Jack G. Westergaard i samme bås.

En anden skillelinje, hvis konturer træder mindre klart frem, men som alligevel kan anes, er skellet mellem stor- og småkapital, mellem industri og detailhandel, mellem direktør Halfdan Hendriksen, direktør ML. Holger Unmack m. fl.⁵⁸ og købmand Georg Hansen, købmand Axel B. Lange. Axel B. Lange var formand for Provinshandelskammeret 1932–39, og for Dansk Principalforening 1920–39.

Den interesse, de større virksomheder kunne have i funktionærlovgivning lå i dens mulige erhvervsstrukturelle virkninger. De bestod i, at de mindre virksomheder blev tvunget til at antage en række minimumsvilkår ved beskæftigelsen af lønnet medhjælp, hvorved mulighederne for at konkurrere på lave forpligtelser over for funktionærarbejdskraften blev mindre. Imidlertid var det kun enkeltpersoner med baggrund i større virksomheder, der gav udtryk for en positiv holdning til en funktionærlovgivning, og ikke Dansk Arbejdsgiverforening og Industrirådet som organisationer betragtet. Dette hænger sammen med, at de to organisationer og især Dansk Arbejdsgiverforening jo ikke var sammensat af nogen homogen gruppe af arbejdsgivere. For organisationernes indre sammenhold

58. F. eks. dir. Chr. H. Olesen, dir. E. Boeck-Hansen.

har funktionærlovens gennemførelse som et politisk diktat da været en afgjort fordel.

Som nævnt ovenfor i forbindelse med omtalen af Fraenkels ideologiske begrundelse for funktionærpolitikken havde erhvervslivet som helhed betragtet en interesse i en funktionærpolitik i det omfang, den opretholdt funktionærgruppen som et samfundsbevarende potentiale. Den rent faktiske modvilje, det konservative initiativ blev mødt med fra erhvervslivets side, hænger sammen med, at de interesser, Fraenkel havde peget på var interesser på langt sigt, mens erhvervslivets kortsigtede interesser i profitmaximering til en vis grad var i modstrid med funktionærlovens regulerings- og funktionærbeskyttelses intentioner.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, universitetslektor, cand. mag. Niels Lund, universitetslektor, cand. mag. Helge Paludan, universitetslektor, cand. mag. Nikolaj Petersen, cand. mag. Vigand Rasmussen, bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard og universitetsadjunkt, cand. mag. Axel Kjær Sørensen.

Erik Moltke: *Runerne i Danmark og deres oprindelse.* (Forum, 1976). 436 s.

Det er over tredive år siden, der sidst udsendtes en oversigt over runeindskrifterne, og lige så længe siden der fremlagdes en videnskabelig publikation af dem. Siden da er der fundet mange nye indskrifter og udviklet nye opfattelser inden for runologien. Der er derfor et stort savn at udfylde for denne bog, der på den ene side er tænkt som en indføring for både læg og lærd, på den anden side meddeler samtlige danske indskrifter og derfor kan fungere som håndbog, indtil Lis Jacobsen og Erik Moltkes »Danmarks Runeindskrifter« får en moderne afløser.

Bogen begynder med en alfabetisk oversigt, hvor Moltke overbevisende går ind for runernes udvikling af det latinske alfabet, ikke af græsk handelskursiv, etruskisk, eller hvad der ellers er foreslået. Derpå gennemgås indskrifterne fra folkevandrings-tid, vikingetid og middelalder, i et vist omfang sagligt ordnet med henblik på at belyse emner som »hedenskab og kristendom« eller samfundsstrukturen i vikingetiden. Teksten er

fremragende illustreret, næsten halvdelen af indskrifterne er gengivet i udmærkede fotos eller tegninger. Bibliografien er derimod meget sparsom, og registret omfatter kun indskrifter.

Ingen dansk forsker kan med større autoritet og erfaring end Erik Moltke udtale sig om læsningen af de ofte særdeles kryptiske indskrifter og næsten udviskede tegn. Alligevel synes han ofte mere autoritær i sin måde at behandle problemerne på og mere summarisk i sin behandling af forskere med afvigende opfattelser, end materialet og hans argumenter kan yde grundlag for – hvis han ikke vælger helt at ignorere dem og blot fremsætte sin egen opfattelse. Også læsere af et populært værk må have krav på at vide, at der består kvalificeret uenighed f. eks. om Haralds sten i Jelling, både med historikere og kunsthistorikere, om læsningen af adskillige indskrifter, eksempelvis Asmild, og det er ikke retfærdigt at give det indtryk, at Niels Åge Nielsens fortjenester af runologien indskrænker sig til en meget optimistisk ønskelæsning af Sdr. Vinge stenen, den berømte, som Arup kom så galt afsted med. På samme sten har han dog i indskriftens begyndelse fastslået

læsningen af ordet bryde og dermed fordoblet antallet af bryder på runestenene, men det forbigår Moltke. Ellers rummer bogen mange fine og slående iagttagelser og udgør i det hele inspirerende læsning både for læg og lærd. Redegørelsen for udviklingen og brugen af danske runer og svensk-norske runer, eller stutruner, forekommer dog noget håndfast, også mod kronologien. Mon man ikke kan regne med, at i en overgangsperiode, hvor der ikke var almindeligt accepterede former for flere bogstaver, har hver enkelt rister – og kendskabet til runer synes ikke at have været forbeholdt et lille fåtal – ofte kendt flere forskellige former for samme bogstav og ikke brugt dem helt konsekvent? Behøver vi virkelig en svensk rister for at forklare et par stutruner på f. eks. Hedeby-stenen 2?

Niels Lund

Lars Viinholt-Nielsen: *Odense-Svendborg Banen 1876–1976*. (Odense Universitetsforlag, 1976), 280 s. 120 ill.

Mens jernbanejubilæer før i tiden som oftest blev markeret med udgivelsen af et beskedent skrift domineret af tabeller og statistikker, har der i de senere år vist sig en tendens til ved slige lejligheder at udgive et større historisk værk om den jubilerende jernbane. Det seneste eksempel herpå er Lars Viinholt-Nielsens bog om Odense-Svendborg banens første hunderede år.

Denne strækning indgik i det banenet, som blev drevet af Det Sydfynske Jernbaneselskab, der i en årække var Danmarks største privatbaneselskab.

Bogen indeholder et væld af op-

lysninger om selskabet og dets virke lige fra en gennemgang af de store damplokomotiver til en omtale af godsfrimærker og billetter, men hovedvægten ligger på skildringen af selskabets økonomi og drift, hvor især afsnittene om perioden 1922–1949 er interessant læsning. Her redegør forfatteren på udmærket vis for de til tider snirklede regnskabsmæssige og økonomiske forhold, ligesom udviklingen frem mod og årsagerne til statsovertagelsen i 1949 klarlægges.

Illustrationerne er stort set velvalgte, omend man kunne have ønsket sig et par grundplaner som supplement til fotografierne af stationsbygningerne.

I begyndelsen af bogen synes forfatteren at have haft lidt vanskeligt ved at administrere sin viden og fortællelyst med det resultat, at der optræder nogle i bedste fald overflødige digressioner, men bortset fra sådanne skønhedspletter er Viinholt-Nielsens bog et solidt og grundigt stykke jernbanehistorie inden for den genre, der er opstået med og især udgøres af Dansk Jernbane-Klubs publikationer om danske privatbaner.

Vigand Rasmussen

Karsten Friis-Jensen: *Saxo og Vergil. En analyse af 1931-udgavens Vergilparalleller*. (Museum Tusculanum, 1975). 104 s.

Fra instituttet for klassisk filologi ved Københavns Universitet udgives siden 1967 »Museum Tusculanum«, der efter sin undertitel er et »Dansk Tidsskrift for Græske og Latinske Studier.« Til dette tidsskrift søges nu knyttet en skriftrække, »Opuscula Graecolatina«, i hvilken nærværende arbejde indgår som vol. 1. Det ud-

springer af en specialopgave i latin ved Københavns universitet og må således være karakteristisk for unge danske middelalderfilologers beskæftigelse med Saxo.

Det er åbenbart, at det lærde sprogvidenskabelige arbejde med denne vor største middelalderlige forfatter passerede en milepæl med den store videnskabelige Saxo-udgave ved J. Olrik og H. Ræder i 1931. At alt senere arbejde har måttet foregå på grundlag af Olrik-Ræder-udgaven, fremgår af bl. a. den foreliggende bog. Dens anliggende er at føje endnu et led til mere end 300 års arbejde med at finde sproglige paralleller til Saxos udtryk hos klassiske latinske forfattere. Status over den hidtidige imitationsforsknings resultater har forfatteren fundet i O-Rudgavens parallelapparat. Ifølge dette er der i Saxos tekst benyttet 26 forfattere, frem for alle Valerius Maximus, der antages lagt til grund på 1825 steder. Som nummer fem på listen figurerer poeten Vergil. Karsten Friis-Jensen foretager da et nærmere studium af de i alt 60 angivelige Vergilsteder hos Saxo.

Undersøgelsens hovedresultat bliver en knusende dom over Olrik-Ræder. Forfatteren skønner, at kun 14 af de 60 steder ved en granskning efter moderne metoder kan betragtes som Vergillån i egentlig forstand. Parallelapparatet hos O-R affejes som i realiteten værdiløst; det er præget af forvirring og afspejler sine ophavsmands »mangel på principper og deres sjuskeri«.

Berettigelsen af en så arrogant vurdering af to af filologiens store navne unddrager sig en ikke-fagmands bedømmelse. Imidlertid giver den omstændighed, at dansk klassisk filologi åbner sin moderne skriftserie med

et værk af denne karakter, anledning til seriøst at overveje værdien for den historisk-samfundsvidenskabeligt orienterede middelalderforskning af denne traditionelle nabovidenskabs nyeste resultater.

Det er givet, at opretholdelsen af en højt kompetent latinsk filologisk sagkundskab er af vital betydning, medmindre vor kultur efter det sidste tiårs reelle bortfald af al latinkyndighed i den danske humanistiske verden vil kappe enhver forbindelse til sin latinske fortid, der dog strakte sig helt op i det 19. århundrede. Men netop erkendelsen af, at der eksisterer et bredt spektrum af behov for kvalificeret filologisk arbejde med perspektivrige problemstillinger, må berettigede en udenforstående til at efterlyse en diskussion med og blandt filologer om deres forsknings problemstillinger. Fra et historikersynspunkt (og nok ikke mindre fra offentlighedens) forekommer spørgsmålet, om Vergil er citeret 60 gange eller 14 gange hos Saxo mindre betydningsfuldt eller rent ud sagt latterligt. Den klassiske filologis nære teksttilknytning, der er en nødvendig følge af dens beskæftigelse med et dødt sprog, synes at have fastholdt den i en tekst- og forfattercentreret dannelsesform. Dette bør dog næppe udelukke, at fagets fremragende filologiske apparat kan stilles i æstetisk-litterære eller politisk-samfundsvidenskabelige problemstillings tjeneste.

I den foreliggende undersøgelse bliver resultatet af et meget omhyggeligt arbejde imidlertid kun nogle oplysninger om Olrik-Ræders måde at arbejde på samt nogle lidet perspektivrige præciseringer af Saxos belæsthed. Eller er de nye resultater af rækkevidde for vort syn på middelalderverdenen eller dog for

vort syn på Saxo og på brugen af hans værk? I så fald bør det i en tid, hvor der stilles så mange spørgsmålstegn ved forskningens værdi, være en forskerpligt at påpege, i hvilken sammenhæng man ser sit arbejde.

Opuscula Graecolatina skal fra historikerside hilses absolut velkomne; skulle de tid efter anden blive forum for en filologisk behandling af historisk-samfundsorienterede problemstillinger, vil de kunne yde store tjenester til videnskabelige naboer på et felt, hvor disse selv er ubehjælpssomme amatører. Det kan vel ej heller udelukkes, at den klassiske filologi ved noget sådant vil forbedre sine egne overlevelseschancer i en uforstående tid.

Helge Paludan

Ernst Andersen: *Middelalderens renteforbud. Papirdoktrin eller realitet?* (Juristforbundets forlag, 1975). 67 s.

I det såkaldte Gratians Dekret fra o. 1140 samledes en række ældre kirkeretslige regler, som i de følgende middelalderlige århundreder fik status som kanonisk ret i hele kristenheden. Blandt de regler, der ad denne vej kom til at præge samfundslivet i Europa, var forbuddet mod at oppebære renter af ydede lån. For den tiltagende pengeøkonomi og spirende kapitalisme i tidens handelscentre blev det en eksistensbetingelse at leve med og tilpasse sine virkeformer til denne doktrin.

Den foreliggende bog rummer dels en kortfattet præsentation af selve renteforbuddet og dets forhistorie, dels en oversigt over de forskellige »rentesurrogater«, der med kirkens godkendelse vandt indpas i tidens ar-

bejde med penge. Bogens værdi ligger ikke mindst i disse redegørelser for den juridiske udformning af gældstyper, der rummede en af kirken accepteret maskering af rentetagningen. Den vil være et særdeles nyttigt hjælpemiddel ved studiet af det middelalderlige økonomiske liv, hvis institutioner umiddelbart kan forekomme den nutidige iagttagelse forskruede.

Desværre har forfatteren ikke anlagt sin bog som en egentlig retshistorisk studie; snarest synes der at dømmes efter tekstens udformning at være tale om udgivelse af forelæsningsmanuskripter (da bogen mangler forord, er forholdet ikke helt klart). Forfatterens studier i den internationale litteratur er således ikke konsekvent indarbejdet i det sparsomme noteapparat. Fremstillingens let overbærende kritiske holdning til de verdensfjerne kirkemænds principrytteri, der tildeles ansvaret for et irrationelt system, der stod det praktiske liv i vejen, kan med denne fremstillingsform ikke siges at være fyldestgørende begrundet.

I en oversigt over et så specielt emne for et dansk publikum havde vel også i det mindste en omtale af problemets danske aspekter været på sin plads, så meget mere som den ganske vist af omfang beskedne danske forskning kan synes at rokke forfatterens hovedtese om renteforbuddets principielle gyldighed, indtil Reformationen bragte skred i udviklingen. Det er således fastslået (af Troels Dahlerup i Festskrift til Astrid Friis, 1963), at den førreformatoriske danske kirke ingenlunde praktiserede noget renteforbud, men derimod bl. a. i sit eget omfattende virke som långiver bekæmpede åger ved at håndhæve en maximalrente. I det hele

taget burde vel den omstændighed, at kirkelige institutioner selv tog omfattende del i tidens økonomiske liv mane til tøven med at opfatte kirkens rentepolitik som udslag af munkecelleteoretikerens uforstand på denne verdens foreteelser.

Som oversigtsarbejde i bedste forstand rejser Ernst Andersens bog på denne måde flere væsentlige spørgsmål, end dens rammer tillader at besvare tilbunds. Det er da kun at håbe, at den kan tilskynde sin forfatter til at engagere sin juridiske ekspertise i videregående videnskabelige undersøgelser på dette i dansk retshistorie lidet opdyrkede felt.

Helge Paludan

Thelma Jexlev: Fra dansk senmiddelalder. Nogle kildestudier. (Odense Universitetsforlag, 1976). 120 s.

I november 1974 forelæste bogens forfatter en uge som gæstelærer ved Odense Universitet, og på professor E. Ladewig Petersens initiativ foreligger manuskriptet til disse forelæsnings hermed i trykt form. Ud fra denne forhistorie må man forstå bogens indhold, herunder nogle distraherende henvisninger til det i øvrigt ubekendte indhold af en odenseansk universitetslektors tilstundende øvelser.

Forskningstraditionen inden for ældre dansk historie kan vel betegnes som på godt og ondt særdeles »kildenær«. Dette er et gode, fordi forskernes strakte loyalitet mod det bevarede kildemateriale har udgjort et sikkert værn mod luftige hypoteser; traditionens værdi er noget mindre oplagt i den udstrækning de i kilderne umiddelbart iagttagelige forhold tillige kommer til at bestemme for-

skernes problemstillinger. Forsknings-traditionens positive sider kommer udpræget til udtryk i Thelma Jexlevs bog i dens foreliggende form. Dens intentioner synes frem for alt at ligge på kildeplanet: at gøre opmærksom på en række ikke tilstrækkelig påagtede kilder til udforskning af sociale og økonomiske forhold i det senmiddelalderlige Danmark. Der peges på arkivskatte, som må rumme uanede udnyttelsesmuligheder; således fremhæves i bogens første afhandling om nonneklostrene i Roskilde hele fire fuldstændige lister over beboerne i Clara og Agnete klostre, som er bevaret i afladsbreve fra det 15. århundrede. Samtidig synes dog forfatterens umiddelbart af disse lister udtagne data noget trivielle.

Bogens anden afhandling »Fire senmiddelalderlige jordebøger« er styret af det pædagogiske formål og oplyser læseren/tilhøreren om eksistensen af en række jordebøger fra det 15. og 16. århundrede og giver eksempler på fremgangsmåden ved benyttelse af disse ikke umiddelbart begribelige kilder. Bogens tredje og sidste artikel analyserer yderligere en arkivalisk sjældenhed, et mandtal over Ringsted og Ramsø herreder på Sjælland, som forfatteren mener at kunne datere til årene 1516–1519. Denne artikel synes fra et alment synspunkt den lille bogs vigtigste, idet den fra den blotte kildepræsentation udvides til at indbefatte forskningsresultater af betydelig rækkevidde vedrørende befolkningsforhold, bebyggelses- og socialstruktur på Sjælland på Christian 2.s tid.

Bogen giver således inspirerende indblik i en forskers igangværende arbejde og delagtiggør på en fortjenstfuld måde en videre kreds i vore arkivarers store kildeindsigt. Det bør

nok tilføjes, at bogens kompakte og noget indforståede fremstillingsform vil stille betydelige krav til den forudsætningsløse læser.

Helge Paludan

Finn Friis: *Les Suisses au Danemark a travers les ages.* (Imperime-rie Ere Nouvelle S. A., Lausanne, 1975), 56 s.

Det er ganske mange schweizere, der i tidens løb for kortere og længere tid har opholdt sig i Danmark og øvet indflydelse på dansk samfundsliv eller taget dansk indflydelse med hjem. I meget korte biografier skildrer Finn Friis officerer, hoffolk, kunstnere, industrifolk, håndværkere, handlende, skolefolk m.m., som har været her i landet og på forskellig måde i deres arbejde tilvejebragt kontakter og skabt inspiration for de gensidige påvirkninger. Det er meget givende at se et sådant materiale i sammenhæng – en sammenhæng, der naturligvis lettere lader sig etablere, når stoffet er relativt beskedent.

Emnet kunne yderligere have været uddybet gennem en systematisk analyse af den schweiziske indvandring til Danmark – dette lader sig i hvert fald gøre for den nyere tid – med oplysninger om erhverv m. m., herunder også tilbøjeligheden til naturalisation. En sådan undersøgelse ville yderligere have udbygget bogens værdi.

Den lille, velillustrerede bog, der også har Grønland med, slutter med redegørelser for den schweiziske forening i København, Dansk-Schweizisk Selskab, Det danske Selskab og den diplomatiske repræsentation i Danmark.

Finn H. Lauridsen

Ole Bjørn Kraft: *Frem mod nye tider.* En konservativ politikers erindringer 1945–47. (Gyldendal, 1974). 206 s.

Ole Bjørn Kraft: *Danmark skifter kurs.* En konservativ politikers erindringer 1947–1950. (Gyldendal, 1975). 185 s.

Politikermemoirer er en vidtfavnende genre, inden for hvilken man i hvert fald kan udskille tre grundtyper. Den ene grundtype er den egentlige erindringsbog, hvori politikerens ved erindringens hjælp – eventuelt støttet af dagbøger, breve og lignende personligt materiale – søger at rekonstruere og forklare sit eget politiske virke, herunder de målsætninger, han lod sig lede af i de enkelte situationer, og de virkelighedsopfattelser, der lå til grund for hans valg af politisk strategi. Som et rendyrket eksempel på denne type kan nævnes Jørgen Jørgensens erindringer (1970).

Den anden grundtype er den generaliserende, eventuelt moraliserende erindringsbog, hvori politikerens søger at udnytte sine erfaringer fra det politiske liv til at udsige noget generelt om den politiske proces, oftest ledsaget af anvisninger på, hvorledes processen ideelt burde forløbe. Et typisk eksempel er Poul Møllers *Politik på vrangen* (1974).

Med den tredje grundtype nærmer vi os den egentlige historieskrivning. Politikerens søger her at udnytte sit praktiske kendskab til det historiske forløb til at skabe en historisk fremstilling, der ikke blot sigter mod at forklare hans egen politiske adfærd, men også den bredere sociale og politiske kontekst, hvori denne blev til. Memoireforfatteren vil naturligvis stadig udnytte sin erindring og ma-

teriale af mere privat karakter, men vil herudover som enhver anden historiker udnytte det offentlige materiale – primært såvel som sekundært. Han vil her ofte kunne udnytte sin politiske status til at få privilegeret adgang til materiale, der ellers er utilgængeligt.

Som Ole Bjørn Kraft selv gør opmærksom på i forordene til de to her anmeldte bind, bevæger hans erindringsværk sig i stigende grad i retning af denne tredje grundtype. (Ligeledes kan man spore en tendens til, at de generaliserende og moraliserende elementer får øget vægt, efterhånden som erindringerne skrider frem). Det egentlige erindringsstof, privatbreve o. lign., spiller en forbausende ringe rolle som kilde til fremstillingen i sammenligning med det offentlige materiale. Fremstillingen er nok stadig personcenteret, men hovedpersonen OBK ses i høj grad udefra – til tider optræder han endog i tredje person. Dette forhold indebærer, at f. eks. motivforklaringer principielt bør opfattes som senere rekonstruktioner, omend man dog hos en så ideologisk præget person som OBK bør regne med høj konsistens i motiver og vurderinger.

Som kilde benytter OBK flittigt *Rigsdagstidende*, ligesom han henviser til og benytter sig af en omfattende historisk litteratur. Hovedkilderne til fremstillingen er imidlertid Det konservative Folkepartis og det udenrigspolitiske nævns protokoller. I kraft af sit mangeårige medlemskab af nævnet har OBK som den første og hidtil eneste fået tilladelse til at benytte protokollerne fra efterkrigstiden; man mindes endnu, hvorledes Udenrigsministeriet i 1967 måtte omarbejde store dele af manuskriptet til gråbogen om Danmarks sik-

kerhedspolitik, fordi den nødvendige tilladelse til at benytte nævnets protokoller ikke kunne opnås. Alene på grund af de udførlige citater og referater fra disse må OBKs erindringer påkalde sig væsentlig interesse. Hans benyttelse af kilden kan af gode grunde kun kontrolleres indirekte, men efterlader – som hans behandling af sine øvrige kilder – et indtryk af påpasselighed og stræben efter fuldstændighed. I det hele taget skal man lede ganske godt for at finde konkrete fejl i værket.

OBK har valgt at koncentrere sin fremstilling om nogle få hovedemner: befrielsesregeringen, Sydslesvigspørgsmålet, den danske Europa-bevægelses første år samt sikkerhedspolitikken. Endvidere indeholder de to bind et fyldigt materiale til belysning af de interne forhold i Det konservative Folkeparti i de første fem efterkrigsår.

Det var spændingerne omkring Sydslesvigspørgsmålet, der var baggrunden for den traumatisk strid omkring Christmas-Møller, der resulterede i, at OBK i 1947 igen overtog ledelsen af partiet. På denne baggrund og på baggrund af OBKs emotionelle engagement i det nationale spørgsmål er det rimeligt, at dette er det grundigst behandlede emne i de to bind. OBK følger nøje og detaljeret udviklingen såvel i partiets politik som i partiernes indbyrdes diskussioner, det sidste primært på basis af det udenrigspolitiske nævns protokoller. Fremstillingen indeholder meget nyt stof vedrørende sådanne centrale punkter som 9. juli-erklæringen 1946, oktober-noten, januar-memorandum'et, Gustav Rasmussens såkaldte »dobbeltspil« og rundbordskonferencen i 1948. Af lige så stor interesse er fremstillingen af de spændinger i

partiet, som spørgsmålet fremkaldte. OBK dokumenterer klart, at det var Knud Kristensens Toftlund-tale i juni 1946, der gjorde problemet akut. Nok havde Christmas-Møller været utryg ved partiets landsrådsmøderesolution af august 1945, hvori tanken om en folkeafstemning i Sydslesvig nævntes for første gang, men indtil sommeren 1946 spillede uenigheden ingen afgørende rolle. Splittelsen kom, da gruppeflertallet under OBKs ledelse valgte at følge Knud Kristensens linie om en folkeafstemning ad åre med en grænseflytning som mulig konsekvens, mens Christmas-Møller valgte at gå tilbage til og stå fast på befrielsesregeringens standpunkt, at grænsen lå fast. OBK opponerer i denne forbindelse mod Bjarne Frederiksenes tese om opinionens indflydelse på udformningen af Venstres og De konservatives politik. Den politik, som flertallet i den konservative gruppe slog ind på, var, hævder OBK, helt i overensstemmelse med partiets nationale sindelagstraditioner, og for ham selv var der tale om en naturlig forlængelse af hans virke i »Flensborg hjem«-bevægelsen (1945–48, s. 133). Spørgsmålet kan dog næppe stilles op som et enten-eller. For hovedparten af De konservative var denne politik uden tvivl i pagt med partiets »sjæl og samvittighed«, men dette udelukker ikke, at vælgerstrategiske overvejelser spillede ind og forstærkede motivationen; OBK og de øvrige konservative ledere var udmærket klar over, at spillet gjaldt de konservative kernevælgeres loyalitet, således som OBKs samtidige vurdering af landstingsvalget april 1947 viser (1945–47, s. 165–66). Også et andet punkt forbliver uklart: hvorledes OBK kan have troet, at folkeafstemningstanken, evt. i form af en § 5, skulle have nogen

chance for at blive accepteret af englænderne.

OBK har sikkert ret, når han skriver, at det var Christmas-Møller, der på egen hånd traf beslutningen om at gå af som formand for rigsdagsgruppen og siden at træde ud af denne (1945–47, s. 168, 180), men det fremgår også klart af fremstillingen, at OBK og hans gruppe, efter at Christmas-Møller havde undladt at stemme for 9. juli-erklæringen, ikke længere anså et kompromis for muligt eller endog ønskeligt.

Ved siden af afsnittene om Sydslesvig-politikken og dens interne virkninger falder behandlingen af andre aspekter mattere ud. Skildringen af befrielsessommerens begivenheder er konventionel og ikke meget dybtgående. Mest interessant er afsnittet om OBKs virke som forsvarsminister i befrielsesregeringen, der giver et godt billede af de store og til dels utraditionelle opgaver, der påhvilede forsvaret i denne periode, men også her kunne man have ønsket en lidt bredere behandling. Det er i det hele taget karakteristisk, at forsvarspolitikken i snævrere forstand ikke behandles særlig indgående i de her anmeldte bind. En fyldigere behandling bliver en anden af OBKs hjertesager, Europabevægelsen, til del. Kapitlet »På vej til Europa« (1947–50, s. 47–80) giver en udmærket skildring af den danske Europa-bevægelses start, Hedtoft-regeringens skepsis samt af den danske delegations reaktion på de utopiske visioner, der oprulledes på Haag-konferencen i 1948.

1947–50-bindet domineres dog af udviklingen i dansk sikkerhedspolitik 1948–49. OBK ofrer et helt afsnit på den såkaldte påskekrise i marts 1948 og følger en hel del til vort kendskab til denne episode, bl. a. ved et

meget udførligt referat af Det udenrigspolitiske Nævns møde den 23. marts. OBK fremhæver, at baggrunden for krisen snarere var de oplysninger om, hvorledes Norge så på den internationale situation, som Hedtoft fik på det nordiske statsministermøde i Stockholm i dagene 17.–20. marts, end de oplysninger, Bang-Jensen havde med fra Washington. Det er utvivlsomt rigtigt at betone påvirkningen fra Norge. Derimod er tidspunktet herfor lidt mystisk. Ifølge Magne Skodvin (*Norden eller NATO*, s. 102–03) underrettedes Danmark og Sverige straks (d. v. s. formentlig allerede omkring den 10. marts) om, hvorledes nordmændene bedømte situationen; og det er rimeligt at forestille sig, at det var disse oplysninger, der allerede den 11. marts fik Gustav Rasmussen til i en samtale med den amerikanske ambassadør Marvel at udtale »that it was within possibilities Denmark would be forced to seek military alliance with US« (*Foreign Relations of the United States 1948*. Vol. III: Western Europe, p. 51, 67) og på regeringens vegne fremsætte en »urgent request« om omfattende, øjeblikkelige leverancer af håndvåben og luftforsvarsmateriel (*General Records of the State Department*. Decimal File 1945–49: 857.24/3-1248). Hvorfor ventede regeringen så til 23. marts, før den gennemførte de beredskabsforanstaltninger, der går under navn af påske-krisen? Udover Hedtofts kontakter i Stockholm er der nok alligevel grund til at interessere sig for Bang Jensens rolle. Den 17. berettede Marvel hjem om to besynderlige samtaler, han dagen før havde haft med henholdsvis Hedtoft og Steensen-Leth i Udenrigsministeriet (Tel. 243,244. 17/3 1948. *Smst.* 711.59/3-1748). Hedtoft havde

bekymret forespurgt, om USA, således som Bang-Jensen havde berettet, var irriteret over Danmarks manglende initiativ med henblik på det vesteuropæiske samarbejde (Bruxelles-pagten), og Steensen-Leth spurgte, om det havde sin rigtighed, at det amerikanske luftvåben havde brug for Danmark som et sted, hvorfra Moskva kunne angribes. I et telegram til Marvel 19. marts (Tel. 174. *Smst.*) fralagde State Department sig – såvidt det kan ses, med rette – svaret for Bang-Jensens og andres tolkninger af situationen, men tilføjede så: »However, DEPT has no desire throw cold water on Danish awakening to realities or Danish attempts think out own plans to resist aggression«. Der kom derfor næppe nogen effektiv imødegåelse fra amerikansk side af de alarmerende vurderinger, som Bang-Jensen kolporterede i København. Omend der er mange ting, der tyder på stor skepsis over for Bang-Jensen i regeringskredse, kunne man alligevel ikke ganske se bort fra ham.

OBK følger, primært ved hjælp af det udenrigspolitiske nævns protokoller, udviklingen i de nordiske og senere de atlantiske forhandlinger ret nøje. Han kritiserer regeringen for, at den meget længe lod befolkningen og de øvrige partier i tvivl om sin stillingtagen til de sikkerhedspolitiske optioner, selv om han også indrømmer, at der var store objektive vanskeligheder ved at lægge sig fast på nogen linie før januar 1949. Man kan imidlertid spørge, om den konservative linie var meget klarere end regeringens indtil da. Partiet havde nok allerede fra foråret 1948 en atlantisk præference, men hvorledes denne skulle afstemmes med den nordiske option klaredes tilsyneladende først

ud så sent som januar 1949, da rigsdagsgruppen lagde sig fast på formelen »principielt Nordblok i Atlantblok, hvis ikke muligt Nordblok, som Sverige og Norge kunne blive enige om, hvis ikke: Atlantblok« (Rigsdagsgruppens protokol 25. jan. 1948). Som yderligere illustration af, at også De konservative var usikre, kan anføres to samtaler, som et medlem af den amerikanske FN-delegation, G. Hayden Raynor, i november 1948 og januar 1949 havde med OBK's nære medarbejder Kristen Amby (*General Records* --- 820.40/11-1548 & 820.40/1-1149). I november udtalte Amby sig utvetydigt for Danmarks medlemskab i Atlantpagten, mens han i januar fremhævede alle Danmarks vanskeligheder med hensyn til medlemskab. Hvis Danmark skulle gå med, måtte man insistere på klare sikkerhedsgarantier, som han imidlertid tvivlede på, at Danmark kunne få. OBK har nok ret i, at udenrigsminister Rasmussens position var en komplicerende faktor, og at denne i virkeligheden var imod Atlantpagten (1947-50, s. 86); derimod er det nok tvivlsomt, hvor stor en selvstændig rolle han spillede for udformningen af regeringens politik. OBKs forgænger på udenrigsministerposten er i øvrigt (bortset fra Aksel Larsen) den eneste af de i disse bind optrædende personer, hvis politik bedømmes entydigt negativt.

OBK udtrykker i forordene til begge bind sit håb om, at de vil være til nytte for den historiske forskning. Disse forhåbninger er givetvis blevet indfriet. Den nytte, historikere og andre kan drage af disse bind, ligger fortrinsvis i det dokumentariske materiale, de fremlægger, men man må også fremhæve den indsigtfulde tolk-

ning, som lægges for dagen i afsnittene om Sydslesvig-spørgsmålet.

De fleste tolkninger af de politiske begivenheder er dog meget tydeligt præget af forfatterens politiske holdninger. Det gælder bl. a. tolkningen af den udenrigspolitiske kontekst for såvel Europa – som sikkerhedspolitikken, der er domineret af et traditionelt koldkrigsperspektiv, og det gælder i indenrigspolitikken især tolkningen af De radikales sikkerhedspolitiske linie. Men ingen havde vel heller forventet, at OBK ville have været i stand til at frigøre sig af tankebaner, der har præget et langt politisk liv.

Nikolaj Petersen

Fin n Petersen: *Grønlandssagens behandling i FN 1946-54*. (Odense Universitetsforlag, 1975). 128 s.

Med 1953-grundloven inkorporeredes Grønland i Danmark og var således ikke længere statsretligt set en koloni (eller 13 for at være nøjagtig). Dette skridt kan karakteriseres som den statsretlige konsekvens af den nyordning, der med de 8 grønlandslove af 1950 fundamentalt ændrede en 100-årig dansk kolonipolitik. Grønland blev åbnet, Den Kongelige Grønlandske Handels monopol blev afskaffet, og der investeredes betydelige beløb i udvikling af erhvervsliv og infrastruktur.

Omlægningen i sin helhed forstås let som udsprunget af krigstidens erfaringer, hvor Grønland »klarede sig selv«, og af den modstand, som kolonialismen løb ind i efter 1945.

Modstanden mod kolonialismen kom i høj grad til udtryk i FN. Både

ved indgående drøftelser af de indsendte rapporter fra formynderkabsområder, og især ved behandlingen af de indberetninger om »ikke-selvstyrende områder« (kolonier), som medlemslandene var forpligtede til at indsende.

Danmark indsendte sådanne indberetninger for Grønlands vedkommende i årene 1947–54. At følge grønlandssagens behandling i FN i disse år synes derfor velmotiveret for at få taget hul på at belyse de internationale konjunkturers indflydelse på nyordningen i Grønland.

Den foreliggende afhandling er dog mere snævert afgrænset. Det skal nok ses i sammenhæng med, at den er udarbejdet som et speciale ved Odense Universitet, og af gode tidsmæssige grunde må specialestuderende begrænse deres undersøgelser.

Forfatterens intention har været, »at give en så vidt muligt kronologisk skildring af det danske arbejde i FN, som resulterede i, at generalforsamlingen næsten enstemmigt godkendte ændringen af Grønlands status« (s. 7), at »(beskrive) statusændringen i forhold til FN ... og som et led i kolonidebatten i FN« (s. 8). Under denne beskrivelse har han søgt at påvise, at lrs. Hermod Lannung udførte sit hverv som FN-delegeret »med stor dygtighed ... (og) således i høj grad (bidrog) til, at statusændringen fik FNs godkendelse« (s. 7f). Ligeledes har han forsøgt at påvise, at Grønlands ligestilling »var et naturligt led i udviklingen af det grønlandske samfund ... (idet) der ikke var tale om, at den danske regering manipulerede det grønlandske landsråd til en enstemmig tilslutning ...« (s. 8).

Den del af afhandlingen, der er lykkedes bedst, er så absolut den de-

taljerede gennemgang af FN-organernes behandling i efteråret 1954 af den danske meddelelse om ophør af informationer om Grønland (s. 31–76). De officielle FN-referater er her suppleret med materiale fra Lannungs arkiv, hvilket tillader at følge de danske overvejelser, for så vidt som Lannung har været impliceret.

Det fremgår, at de danske bestræbelser gik ud på at få ophøret godkendt i en resolution, der på den ene side kunne samle størst muligt flertal, men på den anden side heller ikke måtte træde kolonilandenenes interesser for nær. Noget sådant var sket ved anerkendelsen af ophøret af informationer fra den amerikanske koloni Puerto Rico i 1953, hvor den godkendende resolution fastslog generalforsamlingens besluttende kompetence i sådanne forhold. Man var på forhånd forberedt på kritik af, at den grønlandske befolkning ikke havde haft lejlighed til i en folkeafstemning at tage stilling til statusændringen, hvorfor man da også i indberetningen søgte at bagatellisere dette, ja Lannung gik så vidt som at udbede sig en udtalelse fra Grønlands landsråd, der skulle fastslå, at selvbestemmelsesretten var sket fyldest (s. 32). Et sådant andragende ses dog ikke at have været forelagt landsrådet (Landsrådets forhandlinger 1954).

Problemet med den manglende folkeafstemning i Grønland klaredes ved at lade de 2 grønlandske folketingsmedlemmer Frederik Lyng og Augo Lyng bedyre, både i det forberedende udvalg og i 4. hovedudvalg, at ændringen var sket i fuld overensstemmelse med den grønlandske befolkningens ønsker. »Her lod vi grønlænderne tale – meget virkningsfuldt« noterede Lannung efter mødet i 4. hovedudvalg (s. 107).

Derimod undgik man ikke en principdebat om generalforsamlingens kompetence, og man undgik ikke, at en passus herom indgik i den endelige resolution.

At denne fik så stort flertal (45 for, 1 imod og 11 undlod) mener forfatteren skyldtes Hermod Lannungs dygtige arbejde gennem årene. Det er dog nok et spørgsmål, om ikke netop den pågældende passus om generalforsamlingens kompetence reddede det store flertal hjem, som forfatteren også selv er inde på side 89.

Den stærkt positive vurdering af Lannungs rolle i forløbet er næsten fremtvunget af, at Lannungs arkiv har leveret hovedparten af materialet til afhandlingen. Det vil være interessant at se, om denne vurdering kan holde, når andre centralt placerede personers arkiver bliver tilgængelige, og når regeringspolitikken er blevet nærmere analyseret.

De indledende kapitler (s. 9–31) har måttet skrives på sekundær litteratur, og de skæmmes desværre af en del fejllæsninger og -dateringer. Der gøres dog rede for FNs institutionelle apparat omkring den behandling, der blev informationer fra ikke-selvstyrende områder til del, ligesom der gives et kortfattet rids af den grønlandske nyordnings væsentligste træk.

Det lykkes også at vise, at det danske udenrigsministerium allerede i 1946 var indstillet på at indlemme Grønland i Danmark. Og dette viser en langt større dansk interesse i dette spørgsmål, end det hidtil kendte materiale lader røbe. Herfra vidste vi, at der i 1948 var danske røster fremme om det, og at Hans Hedtoft samme år spurgte landsrådet, om det ønskede repræsentation i rigsdagen, hvad det sagde nej tak til, men altså i 1952

godtog. En undersøgelse af sammenhængene i denne omvendelse vil kunne kaste lys over, om forfatterens opfattelse af, at den danske regering ikke havde »manipuleret« landsrådet, kan holde.

Et hovedresultat i afhandlingen, at Danmark gennemførte en statsretlig ændring af Grønlands status, inden indberetningspligten blev for besværlig at leve med – og komme ud af, kan yderligere undersøgelser dog næppe rukke ved.

Axel Kjær Sørensen

Axel Steensberg. 1st June 1976. Caritas Romana. The Concept of Culture. Editor: Grith Lerche. (National Museum of Denmark). 110 s.

Ellen Jørgensen har engang udtalt, at festskrifter er en landeplage i den lærde verden, og det må også indrømmes, at mange bidrag i dem ville være bedre tjent ved vedblivende at være gemt i skrivebordets skuffe. Anderledes med festskriftet til Axel Steensberg, hvis redaktion har fået den udmærkede tanke at bringe to af hans danske artikler på engelsk. Den ene er Caritas Romana med sagnet om den fængslede Cimon og hans opofrende datter, der friede sin fader fra sultedøden ved at give ham die, således som det er udformet i maleri, grafik og i skæringer på møbler; den anden beskæftiger sig med begrebet kultur, et arbejde af mere teoretisk natur. Derefter følger en bibliografi over Axel Steensbergs arbejder, illustreret med billeder fra hans liv og samkvem med andre forskere. Desværre har redaktionen måttet give op over for et billede fra Herning 1955 med Svend Larsen. Kan virkelig den dygtige leder af Odense Bys

Museer og mangeårige formand for Kulturhistorisk Museumsforening blive glemt så hurtigt?

Cimon-motivet berører det vigtige problem om den klassiske verdens indflydelse på den senere tids kunst og kultur. Det er vanskeligt at bestemme nøje, fordi det spænder vidt lige fra spørgsmålet om en påvirkning af Nordens myteverden fra Middelhavslandenes gudetro til et ganske udvendigt lån af sujetter, som det ses i sagnet om Cimon. For at løse de mange gåder må hver tages op enkeltvis, og for nogle vil det så vise sig, at de er gentaget mekanisk gennem århundreder, så den oprindelige baggrund er glemt og kun den ydre skal tilbage, og til slut mangler alt af den klassiske ånd.

Festskriftet betoner ikke tilstrækkeligt, hvad der måske er Axel Steensbergs største fortjeneste, anvendelsen af den moderne ethnologis metode på den materielle kultur i Danmark. Det har ikke bevirket, at Folkemuseets gamle studium af det hjemlige kunsthåndværk, som det fremtræder i møbler, keramik o. a. er blevet forsømt, men det har fået videre perspektiver, og det er en stor gerning at kunne lægge kursen om uden derfor at fornægte, hvad forængerne havde arbejdet for.

Helge Søgaard

Christians Kirke. Den tyske Frederiks Kirke. Elna Møller red. Danmarks Kirker 21-22. hefte. (Gad, 1975). 212 s.

Efterhånden som det store værk om Danmarks kirker skrider frem, ses det, at redaktion og medarbejdere får et fast greb om opgaven. Leddelingen bliver rigere, de historiske ind-

ledninger mere klare, og selv om stilen kan virke noget tør i sin nøgterne saglighed, er den sikkert valgt med god grund, fordi det er hensigten at give en udtømmende redegørelse, men ikke mere. Disse gode egenskaber udmærker også dobbeltheftet om Christians Kirke, der oprindeligt hed Frederiks Kirke med navn efter Frederik V, under hvem den blev indviet 1759. Den var beregnet for hovedstadens tyske beboere og er et ægtefødt barn af sin tid med rigets nationalt og sprogligt blandede befolkning. Også arkitektonisk hører den hjemme i det 18. århundredes enevælde. N. Eigtved er bygmesteren, og efter hans død 1754 blev arbejdet ført videre i samme ånd. Nu står kirken i det indre og det ydre usædvanligt velbevaret som et sjældent udtryk for tidens kirkeideal. Særlig må fremhæves den ikke almindelige sammenbygning af orgel, prædikestol og alter og de mange pulpitter med kongestolen, der helt sætter præg på rummet. Ved et tilfælde er der mellem kirkens inventar bevaret et par stole fra Christian VI's Christiansborg, og det må fremhæves, at beskrivelsen af kirken giver talrige bidrag til den profane kulturhistorie, som det også gælder for de andre bind af værket.

Kirkens ydre historie er en beretning om stadig tilbagegang og en mindre og mindre menighed. N. F. S. Grundtvig fik 1832 og de følgende år tilladelse til at holde gudstjeneste i kirken, dog uden at administrere sakramenterne, hvad der efter hans særopfattelse af dem kun kunne føles som en bevidst personlig krænkelse, og da skildringen ikke omtaler det, skal det nævnes, at den også har fået sin plads i litteraturen, idet fru Gyllembourg i sin novelle *Den magiske Nøgle* fra 1828 lader gravkældrene

under kirken spille en afgørende rolle i handlingen.

Efter en prekær tilværelse blev kirken dansk sognekirke 1901. Navnet Christians Kirke skal minde om bydelens grundlægger Christian IV. Heller ikke i denne egenskab undgik den modgang under luftangrebet 1943.

Helge Søgaard

R. W. L i g h t b o w n: *Catalogue of Scandinavian and Baltic Silver*. (Victoria and Albert Museum. London 1975). 255 s.

De engelske museer er rige på sager fra udlandet og gennem dette illustrerede katalog er sagerne af sølv fra Skandinavien og Balticum i Victoria and Albert Museum nu blevet tilgængelige for et nærmere studium. Beskrivelse og katalogisering er forbillig, men den danske litteraturliste mærkelig tilfældig, bl. a. mangler alle arbejder af Sigurd Schoubye. Hvis man med den islandske håndskriftsag som mønster ville opsætte en ønskeseddel over sager, der rettelig burde bevares i Danmark, ville den kun blive kort; et bøger fra Hillerød med årstallet 1589 fortjente dog at stå i en dansk samling. Bogen er en nyttig introduktion for den, der vil lære, hvor forskelligt de enkelte stilarter blev udformet i hvert land. Ligheder og forskelle tegner sig tydeligt i de udmærkede fotografier med ledsagende beskrivelser. De danske museer kunne tage en publikation som denne til forbillede for tilsvarende kataloger.

Helge Søgaard

S v. A a g e B a y: *Horsens klosterkirke 1275-1975 og træk af menighedslivet i Horsens*. (Udgivet af Horsens Klostersogns menighedsråd, 1975). 108 s.

Horsens' kirkehistorie samler sig om den nuværende Vor Frelsers kirke og klosterkirken. Den sidstes historie er skildret af Sv. Aage Bay, der i mange år har arbejdet med de opgaver, byens historie frembyder, men kilderne til stedets historie er sørgeligt få, når det gælder middelalderen. Om gråbrødrenes kloster vides der i sammenligning med, hvad der ellers kendes, en del, men desværre beskæftiger bogen sig næsten kun med den kirke, der nu ene står tilbage af munkenes anlæg, skønt det var en virksomhed, som lige til reformationen var midtpunktet i franciskanernes opsøgende arbejde. Når kirken blev bevaret, mens reformationen og de efterfølgende tider fjernede alt andet, var det vel først og fremmest størrelsen, der reddede den. Det gik i Horsens som i Viborg, hvor man bevarede kirkerne fra de to ordener af tiggermunke, og af hvilke den ene stadig bruges som sognekirke. I Ribe og Århus ses en tilsvarende udvikling, men her er de øvrige bygninger helt eller delvis bevaret.

I sammenligning med Christians kirke på Christianshavn (anmeldt andet sted i dette hefte) giver bogen mere, fordi forfatteren også prøver på at skildre menighedslivet, men det er vanskeligt at indfange åndsstrømninger i konkrete ord, og man savner den grundighed, der præger bindene i Danmarks kirker i beskrivelsen af de kunsthistoriske minder. Meget er dog medtaget. Prædikestolen er udført af Peder Jensen, Kolding, vel det største navn blandt de kunstnere,

der har tilknytning til Horsens, og blev 1794 flyttet til Vor Frelsers kirke, og epitafier og gravmæler bredte sig efter reformationen i kirken. Sv. Aage Bay har for dette emne kunnet støtte sig til Otto Norns studier, der har vist, at byen ikke manglede kunstnere, som gav byen en fremtrædende stilling i Jylland; alt er jo relativt.

Endelig må det ikke glemmes, at kirken rummer begravelserne for de fire medlemmer af den halvt russiske kejserslægt, der var så ubekvemme for Catharina II, at de måtte anbringes i eksil i den afsides beliggende by, hvor de ikke kunne udnyttes af folk, der var modstandere af kejserinden. Uanset dette storpolitiske indslag er det dog minder om de patriciske slægter i det 18. århundredes Horsens, der kunstnerisk og personalhistorisk ejer den største værdi, hvad bogen også giver udtryk for.

Helge Søgaard

Peter Michelsen: *Vi en gård jer bygget har. Frilandsmuseet 1901-1976 ved Sorgenfri*. (Nationalmuseet, 1976). 40 s.

Peter Michelsen: *Ostenfeldgården på Frilandsmuseet*. (Nationalmuseet, 1976). 93 s.

I anledning af 75-året for åbningen af Frilandsmuseet nord for Sorgenfri har det udsendt et billedhefte, der viser samlingens vækst i den forløbne tid. Det var Dansk Folkemuseums skaber Bernhard Olsen, som efter et forsøg i Rosenborg Have her fandt en sikker plads, der efterhånden blev forøget samtidig med, at antallet af bygninger steg, indtil den nuværende størrelse blev nået. Det er et tilfælde, at Frilandsmuseet blev grundlagt sam-

me år, som det første venstreministerium tiltrådte, og dog er der en sammenhæng, fordi man uvilkårligt må være interesseret i gårdejernes fortidskultur, så snart deres stand blev ledende i politik, men i øvrigt var man allerede 1879 blevet opmærksom på landbokulturens selvstændige værdi gennem den kunstindustrielle udstilling i København dette år.

Af større betydning er den samme forfatters skildring af gården fra Ostenfeld i Sydslesvig, der blev genrejst i Frilandsmuseet 1901, fordi han her kommer ind på en række overvejelser om den historiske værdi af bygninger, når de genopføres et andet sted, idet han er klar over, at det ikke er den samme bygning som den, der har stået, hvor den var blevet opført, men at genopførelsen altid må foregå med de ændringer, tiden for genopførelsen dikterer ubevidst efter sine idealer, selv om man ærligt søger at bevare bygningen som historisk kilde. Vil man være nøje-regnende, må man hævde, at den genopførte bygning kun sammen med en opmåling af den før flytningen og de andre oplysninger, der kan samles, er en troværdig kilde, men der er alligevel ikke grund til at ofre nogen forargelse på flytning af huse ud fra den betragtning, at det er en ødelæggelse af en historisk kilde. Fra renaissance kendes flytning af huse, når man havde brug for dem andre steder, og det må ikke glemmes, at de bygninger, der nu ses i de danske frilandsmuseer, ikke ville være blevet reddet for eftertiden, hvis de ikke på denne måde havde fundet et asyl. Selv om Peter Michelsen og alle nu ikke kan gå ind for de retningslinier, Bernhard Olsen fulgte ved sin genopførelse, er der ikke grund til at forkaste alle de synspunkter, der ligger

bag genopførelsen af gården fra Ostenfeld.

Man har hidtil været usikker over for gårdens alder. Den bærer ganske vist årstallet 1685 sammen med et ejernavn, men det kan være indskåret senere, og ud fra gårdens konstruktion kan intet sikkert sluttes. Heldigvis har en dendrokronologisk analyse af et stykke af det oprindelige tømmer nu kunnet fastslå, at det var fældet i vinterhalvåret 1580–81. Kort efter må gården være opført.

I nogle velovervejede slutningsbemærkninger om museum og virkelighed kommer Peter Michelsen ind på Frilandsmuseets pædagogiske opgave. Han gør opmærksom på, at gården viser det typiske efter genopførelsen, ikke det individuelle. Enhver må så selv afgøre, om der ved dens flytning er tabt eller skabt værdier.

Helge Sjøgaard

Benny Boysen: *Søren Hampens Saga*. Et tidsbillede fra Hammerum Herred (Poul Kristensen, Herning, 1973). 116 s.

Et postscriptum med baggrund og kilder i fremstillende form slutter Benny Boysen (leder af Struer Museum og lokalhistoriske arkiv) med at udtrykke det håb, at han med sin bog har belyst lidt af Søren Hampens komplicerede personlighed og samtidig baggrunden for en af Herningegnens største sagndannere i nyere tid. Det sidste er væsentligt, hvis en meget lokal original som Hampen skal række længere ud, og det er en opgave, som Boysen har løst levende og spændende.

Søren Hampen (1825–1904) var et subjekt, fortrukket, utiltalende, grov i munden, rå i sine handlinger, men

også ind imellem snu og durkdreven i et omfang, der lader ane et menneske af en vis intelligens. Han levede sit liv på Herningegnen, hvor han bestandig lå sognerådene til byrde, og hvorfra han med kone og børn blev sendt til Amerika – i et forsøg på at spare kommunerne for fattighjælpen. Fra Amerika vendte han dog hurtigt hjem igen, uden kone og børn, og hvad der var blevet af dem blev aldrig opklaret, med mindre det var sandt, som det fortaltes, at han havde solgt dem til en neger. Hjemme fortsatte han, hvor han havde sluppet, indtil han 79 år gammel døde på fattiggården. Når han blev så kendt, hang det nok først og fremmest sammen med en del små puds, han spillede Estrups gendarmer; men også hans umættelige trang til kvinder og brændevin var med til at skabe, hvad Boysen kalder »hans tvivlsomme glorie«. Historierne om Søren Hampen var mange, og flere kom til i form af vandresagn, ligesom også flere af hans »bedrifter« er gået andetsteds hen og er blevet knyttet til andre personer.

Det er dette stof, Benny Boysen er gået bagom for i originalkilder og i skrift og tale at finde den rigtige historie. Kilderne bekræfter i det store og hele den almene opfattelse – og pynter i al fald slet ikke på den. Bogen er derved, sit emne til trods, blevet en fornøjelig kulturhistorisk skildring, som man kan hygge sig med i bevidstheden om, hvor skrækeligt det har været at høre til de gamle samfunds fattige og udstødte. Den er forsynet med navneregister og fremtræder i nydeligt tryk, opsætning og udstyr.

Finn H. Lauridsen

Alfred Kaae: *Staby Sogn*. Til minde om herremænd, præster, gode kvinder og mænd i sognet og dem fra Skejby. (Udgivet af det sidste sogneråd i Staby sogn 1972). 471 s.

Staby ligger i Ringkøbing amt, lige op ad Nissum Fjords sydbred. Undertitlens Skejby er en forsvunden landsby, der lå ved det nuværende Nørre Staby. Sognet skiller sig ikke ud fra andre danske sogne, men har naturligvis gennem århundrederne været præget af sin nære beliggenhed ved Vesterhavet, der her som i alle havsogne med mellemrum har forvoldt ødelæggelser – dog ikke så omfattende. Felsted Odde synes at have fungeret som en slags bølgebryder.

Bogen om Staby var Alfred Kaaes sjette og sidste fuldstændige sognehistorie. Den er som de øvrige uhyre detaljeret, et fænomen, som i første række tilgodeser den lokale interesse. På den anden side må det fremhæves, at Kaae bestandig har bestræbt sig på i lette strejf at sætte sit sogn ind i den almindelige rigshistoriske sammenhæng. Som det tidligere er set hos denne forfatter, følges et kronologisk skema i opbygningen – en kronologi, der går helt tilbage til istiden. Kronologien hakkes op i en række tidsaldrer: Sognet kommer frem i dagslyset, Under den unge enevælde, Stavnsbåndets århundrede. Så kom

der nye tider, og da meget går igen i disse kapitler, betyder det, at man må igennem dem alle for at finde noget om f.eks. kirke og herregårde – en proces, der yderligere vanskeliggøres af, at der ikke er lavet registre. Forholdet er søgt afbødet af en fylldig indholdsfortegnelse; men den slår alligevel ikke til.

De mange detaljer og alt for lange arkivcitater – matrikler og folketællingen 1787 er aftrykt in pleno – kunne umiddelbart gøre det til en tung bog. Men springer man dette over, er der i virkeligheden, som ved alt, hvad Kaae havde med at gøre, tale om en fornøjelig, letlæst skildring. Kaaes sans for den gode historie fornægter sig heller ikke her, og hans glæde ved stoffet, der også afspejler sig i hans stil, var sprudlende til det sidste. Dertil kommer, at han, også som tidligere, selv har illustreret med nydelige pennetegninger, der falder smukt ind i de store sider.

Bogen slutter med en gårdhistorie på ca. 100 sider, en altid problematisk detalje i sognehistorierne. For den lokale ejendoms- og personalhistorie er kapitlet værdifuldt, og den side af sagen skal man ikke undervurdere – heller ikke når man tænker på, hvem der i almindelighed skal bevilge penge til udgivelsen. Den almindelige, ikke-stedkendte læser kan, som ved arkivcitaterne, springe det over.

Finn H. Lauridsen

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1952. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirke mænd. Brevvexling mellem biskopperne H. Stein og J. Swane. 1958. 604 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1860–1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 46,00 (41,40).
8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
9. *Troels Fink*: Ustabilt balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeldt*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og høftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Udsolgt.
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Udsolgt.
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 41,40 (34,50).
20. *F. H. Kjølsten*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784–88. 1968. 379 sider. Udsolgt.
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Udsolgt.
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Udsolgt. 3. opl. 1973, hæftet. Kr. 48,30 (42,20).

24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 85,50 (69,00).
27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. 1972. 557 sider, illustreret. Udsolgt.
28. *Jens Engberg*: Dansk finanshistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 48,30 (41,40).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 52,50 (43,35).
30. *Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1916–1918. Kirkeminister Th. Povlens referater. 1973. XII + 251 sider. Kr. 46,00 (41,40).
31. *Knud Larsen*: Forsvar og Folkeforbund. En studie i Venstres og Det konservative Folkepartis forsvarspolitiske meningsdannelse 1918–22. 1976. 454 sider. Kr. 88,00 (57,50).

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- Sophie Brahes* regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,40 (14,20).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 80,50 (62,10).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider. Kr. 26,05 (20,70).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 96,25 (70,15).
- Hanestæderne og Norden. 1957. 2. opl. 1972. 195 sider. Kr. 36,40 (27,20).
- Tage Kaarsted* (udg.): Konseilspræsident C. Th. Zahles dagbøger 1914–1917. 1974. XII + 148 sider, ill. Kr. 23,00 (17,25).
- Erna Lorenzen*: Folks Tøj i og omkring Århus 1675–1850. 1975. 615 sider, ill. Kr. 253,00 (138,00).
- Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1908–1909. Konseilspræsident Niels Neergaards referater. 1976. 44 sider. Kr. 17,25 (13,80).
- Karen Marie Olsen* og *Hans Sode-Madsen* (udg.): Kr. Bording: Dagbog over Danmarks første socialdemokratiske ministerium 1924–26. 1976. 131 sider. Kr. 33,35 (22,25).
- Tage Kaarsted* (udg.): Flåden under første verdenskrig. O. Kofoed-Hansens og V. Jøhnkes optegnelser. 1976. XXIV + 240 sider, ill. Kr. 34,50 (23,00).

Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.